પ્રેમભક્તિ-ગ્રંથમાળા

	પ્રથમાવૃત્તિની સાલ
૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ) ...	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૭ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮, જયા-જયન્ત (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩ જી આવૃત્તિ) ...	૧૯૧૭
૧૦, ઉષા (૫ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨, રાજર્ષિ ભરત (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ (૨ જી આવૃત્તિ) ...	૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬, વૈષ્ણવી ષોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી	૧૯૨૫
૧૭, શકુન્તલાનું સંભારણું (૨ જી આવૃત્તિ) ...	૧૯૨૬
૧૮, કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૯, કુરુક્ષેત્ર, દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૦, ઉદ્બોધન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭

દલપતરામના કાવ્યગુરુ
સદ્ગુરુ સ્વામી શ્રી દેવાનંદ

દેવાનન્દે રમન્તા તે દેવાનન્દ ગુરુથી આ
પામીને કાવ્યની દીક્ષા દીપ્યા દેવકુમાર શા

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

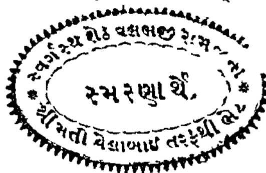
કવીશ્વર દલપતરામ

ભાગ ૧ લો, કાવ્યદીક્ષા

(ઈ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૪૮)

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

पाराशर्यवच.सरोजममलम्

વિ. સં. ૧૯૮૯ ઈ. સ. ૧૯૩૩

કીંમત સવા બે રૂપીઆ

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક : આનન્દ ન્હાનાલાલ કવિ
ભદ્ર, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી ૧૯૩૩ પ્રત ૧૨૫૦

૧૯૨૭ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળાના પ્રત્યેક ગ્રન્થની પ્રત્યેક નકલ ઉપર કવીની ટૂંકી સહી હોય છે.

મુદ્રક અને મુદ્રણસ્થાન
શંકરરાય અમૃતરાય ચૈયદ,
ઇન્દિરા મુદ્રણાલય, રાયપુર, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

આઠઆટલે વર્ષે આજ દલપતજીવનકથાનો આ પ્રથમ ખંડ પ્રગટ થાય છે. દલપતરામની ૧૧૩ મી જન્મતિથિ આવી ગઇ અને ૩૫ મી સંવત્સરી હવે આવશે: આ ગ્રન્થ એક પેઢી મોડો છપાય છે. મોડું તો થયું છે; પણ ઇતિહાસઆલેખન કહીયે મોડું પડતું નથી. દલપતરામ કાંઇ પેઢી–બે પેઢીના કવિ ન હતા: પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળના દલપતરામ કવિ હતા. એ સંગમકાળ હજી પૂરો થયો છે? સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળ દાયકાઓથી નથી મપાતા, સૈકાઓથી મપાય છે. પ્રાચીનઅર્વાચીન સંસ્કૃતિઓનો સંગમકાળ સમાપ્ત થયો નથી, ને દલપતરામનો યુગ હજી આથમ્યો નથી. એટલે, મોડું તો થયું છે; પણ યુગમન્થનમા મોડું પડે એટલું મોડું થયું નથી. દલપતજીવનકથાનો ઇતિહાસઅર્ક તો છેલ્લા ૨૩ વર્ષથી, મ્હારા ગીતાભાષાન્તરમાના પિતૃતર્પણમા, ઇ. સ. ૧૯૧૦ થી ગુજરાત સમક્ષ છે.

દલપતરામના પ્રથમ કાવ્યગ્રન્થો ઇસ્વી ૧૮૩૩મા રચાયા હતા. આજ એમની શતાબ્દિ છે. કાવ્યસાહિત્યમા દલપતરામે પહેલી પગલીઓ માડયાની શતાબ્દિએ દલપતજીવનકથાનો આ કાંડ છપાય છે.

દલપતજીવનકથાનાં કેટલાક ધાર્યાં સાધનો નાશ પામ્યા છે, કેટલાંક અણધાર્યા સાધનો ઉપલબ્ધ છે. દલપતકાવ્ય એ જ દલપતરામનો ચીરંજીવ ઇતિહાસ છે, ને જૂનાં બુદ્ધિપ્રકાશમાંની છૂટક નોધો એ દલપતઇતિહાસની પૂરવણી છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનુ દલપતયુગનું–ઇ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૮ સુધીનું દફતર અલોપ થયું છે. ફારબસની જીવનકથનીઓ કે રાસમાળાના સંશોધનકાળની ફારબસની ગુજરાતયાત્રાની વિગતવાર્તાઓ સોસાયટીએ શોધી–સંગ્રહી નથી. એ સૌ દલપતજીવનકથાને અંગે પણ સાધનની ખોટો જ છે.

પણ એ સાધનસામગ્રીની ખોટને પૂરે એવો બીજો, પ્રજાનો અણધાર્યો, એક ભંડાર છે ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બરમાં ૭૬ વર્ષની વયે શનીવાર તા. ૫ મીએ મધ્યરાતે દલપતરામને અર્ધાંગવાયુનો પક્ષાઘાત થયો. પછી આયુષ્યના છેલ્લા પંદર માસ દલપતરામ એમની બાણશય્યામાં હતા. એ પંદર માસમાં પોતાની જીવનકથાની વિસ્તૃત નોંધ દલપતરામે ઉતરાવેલી છે પણ તે અસંગતનોંધો છે, સળંગ આત્મકથા નથી. ૧૯૧૩ થી એ નોંધપોથીઓ મ્હારી કને છે. કેટલી યે વાર આ જીવનકથા લખવાના ઉદ્યમો કરેલા, પણ સફળ ન થયા. ૧૯૨૮ ના જાનેવારીમાં ઘડેલી યોજનાએ આ ગ્રન્થના પાયા રૂપ છે બેએક વર્ષો ઉપર ત્રણેક ખંડના ફરીથી પ્રકરણો પાડી પ્રથમોધ્યાય અડધેરેક લખ્યો ત્હાં અમારાં વિનતાબાએ સંસારની વિદાય માગી, ને દાદાજીના પિતૃતર્પણ અળગાં મૂકાવ્યાં. એના મન્દવાડે ઉમર રૂપ લીધું, ને ક્ષણ ત્યાગી એ અક્ષરવાસિની થઈ. પછી દૈવની સરવાણીઓ બીજી દિશામાં વળી ગઈ, ને દલપતજીવનકથાને બદલે સંઘમિત્રા ત્હારે લખાઈ વાચક ! દલપતજીવનકથાને આટઆટલું મોડું થયું છે એ મ્હારે લીધે, પણ તે આળસને કે ભાવઓછપને કારણે એવું તો તું યે નહિ કલ્પે. સૌસૌનો પાકકાળ હોય છે, ને ત્હારે જ સૌ પાકતું હશે ને !

પૈસ્તાલ પડ્યા પછી બેએક વર્ષે ઇ સ. ૧૮૨૦ ના જાનેવારીની ૨૧ મી તારીખ એ દલપતરામની જન્મતિથિ, ને મહારાણી વિક્ટોરિયા વિદેહ થયાં તે પૂર્વે ત્રણેક વર્ષે ઇ સ ૧૮૯૮ ના માર્ચની ૨૫ મી તારીખ એ દલપતરામની અવસાનતિથિ. પેશ્વાઇની પડતીથી માંડીને ૨૦ મી સદીના ઉદયકાળ સુધીનું દલપતરામનું આયુષ્ય જાણે આપણી ૧૯ મી સદીનો દેશકાળ ભરીને ગિરિવરનો મ્હોટો પડછાયો પથરાયો. આયુષ્યે યુગ ગણતાં દલપતયુગ એટલે ૧૮૨૦ થી ૧૮૯૮. ઇંગ્લાંડમાં ૧૯ મી સદી ભરીને ત્રણ મહાછાયાઓ પડી છે એક ગ્લેડસ્ટનની, બીજી ટેનીસનની, ને ત્રીજી મહારાણીજીની એ સદીનો ઇંગ્લાંડનો દીર્ઘાયુ બાહ્યણ તો જેમ્સ માર્ટિનો **शतं जीव शरदो वर्धमानः**

એ વૈદિક આશીર્વાદ એમણે તો લગભગ પૂરો મૂર્તિમન્ત કીધો હતો.
આપણા ગુજરાતમાં ૧૯ મી સદીનો પૂર્વાર્ધ એટલે સ્વામીનારાયણ ને દયારામભાઇ, અને ઉત્તરાર્ધ એટલે નર્મદ ને ગોવર્ધનરામ; એમ લગભગ આખી ૧૯ મી સદી એટલે દલપતરામ. દલપતરામે ૧૮૫૧ માં સૂરતમાં હુન્નરખાનની ચ્હડાઇનું ભાષણ કર્યું ત્હારે નર્મદે હજી કાવ્યપ્રવેશ કે લોકપ્રવેશ કર્યો ન હતો. દલપતજીવનકથા એટલે ૧૯ મી સદીની આપણી ઇતિહાસકથા: સ્વામીનારાયણ ધર્મની સંસ્થાપનકથા, નવસંસ્કૃતિની ઉદયકથા, બળવાના જ્વાળામુખીની કથા, કંપની બહાદુરના અસ્તની ને ઢંઢેરાનાં અભયવચનદાતા મહારાણીજીના રાજ્યપ્રકરણની કથા. વિષય વિશાળ છે, સામગ્રી અથાગ છે, મનન ને મીમાંસા ડગલે ડગલે છે; કવિતાની કુંકુમવર્ણી તેમ જ ભસ્મભયંકર અભ્રમાળા, ને એ અભ્રમાળાને ઉછંગે રમતાં ઇન્દ્રધનુષ્યો, ઇતિહાસગાથા કરતાં મહાકાવ્યને સુહાવે એવા વધારે છે સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળ કાંઇ સૈકે સૈકે આવતા નથી. ૧૨૯૭ પછી ૧૮૪૮ જેવો ઇતિહાસયોગ ગુર્જરદેશે સાંપડ્યો નથી. આમ દલપતજીવનકથા લખવી એક રીતે સુલભ છે, પણ બીજી રીતે દુર્લભ છે. કલમ હોય તો પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળનો બીજો પૃથુરાજરાસો લખાય. પણ સરસ્વતીનાં વરદાનપામ્યો આજનો એ ચન્દ બિરદાઇ ક્યહાં ?

મુદ્રણકલા, બન્ધૂકનો દારૂ, ને હોકાયન્ત્ર–Printing Press, Gun-powder, and Mariner's Compass એમણે યૂરોપનો મધ્યકાળ નવો સરજ્યો એમ ત્હાંના કાળમીમાંસકો કહે છે. એ મધ્યયુગનો ત્હાં અર્વાચીન યુગ સરજ્યો ફ્રેંચ રેવોલ્યૂશને ને વરાળયન્ત્રે. યૂરોપઅમેરિકાની ૨૦ મી સદી એટલે વીજળી ને વિમાન; અને ૧૯ મી સદી એટલે દેશદેશમાં ને દિશાદિશામાં ફ્રેંચ રેવોલ્યૂશનનું ને વરાળયન્ત્રનું મ્હોરણપ્રફુલ્લન. નેપોલિયનની સંહારપચ્ચીશીમાંથી યૂરોપને તારીઉગારી લીધો વરાળયન્ત્રે–આગગાડી અને આગબોટોએ. ૧૯ મી સદી અર્ધી વીત્યે હિન્દમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ પહેલાં

પગલાં માંડયાં. ૧૭૪૮ માં ત્રિચિનાપલ્લીના ઘેરામાં ઓસામણ હિન્દી સેનાનીઓએ પીધાં ને ચોખા બ્રિટિશ સેનાનીઓને આપ્યા ત્હાર પછી બારોબાર એક સૈકે, ૧૮૪૮ માં, બ્રિટિશના ઘોડાંઓએ અટકનાં પાણી પીધાં. કન્યાકુમારીથી અટક પર્યન્ત ભારત ૧૮૪૮ મા છિન્નાઇ રહ્યું ત્યા પછી જમાનત થઇ. ૧૮૪૪ મા ઇગ્રેજી રાજભાષા જાહેર થઇ; ને પછી આગગાડી આવી, તાર નંખાયા, મીલો થઇ; નવી નિશાળો સ્થપાઇ, કન્યાશાળાઓ ઉઘડી, વાંચનમાળા રચાઇ, કૉલેજો નીકળી, યુનિવર્સિટિ ઍક્ટ થયો; છાપાં છપાયા, માસિકો પ્રગટયાં, પુસ્તકાલયો બન્ધાયાં, લોકસભાઓ થઇ; વિધવાવિવાહનો કાયદો થયો, સિવિલ મૅરેજનો કાયદો થયો, એઇજ ઑફ કન્સેન્ટનો કાયદો થયો; મ્યુનિસિપાલિટિઓ થઇ, લોકલ બોર્ડો થઇ, લેજીસ્લેટિવ કૌન્સિલો થઇ, કૉંગ્રેસ થઇ; ઇતિહાસનું સંશોધન થયું, નવા ગ્રન્થો લખાયા, નવી કવિતા રચાઇ, નવા દેશહિતચિન્તકો થયા, નવી દેશકલ્યાણની મીમાંસા થઇ, લોકસેવાના મહાવ્રતિયા દીક્ષિતો થયા. દલપત ને નર્મદ આપણા લોકસેવાવ્રતના પ્રથમ દીક્ષિતો; ને ત્હેમાં ય તે જન્મે, કવિતાપ્રવેશે, લોકસભાઓ ઉદ્‌બોધવે, સંસ્થાઓ સ્થાપવે, ગુજરાતી ગદ્ય લખવે, છાપાના અધિપતિ લેખે, ચન્દ્રકોષની ભાવના સેવવે ને સામગ્રી સજવે, ગ્રન્થગૂંથનમાં, તેમ લોકસેવાના દીક્ષાવ્રતમા દલપતરામ નર્મદાશંકરના અગ્રણી. યુરોપમાં યે ૧૮૩૦ પછી સિદ્ધ થતી અર્વાચીનતા ૧૮૪૮ પછી હિન્દને કિનારે ઉતરી ત્હારે અનેક નવા પ્રજાપ્રશ્નો આપણે ત્હાં ઉપસ્થિત થયા. નવપદ્ધતિની બાળકેળવણી ને કન્યાકેળવણી, ઇતિહાસસંશોધન, પુસ્તકાલયો, કુબેરઉદ્યોગો,- સંસ્થાનસુધારો, જ્ઞાતિવ્યવસ્થા, હુન્નરખાનની ચ્હડાઇ, સ્વદેશી, ધાર્મિક કલહકુસંપ, બાળલગ્નનિષેધ, વિધવાવિવાહ, મીઠાનો કરભાર, અન્ત્યજોની વેઠ ને વિટંબણાઓ, રાજ્યપલટો, હિન્દીઇંગ્રેજની મૈત્રી, સંસ્કૃતિઓનો સમન્વયઃ દલપતકાવ્યમા ગવાયેલા દલપતયુગના એ સૌ પ્રજાપ્રશ્નોમાથી આટઆટલે વર્ષે આપણે કેટકેટલાક ઉકેલી રહ્યા છીએ? દલપતરામ

ચળવળસંચાલક ન હતા, મન્ત્રોચ્ચારક હતા. ચળવળ એ કવિધર્મ કે કાવ્યધર્મ નથી એ દલપતરામ સ્હમજતા હતા. કાળ કાળનું કામ કર્યે જાય છે; કાળનું વ્હેણ કોઇની વાટ જોતું થંભતું નથી. કોઇ ગાડાં ધાંચમાં સદાનાં રહ્યાં નથી કે આપણી પ્રજાનું ગાડું ધાંચમાં રહે. નવયુગના પ્રશ્નો કંઇક કંઇક ઉકેલાયા છે ને બીજા ઉકેલાતા જાય છે. ગુર્જરદેશ કે ભરતખંડ ૧૮૪૮ માં હતા ત્ય્હાં ૧૯૩૩ માં નથી. પણ એ સહુ પ્રજાપ્રશ્નો ઊકેલાઇ રહે નહિ ત્ય્હાં સુધી દલપતકાવ્ય કે દલપતરામ ગઇ કાલનાં થયાં નથી, આજનાં જ છે, હજી બોલે છે. દલપતકાવ્યમાંની મીઠાના કરવિરોધની કવિતા ૧૮૯૬ માં રચાયેલી છે; દલપતકાવ્યમાંના અન્ત્યજોની વિટંબણાના સંવાદ ૧૮૫૫ મા જાહેર સભામાં ઉચ્ચારાયેલા છે; ૧૮૫૨ મા દલપતરામ સદ્બોધી ગયા છે કે 'જતી રિદ્ધિને દૂર રસ્તેથી રોકો.' ૧૮૫૧ મા દલપતરામ ભાખી ગયા છે કે હુનર નરેશની સ્હામે આપણો એક જ જોધ્ધો ઝૂઝી શકશે, અને તે 'વીર વડો વણરાજ.' ૧૮૫૧ મા દલપતરામે જાદવાસ્થળી ગાઇ, ને મદ્યનિષેધ ઉચ્ચાર્યો. દલપતરામની આર્ષ દૃષ્ટિ ભવિષ્ય વાચતી એટલો આજ ભૂતકાળે વાંચનાર કેટલાક છે? આ વિષયોમાં તો આજનો જમાનો દલપતરામના બોલના પડઘા ઝીલે છે. દલપતમન્ત્રો હજી બોલે છે; દલપતયુગ હજી આથમ્યો નથી. નહિ ઉતાવળિયાપણે કે નહિ કાયરતાથી, સંસારશાસ્ત્રની ઉંડી સ્હમજણ ને હૃદયંગમ સ્હમજાવટથી, લોકસમૂદાયને ભડકાવ્યા વિના, સમાજ શું સંપ જાળવીને, પ્રજાસંઘનું સંઘબળ જમાવતાં જમાવતાં, સેંકડો વર્ષોને કારણે ખંડેરરૂપ થયેલાં આપણા આત્મનિષ્ઠા ને આત્મભાન સમારતાં સમારતાં, નહિ તિરસ્કારી–નહિ ઉશ્કેરી, સેનાનીની રીતે નહિ પણ ઋષિની સાત્ત્વિકતાથી, આવતો દેશકાળ સ્મૃતિકારની આંખે વાંચી, પહેલા પાઠોમા સદ્ગુરુ શિષ્યને દોરે એ ભાવથી, ગુર્જર પ્રજાને દલપતરામે નવયુગની સત્પ્રવૃત્તિઓમાં પ્હેલાંપગલાં ભરાવ્યાં અને ગાળી ગાળીને ઝ્હડતાં પૂરનાં પાણી પાય એ તો ધીરગંભીર ભાવે ભણુવાવિચારવાનો આપણા ગુર્જર ઇતિ

હાસનો ઐતિહાસિક પ્રસંગ છે. ઉગતી તારકમાળાને જ્યોતિષી જૂવે ને એ ગ્રહયોગ વાંચીને જન્મોત્રી ઉચ્ચારે, એમ દલપતરામે ઉગતી સંસ્કૃતિ નિરખી ને એના સતઅસત્ ભાવની પ્રગ્ન જન્મોત્રી વખોવાણી. ' સુધારો થવા સદ્ય વિદ્યા વધારો ' પોણોમો વર્ષે આજ સર્વરોગનાશક ઔષધિ સમો એ દલપતમન્ત્ર ખરો છે કે ખોટો ? દલપતકાવ્ય એટલે દલપતયુગની દલપતસ્મૃતિ વેનચરિત્ર ત્હારે ' સુધારાનું પુરાણ ' કહેવાતું. માણભટ્ટ વેનચરિત્રની કથા કરતા, અને કથાકારને રાજપીપળાના એક શેઠ તરફથી પચાસ રૂપિયા દક્ષણા અપાતી. દલપતરામે આલેખેલી દેશની જન્મકુંડળી કે જન્મોત્રી આજ સૈકા બદલાયે પણ જુઠ્ઠા પડ્યા છે ?

સૌમ્યમૂર્તિ દલપતરામ પ્રધાનભાવે સાત્ત્વિકવર્ણી સાધુગુણોની ગુણમૂર્તિ હતા.

શબ્દોના અર્થ કાળે કરી બદલાય છે. વીસમી સદી બેઠા પછી આપણે ત્હાં 'સુધારા' એટલે રાજકીય સુધારા : મોર્લીસુધારા, મોન્ટેગ્યુસુધારા. ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમા ' સુધારો ' એટલે સંસારસુધારો. દલપતરામને એ શબ્દનો અર્થ વિશાળ હતો. દલપતભાષામા સુધારો એટલે Civilization, આજે સંસ્કૃતિ કહિયે છીએ તે. દલપતરામને તો આગગાડી પણ સુધારાનું અંગ હતું: સુધારાથી થે આ જૂઓ આગગાડી. ' હુન્નરઉદ્યોગો, સરોવરનહેરો, શાળાપુસ્તકશાળાઓ, પ્રદર્શન ને મીલો, આગગાડી ને વીજળીના તાર, ટંકશાળાઓ, સોસાયટીઓ, સંસ્થાસ્થાપનાઓ, નવગ્રન્થોનું ગૂંથન ને ગુર્જરે ગિરાનો ગિર્વાણ સમો વિકાસ: એ સૌ દલપતરામની ને દલપતકાવ્યની ભાષામા સુધારાના અંગો હતાં. કાળની પગલીઓમાં, ત્હારની તેજછાયામા દલપતરામ સંસ્કૃતિઓના મન્ત્રો વાંચતા. સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળના દલપતરામ કવિ હતા; પણ અર્વાચીનના અન્ધશ્રદ્ધાળુ અનુકરણિયા ઉપાસક એ ન્હોતા કે પ્રાચીનતાના ઉખનારે ન્હોતા. એમને તો પ્રાચીનતાના થડ ઉપર અર્વાચીનતાની ડાળીઓ સ્હડાવવી હતી. ગાળીમાળીને પાણી પીવું એ એમનું ધર્મસૂત્ર

તેમ જ સંસારસૂત્ર હતું. ત્હારનો યુગ પ્રત્યક્ષ નિરખનાર, નર્મદના મિત્ર, સુધારાના સાથી, સુરત અમદાવાદ રાજકોટ—સમગ્ર ગુજરાતવાસી, દેશનું નિત્ય હિત ચિન્તવનાર નવલરામભાઇ એમની સુધારાની ઇતિહાસમીમાંસામાં ભાખી ગયા છે કે 'દલપતરામને હાથ રહ્યો હોત તો સુધારો દારૂડિયો ન થાત.' દલપતરામ કવિ હતા ને કવિકુલગુરુ કાલીદાસના મહાવાક્યને સન્માનતા કે

पुराणमित्येव न साधु सर्वम्,
न चापि काव्यं नवमित्यवंद्यम्;
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते,
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः

પ્રાચીનઅર્વાચીનના સારસંગ્રાહક દલપતરામ સારગ્રાહી સુધારક હતા, નવાજૂના ઉભયના સદ્અંશોના પરીક્ષક ને ઉપાસક હતા.

પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સમન્વયના તે પરમ શ્રદ્ધાળુ હતા. નવા યુગના ને નવા રાજ્યના ગુણદોષ–ઉભય તે જોતા અને બોલતા. દલપતરામની રાજભક્તિ દેશવિદિત હતી; દલપતરામની દેશભક્તિ ઇતિહાસવિદિત છે. રાજભક્તિ ને દેશભક્તિનો વિરલ સંયોગ દલપતરામમાં થયો હતો. રાજાપ્રજા ઉભયના દલપતરામ પરમ શ્રદ્ધાસ્થાન હતા.

અને, સહુનો સાળો, સહુનો સસરો છે દ્વિજ દલપતરામ એમ નિધડક ઉચ્ચરનાર, આજીવન ગાર્હસ્થ્ય બ્રહ્મચર્યના ઉપાસક, મદ્યમાંસનિર્લેપ, ધર્મપરાયણ, 'મ્હારી સ્ત્રીચાતુરીની વાર્તાઓ વાચી સંસાર રખેને! અવળે પન્થે વળે' એમ વિચારી એવા કાવ્યોનો નિઃશેષ નાશ કરનાર, દલપતરામ સદ્ગુણમૂર્તિ સમા દૂધઉજળા સાહિત્યકાર ને લોકનેતા હતા.

कंदर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः એ શ્લોકભાખ્યા દલપતરામ વિરલ મનુષ્ય હતા.

દલપતરામનું કવિતાનું આદર્શ મહાભારતકારનું હતું. પ્રજાકલ્યાણનો મન્ત્રોચ્ચાર એને દલપતરામ કવિતાનો પરમ ધર્મ માનતા. હૈયાની ભાષા એટલે પ્રેમની ભાષા, રસ એટલે નરનારના શુદ્ધઅશુદ્ધ

શૃંગારપ્રસંગો એવો એકદેશીય એક સાહિત્યસંપ્રદાય છે. દલપતરામ એ સંપ્રદાયના સંપ્રદાયી ન હતા. ઉરની શૃંગારી ઉર્મિઓ નહિ, યુગના યુગબોલ દલપતરામ કવિતામાં ભાખતા. દલપતકવિતા એટલે પ્રજાપ્રશ્નોનું મન્થન. કવિતા દલપતરામને મન અન્તિમ સિદ્ધિ ન હતી, લોકસન્દેશનું સાધન હતી. સર્વદેશીય લોકકલ્યાણ એ દલપતરામને કાવ્યસિદ્ધિ ને જીવનસિદ્ધિ હતાં. લોકહિત કાજે દલપતરામે સરકારી નોકરી ત્યાગી હતી, લોકહિત કાજે પછી દલપતરામ ગુજરાતભરમાં ઘુમતા. કાવ્યકલાનું બીજું એક આદર્શ એ છે કે Art for art's sake. દલપતરામનું કાવ્યાદર્શ એ પણ ન હતું. દલપતરામને તો પ્રજાને સન્દેશ આપવો હતો. દલપતરામ સન્દેશવાદી કવિ હતા, ને સન્દેશવાદી કવિતા એ દલપતરામનું કાવ્યાદર્શ હતું. સર્વતોમુખ લોકકલ્યાણ એ દલપતકવિતાનો સન્દેશ છે; એવા લોકકલ્યાણના ભાવને દલપતરામ હૈયાનો પરમ ભાવ માનતા.

આર્યભૂમિ તણું હિત અન્તરમાં ઇચ્છું સદા,
આર્યભૂમિ તણાં મ્હારાં અરથી અને ચર્મ છેઃ

એ દલપતરામનો હૈયાભાવ. દલપતરામની કવિતા સદા દેશહિતનાં સ્તોત્રો ગાવાને કાજ હતી.

અને દલપતરામનો છેલ્લોવેલ્લો પ્રજાસન્દેશ શો છે? દલપતરામનાં છેલ્લાં કાવ્યોમાંનું એક કાવ્ય એ છે કે

એક મંડળી એવી સ્થાપો જ્યહાં સહુને ઉદ્યોગ જડે.

હિન્દના નેતાઓને લક્ષ્મીપુત્રોને રાજમન્ત્રીઓને દલપતરામનો વિદાયસન્દેશ એ છે. ગરીબી, બેકારી, મોંઘવારી, Modern Industrialismમાંથી પરિણમતો મૂડીવાદનો ભેદભાવઃ છેલ્લાં પોણો સો વર્ષમાં આપણે ત્યહાં વધ્યાં છે કે ઘટ્યાં? નવયુગના એ પ્રજારોગોના શા શા ઔષધોપચાર યોજાયા છે? દલપતરામનો એ છેલ્લો વિદાયસન્દેશ નહિ સાંભળનારાઓ પશ્ચિમદેશોમાં પ્રવર્તતી ભયંકર વિપ્લવકારી Class Warને આપણે દેશે ન્હોતરી રહ્યા છે. ૧૯૩૦ માં હિન્દને કિનારે પગ મૂકતાં ના. વાઇસરોય ઉચ્ચારે છે કે I come

to take you towards equalization. દલપતરામનો તો એ ૧૮૫૮દીધો લોકમન્ત્ર છે. મૂડીવાદની ને રંગભેદની અગ્નિઝાળો આવતી અવરોધવી હોય કે આવ્યે હોલવવી હોય ત્હેમણે દલપતસન્દેશ સાંભળવો, ઝીલવો, આચરવો પડશે જ કે

કાળા ગોરા કોઇ છે, ધનહીણા ધનવાન;
ગણો ન હલકા કોઇને, સઘળા એકસમાન.

ગુજરાતી કવિતાની દલપતરામે દિશા બદલી. પૂર્વનાં પાયસો વર્ષના આપણા કાવ્યસાહિત્યે વિરલ કવ્હાંક હશે ત્હેને દલપતરામે કાવ્યસિંહાસને સ્થાપ્યું; સ્મૃતિકારો કરતા એ એમણે નિજ દલપતસ્મૃતિમાં કર્યું; પ્રજાના મહાપ્રશ્નોનાં મન્થનને દલપતરામે દલપતકાવ્યમાં કાવ્યવિષય કીધા. દલપતરામે કાવ્યસાહિત્યની દિશાઓ વિસ્તારી.

કવિ એટલે ક્રાન્તદ્રષ્ટા, આવતા યુગને ઓળખે અને ઓળખાવે તે. એ આપણા સનાતન વૈદિક આદર્શના દલપતરામ કવિ છે. દલપતરામ દ્રષ્ટા છે. દલપતરામે બેસતા યુગને ઓળખ્યો ને ગુજરાતને ઓળખાવ્યો. Buckle's History of Civilization જેવો ગુર્જરસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લખાશે–અને આજ નહિ તો કાલે એ લખાશે જ. શ્રીકૃષ્ણપ્રાચીન ગુર્જરસંસ્કૃતિ તો જગતસંસ્કૃતિઓનો પણ શણગાર છે–, અને એમાનું પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળનું પ્રકરણ જ્હારે વર્ણવાશે ત્હારે એ ગુર્જરસંસ્કૃતિની ઇતિહાસમીમાસાના મહાગ્રન્થમાં દલપતરામ યુગદ્રષ્ટાનું કીર્તિપદ પામશે.

<u>એમના યુગના દલપતરામ પરમ બ્રાહ્મણ હતા.</u> એમનો જમાનો દલપતરામને કવીશ્વર કહીને સન્માનતો. ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધના છેલ્લા ચાર દાયકાઓમા યત્કિંચિતે ભણેલ પ્રત્યેક ગુજરાતીના મુખમાં ને દેરે ક. દ. ડા. હતા. રંક કે રાજવી, સાધુ શેઠિયા કે આચાર્ય, પાદરી કે કાજી, દેશી કે પરદેશી, હિન્દુ ઇસ્લામી પારસી કે ખ્રીસ્તી, લોકસભા કે રાજદરબાર : સહુ દલપતરામને કવીશ્વર કહીને સંબોધના દલપતરામનું એ જનતાદીધું બિરદ હતું. એટએટલો લોકવ્હાલો

એટએટલો યુગને ને કાળને સારવનાર, એટએટલો સર્વમાન્ય ને સર્વસન્માન્ય કવિ કે સાહિત્યકાર છેલ્લી કેટલીક સદીઓ શોધી વળ્યે સાંપડશે ?

યુગને મન્થી અમૃતઆના સપૂતે દેશને અમૃત પાયાં.

ગુર્જરદેશે એ યુગમન્થનની આ દલપતજીવનકથા છે. વાંચક ! વાંચજે ને કાળનાં અમૃત પીજે.

દેવદીવાળી, સં. ૧૯૮૯ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

અનુક્રમણિકા

કવીશ્વર દલપતરામ

ભાગ પહેલો, કાવ્યદીક્ષા

(ઇ.સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૪૮)

પ્રકરણ ૧લું, શ્રીમાળનગરી

को कवि दलपतिराम है ? कहा करत है काम ?

दाखे दलपतिराम, सुनो . दिग्विजयसिंह !
जाति विप्र जानो, मेरी ज्ञाति तो श्रीमाली है.

શ્રવણાખ્યાનમાં દલપતરામ કહે છે કે વર્ણે હું બ્રાહ્મણ છું, ને નાતે હું શ્રીમાળી=શ્રી+માળી=લક્ષ્મીજીનો માળી છું: પાણી પાઇ પાઇ સંસારવાડીઓ ઉછેરવી એ મ્હારો જીવનધર્મ છે.

અને સહુ શ્રીમાળીઓનું વતન છે શ્રમાળનગરી.

ગુજરાતનો નકશો જોનારને સહેજે જણાશે કે અર્બુદાચળની પશ્ચિમે કચ્છના અખાતનું છોગલું એક ઉછળે છે. આસોપાલવના પાનના અણીઅગ્ર સમો એ છોગલાંનો છેડો, સાગરલહરીથી જાણે નમન્તો, પૂર્વાભિમુખે હસ્તિનાપુર ભણી ઢળેલો છે. ન્હાનકડી સુકડી-સ્રવતી નદી ત્ય્હાં કચ્છના અખાતમાં ભળે છે. પશ્ચિમે રેતીનાં રણ ને લુણી નદી છે, ઇશાનમાં આરાવલ્લીની ગિરિમાળ કિલ્લો કરી પડી છે, પૂર્વે પરાશરનું અરણ્ય ને અર્બુદાચળનાં શિખરો ઉભાં છે, ને નૈઋત્યે આઠેક યોજનવાએ કચ્છનો રણઅખાત છે. ભિન્નમાળની તવારીખમાં મિ. જેકસન લખે છે કે આજ શ્રીમાળ છે ત્ય્હાં અસલ પાણી હતું. ત્ર્યંબકસરોવર ગૌતમસરોવર ઈશસરોવર કનિષ્કસરોવર અહલ્યાદ્રહ બ્રહ્મકુંડઃ એ સરોવરોનાં આજનાં ખંડેરો મિ. જેકશનની સાક્ષી પૂરે છે. પાણીમાંથી તરી આવતા ખડકો સમી ત્ય્હાં કેટલીક ટેકરીઓ, સપાટ ધરતીને ભાલે ગંડસ્થળ સમી, ગોરમ્ભે છે. ત્ય્હાં, સાગર ને

સરિતાને સંગમઘાટે, રેતીનાં રણ ને પીલુડીનાં અરણ્યને સીમાડે, ન્હાનકડી ટેકરીઓને મથાળે, રોમનગરી સમી શિખરવાસિની, શ્રીમાળનગરી, લક્ષ્મીમ્હોરન્તી ને વિદ્યાફોરન્તી, વિરાજતી. હસ્તિનાપુરથી દ્વારકા જતાં-આવતાં શ્રીમાળનગરી વટેમાર્ગુઓને રાજમાર્ગમાં આવતી.

ગુજરાતની પૂર્વ પાંખ લીલી છે ને પશ્ચિમ પાંખ નીલી છે. ગુર્જરદેશની પૂર્વે ઇડરનાં પંચમહાલનાં રાજપીપળાનાં ધરમપુરનાં વન ઢળેલાં છે, ને પશ્ચિમે સાગરનો જળપગથાર છે. સિન્ધુદેશની દક્ષિણે ને સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે વહતા બે કચ્છી અખાતનાં જળઝૂલફાંઓ ઉત્તરમાં ગૂંથાય છે, ને ઈડરઆરાસુરનાં વનોની અલકલટો ઉડતી આવી એ જળઝૂલફાં સાથે સંગમ પામે છે ત્ય્હાં, સુન્દરીના સેંથીઆન્તે સુવર્ણબોર સમો, અર્બુદાચળનો પહાડ છે. અને એ પહાડને શિખરે, સુવર્ણબોરમાંનાં રત્નો સમાં, વસિષ્ઠકુંડ ને જૈન દેવાલયો છે. એ પહાડની પશ્ચિમે છએક યોજનવા આઘે કચ્છના અખાતનો ફાંટો, છોગલાં સરિખડો, ફંટાયો છે. એ અખાતછોગલાંના ઉત્તર શિખાન્તની પૂર્વે છએક ગાઉને અન્તરે આજ શ્રીમાળનગરીનાં ખંડેરો વેરાયલાં પડયાં છે.

દ્વાર એટલે બારણું, અને દ્વારકા એટલે ન્હાનું બારણું-બ્હારીઃ સાગરમાંથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશવાની બ્હારી તે દ્વારકા. દ્વારકાની સાગરબ્હારીમાં થઇ પ્રવેશતાં એક કાંઠે સૌરાષ્ટ્રબાંધી ને બીજે કાંઠે કચ્છબાંધી કચ્છના દક્ષિણ અખાતની લાંબી નેળ, જામનગર ને જોડિયા થઈ, બારા-

ઘોડા ને ઝીંઝુવાડાને અડકી, રૂપેણ સરસ્વતી ને બનાસના અદ્રશ્ય જળપ્રવાહોને હૈયામાં સમાવતી, રાધનપુરને પૂર્વમાં મૂકીને, ઉત્તરે વહે છે. કરાંચીની દક્ષિણે ને લખપતનારાયણ-સરની ઉત્તરે કોરીની ખાડીમાં વહતો કચ્છનો ઉત્તર અખાત મુખદ્વારે સાંકડો છે, પણ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ્યા પછી અન્દર-વાસે ચોક સમો વિસ્તરે છે. ઇતિહાસનવેશો લખે છે કે ૨૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે મહાન સિકન્દરનો કાફલો, સિન્ધુ નદમાં વહી, પાટલનગરી જીતી, સાગરમાં ઉતર્યો ત્હારે સિન્ધુ નદના ઓઘ કચ્છના એ ઉત્તર અખાતના ચોકમાં ઠલવાતા હતા. ગુજરાતસર્વસંગ્રહ કહે છે કે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫ માં સિકન્દરે કચ્છના મ્હોટા રણને સ્થાને મહાસરોવર દીઠું હતું. કચ્છી અખાતનો એ ઉત્તર જળચોક લંબચોરસ છે, અને સિન્ધુનાં ને લૂણીનાં જળ ઝીલતો ઝીલતો પૂર્વાભિમુખે વિસ્તરતો બનાસ નદીના મુખ સન્મુખે કચ્છી અખાતના દક્ષિણ જળઓઘ શું સંગમ પામે છે. એ ઉત્તરદક્ષિણ અખાતછોળોની ફૂવારાધાર ઉત્તરે ઉડે છે ત્હેની પડોશમાં શ્રીમાળનગરી હતી.

કચ્છ દેશ એટલે પાણીનાં ખાબોચિયાંનો પ્રાન્ત. મેઘદૂતના ૨૧ માં શ્લોકમાં પદ છે कन्दलीश्चानुकच्छम्—કચ્છના–ખાબોચિયાના કાંઠાની કન્દલી-ને મલ્લીનાથની સંજીવિની ટીકામાં એ પદનું અમરકોશનું અવતરણ આપતું કચ્છ શબ્દનો અર્થ ભાખતું ભાષ્ય છે કે जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः । इत्यमरः આજે યે કચ્છ દેશ ચાર માસનો દ્વીપ છે, આઠ માસનો દ્વીપકલ્પ છે. કચ્છનાં

રણમાં ચાતુર્માસ અણુઉતાર પાણી પાથર્યાં પડે છે, અને આઠ માસ એ જળ સૂકાઇ ખાબોચિયાં ને રણ થાય છે. પણ પચ્ચીસો વર્ષ પૂર્વે વર્ષાપ્રવાહ ને સિન્ધુપ્રવાહ બન્ને એ રણમાં ઠલવાતા ત્હારે રણ તે બારે માસનો અખાત થઇને રહેતું. સિદ્ધરાજ-બન્ધાવ્યા ઝીંઝુવાડાના ઉન્નત દુર્ગ-દ્વારે કોઠામાં કડાં છે ને એ કડે જહાજો બન્ધાતાં. ખંભાતના અખાતનો મ્હોટો આર આજે યે મહીસાગરના ને નર્મદાજીના આગગાડીના પૂલો સૂધી આવે છે; એમ દ્વારકાની છોળનો મ્હોટો જુવાળ ઠેઠ બજાણા ને પાટડીની વચ્ચે વહતો, ને રૂપેણ ને બનાસમાં ઘૂઘવતો. મહાન સિકન્દરનો કાફલો પાટલનગરીને જીતી સિન્ધુમુખમાંથી નીસર્યો ત્હારે કચ્છના ઉત્તરદક્ષિણ બન્ને અખાતોના સંગમને શિખાદેશે શ્રીમાળનગરીનું બન્દર હતું.

કચ્છને સ્હામે કાંઠે રાધનપુર રાજ્યમાં સરેરાશ વરસાદ કચ્છ જેટલો દશેક દોકડા પડે છે, છતાં ચોમાસામાં ઘણા પ્રદેશમાં પાણી ભરાઇ પથરાય છે, ને પૂરને વખતે ઘણો ભૂમિભાગ ભાલની પેઠે જળમય થઇ રહે છે કોઇ કોઇ સ્થળે આસપાસના કરતાં ઉપસેલી જમીન હોય છે તે ગોઢ કહેવાય છે. રાધનપુર પ્રદેશના પશ્ચિમ ભાગનાં અખાત ભણીનાં ઘણાં ગામો ગોઢ મથાળે વસેલાં છે. ગોઢ માથે વસેલાં ગામો પાણી ઉપર તરતાં હોય ત્હેવાં દેખાય છે. શ્રીમાળનાં ખંડેરો આજ કહે છે કે એ નગર એવા ગોઢ મથાળે–કેટલીક ન્હાનકડી ટેકરીઓને માથે વસેલું હતું.

શ્રી+માળ+નગરી=લક્ષ્મીજીની માળાઓને ઠામે વસેલી નગરી. તે શ્રીમાળનગરી. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં એક ઇંગ્રેજ

વ્હેપારી નિકોલસે ૩૬ માઈલના ઘેરાવની, ને પડી જતી દુર્ગદિવાલની, મ્હોટાં સરોવરોની નગરી એને કહી છે. દિશદિશમાં ૭-૭ માઈલ છેટે પડેલાં નગરદ્વારનાં પગલાં એ ઈંગ્રેજ વ્યાપારીની સાક્ષી પૂરે છે. અકબરશાહના સમય સૂધી શ્રીમાળનગરી ગુર્જરત્રામાં ગણાતી ૧૫૮૩ માં રાજા ટોડરમલ્લે ગુજરાતની જમાબન્ધી બાંધી ત્હારે શ્રીમાળ જોધાણનાથને સોંપાયું. હજી ત્હાં ગૌતમ સરોવર અને એ સરોવર વચ્ચે ગૌતમાશ્રમ છે. સં. ૧૩૩૩ના એક લેખમાં શ્રી મહાવીર સ્વામી શ્રીમાળે પધાર્યાનો ઉલ્લેખ છે. અસલ વસ્તી ત્હાં અઢી લાખની હતી; આજ ચારપાંચેક હજારની વસ્તી છે.

અરબી સમુદ્રનો ખંભાતનો અખાત ને ખંભાતના અખાતમાંની ઘેલા ને કાળુભારની સંગમખાડી—એ સંગમખાડીને કાંઠે વલ્લભીપુર હતું. એવી જ નર્મદાજીની ખાડીને તીરે ભૃગુકચ્છ હતું. જગન્નાથપુરી પ્રભાસપાટણ કે દ્વારકા જેવું સ્તંભતીર્થ પણ કાંઇ સાગરકાંઠે ન હતું. પાટલ પણ સિન્ધુમુખથી દશેક યોજનવા ઉપરવાસરે વસેલી નગરી હતી. રોમ ટાઈબિરના ખ્હારાને અન્દરવાસે હતું; લંડન ને કલકત્તા, મુંબઇ મદ્રાસ કે કોલંબોની પેઠે, સાગરકાંઠે નથી, ટેમ્સ ને ભાગીરથીનાં ખ્હારાંઓની અંદરવાસે છે. પુરી પ્રભાસ કે દ્વારકા, મુંબઇ મદ્રાસ કે કોલંબોની પેઠે શ્રીમાળ સાગરકાંઠે ન હતું; ભૃગુપુર વલ્લભીપુર ને પાટલ, રોમ લંડન કલકત્તાની પેઠે શ્રીમાળનગર અખાતમાંનું અન્તર્વાસી અંદર હતું.

જંબૂજ્યોતિ–Light of Asia ના કર્તા સર એડ્વિન આર્નોલ્ડ કહે છે કે Rajputana is measurelessly old. દિલ્હી ન્હોતું ત્હારે હસ્તિનાપુર ભારતવર્ષની પાટનગરી હતી; તારાગઢ અને અજમેર ન હતાં ત્હારે પુષ્કરજીનું બ્રહ્માતીર્થ હતું; કરાંચી ન્હોતું ત્હારે પાટલનગરી ને શ્રીમાળનગરી હતી. પાટલનગરી ત્હારે તક્ષશિલાનું બન્દર હતી; શ્રીમાળનગરી ત્હારે હસ્તિનાપુરનું બન્દર હતી. આજે લાહોર ને દિલ્હી બન્નેયનું બન્દર કરાંચી છે.

ક્ષેત્ર એટલે તીર્થોનો સમુદાય. શ્રીમાળ તીર્થ નહિ, શ્રીમાળ ક્ષેત્ર કહેવાતું. શ્રીમાળ અનેક તીર્થોનુ તીર્થમંડળ હતું. પ્રધાન તીર્થ બે હતાં; બ્રહ્મકુંડની સમીપમાં લક્ષ્મીસ્થળ ને જગત્સ્વામીનું સૂરજદેવળ. લક્ષ્મીસ્થળે મહાલક્ષ્મીનું મન્દિર હતું, આજ ત્હાં ગોંદરો છે. સમુદ્રમન્થને સાગરમાંથી દેવવૃક્ષની ફૂલમાળા લઈ લક્ષ્મીજી નીકળ્યાં ને સાગરે કહ્યું પુત્રી ! ત્હને ગમે ત્હેને વરમાળ પહેરાવ. લક્ષ્મીજીએ વિષ્ણુ ભગવાનને વરમાળ આરોપી ને પછી લક્ષ્મીનારાયણનાં લગ્ન થયાં તે આ લક્ષ્મીસ્થળમાંઃ એવી કથા છે. શ્રીમાળીઓનાં કુળદેવતા લક્ષ્મીનારાયણ સ્વયંવરભાવે પરણ્યાં હતાં. જગત્સ્વામીનું સૂરજદેવળ, કરોડ–કનક–કનિષ્ક સરોવર બંધાવનાર, ઈ. સ. ૭૮ ના શકપ્રવર્તક કનિષ્કે બન્ધાવ્યું હતું. કાસ્મીરથી દ્વારકા જતાં કનિષ્ક મહારાજ શ્રીમાળે આવ્યા હતા, ને બ્રહ્મકુંડમાં ન્હાયે એમના કોઢ મટ્યા હતા. ત્રીજું તીર્થ ત્રંબકસરોવર ને ત્હાંનો ગૌઘાટ છે. પાસે નરમુખ સરોવર ને ગયાકુંડ છે. ચોથું પ્રાચીન તીર્થ

તે ગૌતમ સરોવર ને ગૌતમાશ્રમ. બ્રહ્મકુંડથી દોઢસો હાથને અન્તરે ગૌતમસરોવરમાં એક ન્હાનકડો દીપ છે, તે એ દીપમાં આરસના સ્થંભો તે ગૌતમ[illegible] પગલીઓ છે. શ્રીમાળની ન્હાનકડી અવતી નદીને ઉત્તર તીર જગેશ્વર, ને ત્હાંથી અગ્નિ દિશે પચાસેક બ્હામવા શ્રીમાળની. દેશદેશાન્તરવિખ્યાત વિદ્યાશાળા હતી. ભિન્નમાળની ઉત્તરે ચાર સરોવરો છે ને વટયક્ષિણી દેવી છે. શ્રીમાળમાં સિદ્ધિ-વિનાયક ગણાધીશ છે, ભુવનેશ્વરી દેવી છે. ઈશાનમાં ઇશ સરોવર દુર્ગાદેવી ને પારાશરેશ્વરનું શિવમન્દિર છે. કાક-વરાહના મન્દિરશિખર સમીપે સર્વસિદ્ધાશ્રમ હતો. વાલ્મિકેશ્વર, કાશ્યપેશ્વર, કિરાતેશ્વર, પાતાળેશ્વર, ચંડીદેવી, નવલાખેશ્વર એ શ્રીમાળક્ષેત્રનાં અન્ય તીર્થો હતાં. ઝાલોર-દ્વાર પાસે અહલ્યાદ્રહ છે. વાવો હતી, ભમરિયા કૂવા હતા, એક યક્ષકૂપ હતો. સૂરજપોળ, લક્ષ્મીપોળ, ઝાલોરપોળ, પીંપળપોળ એવાં શ્રીમાળનાં નગરદ્વાર હતાં. નગરી ફરતો નગરકોટ હતો, ને રાજમહેલ ફરતો રાજદુર્ગ હતો. કોટીધ્વજો રાજદુર્ગમાં રહેતા ને લખોપતિ નગરકોટમાં રહેતા. છએક ગાઉ દક્ષિણે રૂપ નામની પત્થરખાણો છે ત્હાંથી શ્રીમાળના નગરમહાલયો ધર્મમન્દિરો રાજ-મહેલો લક્ષ્મીભવનોને કાજ રૂપબક્ષન્તી પત્થરશિલાઓ આવતી. વીરપૂજાને ને શીલપૂજાને શ્રીમાળ વીસર્યું ન હતું. રણવીરોના પાળિયા શ્રીમાળને પરવાડે છે; શ્રીમાળનાં ખંડેરો વચ્ચે આજે ય સતીની દહેરી છે.

શ્રીમાળમાં વિદ્યા હતી, લક્ષ્મી હતી, ધર્મ હતો; વેદશાળાઓ હતી, હવેલીઓ હતી, મન્દિરો હતાં; બ્રહ્મકુંડો

હતા,' તળાવો હતાં, યજ્ઞવેદીઓ હતી; બ્રાહ્મણો હતા, વૈશ્યો હતા, ક્ષત્રિયવીરો હતા. શ્રીમાળના ક્ષત્રિયો પછી જૈન થયા, અહિંસા સ્વીકારી, 'તરવારો ટીપી ગજ કીધા,' પંદરેક ગાઉએ આવેલા ઓસિયા ગામે કેટલાક જઇ રહ્યા, એ ઓસવાળો કહેવાયા. ઉવસ=વણુખેડયું વેરાન; ઓસિયા= ઉવસમાં-વણુખેડ્યા વેરાનમાં વસાવેલું ગામ. વિષ્ણુ ભગવાને ગૌતમને શ્રીમાળનગરી દાનમાં દીધી ત્હારે સિન્ધુતટેથી આવેલું બ્રહ્મમંડળ શ્રીમાળ તજી પુષ્કરતીર્થે જઇ વસ્યું તે પુષ્કરણા. જૈનોના પ્રથમ ગણધર ગૌતમ મુનિ શ્રીમાળી હતા. ચતુઆશ્રમોની બ્રહ્મપુરી શ્રીમાળ હતું. દશકુમારચરિતના કર્તા કવિવર દણ્ડી શ્રીમાળી હતા. વિમળપ્રબન્ધ કહે છે કે અર્બુદાચળના વિમળશાહનાં જગતઅદ્વિતીય દહેરાં બંધાવનારના પૂર્વજ નીન મન્ત્રી શ્રીમાળી હતા. નીન મન્ત્રી શ્રીમાળથી ગાંભુ ગયા, ને વનરાજ મહારાજે પાટણ વસાવ્યું ત્હારે ગાંભુથી પાટણ જઇ રહ્યા. મહાકવિ માઘ શ્રીમાળમાં થયા; માઘનું મહાકાવ્ય શિશુપાલવધ શ્રીમાળમાં લખાયું; ને મહારાણીથી યે ઉદારદિલ માઘપત્ની પણ શ્રીમાળમાં થઇ ગયાં.

પ્રબન્ધચિન્તામણિ ભોજપ્રબન્ધ ને પ્રભાવકચરિતમાં માઘકથા છે. ખરી હોય તો માઘકથા શોકકથા છે. માઘના પિતામહ સુપ્રભદેવ ને પિતા સર્વોદય રાજઅમાત્ય હતા, કરોડપતિ હતા. માઘના પિતામહ પણ રાજઅમાત્ય હતા. માઘ સ્વયં મહારસિયો હતો, મહાઉદાર હતો, કવિતાની ગગનકલ્પનાઓને જીવતો હતો. પિતાને પુત્રની પરમ ચિન્તા થતી. માઘપિતાએ અવસાન-

કાળે સો ભોંયરાં કરાવ્યાં, એક એક ભોંયરામાં લાખ લાખ રૂપિયા ભંડાર્યા, મૃત્યુશય્યાપર પુત્રનો કોલ લીધો કે એક વર્ષે એક ભોંયરૂં ઉઘાડીશ. પિતા દેવ થયા, કવિવર કવિતાલોકમાં રમતા હતા, વર્ષે લાખ રૂપિયા વાપરતા. એવે માલવપતિ શ્રીમાળનગરીની મહેમાનીએ પધાર્યા. કવિવર પિતૃકોલ ભૂલી ગયા, ભોંયરાં ઉઘાડી નાંખ્યાં, રાજઆતિથ્ય આદર્યું. ઋતુઋતુનાં ભવન કીધાં, સ્નાનગૃહ રચ્યાં, ક્રીડામંડપ બન્ધાવ્યા, રાજઅતિથિને હીરામોતીએ વધાવ્યા. કવિવરે દિલના દરિયા કીધા. માલવપતિને ઘડીક થયુ કે પોતે કવિતાદેશમાં છે. માલવપતિને સિધાવ્યે પછી કવિવર એ રાજવૈભવને કે રાજઉદારતાને સંકેલી શક્યા નહિ. માઘની વૈભવપાંખને કવિની ઉદારતાની પાંખ હરાવતી. કલાવન્ત કે માગણ કોઇ સરોવરેથી પાછું વળે તો કવિદ્વારેથી વણપામ્યુ પાછું વળતું. પણ સરોવરનાં પાણી કે ભરેલા ભંડાર કોઇના યે અખૂટ રહ્યા છે ? માઘપિતાનાં સો યે ભોંયરાં રત્નખાણી ખાણુ સમાં ખાલી થયાં. કવિવરને વિટંબણાઓ ઝંખાણી. વૈભવ માણેલો ત્હેમણે રંકતા દીઠી. લક્ષ્મીના વીજળીવેડા અનુભવ્યા. પણ સરસ્વતી કંઈ ક્ષણચંચળા નથી. મહાકવિએ મહાકાવ્ય લખ્યું, કલ્પનાનાં વિમાન ઉડાવી તારા ઉતાર્યા. સાંભળ્યું હતું કે માલવપતિ મહાકાવ્યને લક્ષ ગ્હોરે વધાવે છે. પણ મહાકાવ્ય લઇ માલવપતિ કને જાય કોણ ? કવિવર સુદામાજીથી યે અજાચક હતા. અન્તે કવિપત્ની માઘકાવ્ય લઈ માલવમહેલે ગયાં. પંડિતો સૂરજને શું પરીક્ષવાના હતા ? માઘનું કાવ્ય-એટલે એને સન્માની માલવપતિને તો કીર્તિ-

ડંકાનો અવસર મળ્યો. માલવપતિએ સવાલક્ષ સોનામ્હોરે કવિપત્નીને વધાવ્યાં. કથા કહે છે કે માલવરાજસભામાં જાણ થઈ હતી તેમ માલવનગરીમાં યે ઢંઢેરો પડી વાગ્યો હતો કે દિલદરિયાવ મહાકવિ માઘનાં કવિપત્ની નગરીમાં આવ્યાં છે. નગરદ્વારે કલાવન્તો ને માગણનાં જૂથ મળ્યાં: કવિપત્ની સભામંડપમાંથી રાજદ્વારે આવ્યાં કે ચકોરડાં ચન્દ્રમાને ઘેરી વળે એમ ઘેરી વળ્યાં. 'તું તો માઘની મહારાણી.' 'માઘ તો મહેરામણ છે.' 'તુંથી અમને તરછોડાય નહિ.' કથા કહે છે કે એક આંખ જેટલી જ બીજી આંખ દૃષ્ટિવિશાળ હતી, ને પતિથી પત્ની ઉદારતામાં ઓછી ન ઉતરી. કવિપત્ની પણ મહેરામણની વેળ હતી સવા લક્ષ સોનામ્હોરની સખાવત કરી માઘપત્ની શ્રીમાળ આવ્યાં. શ્રીમાળમાં રંકનાએ યમસ્વરૂપ ધારણ કીધું હતું. કવિવરને કંઠે પ્રાણ હતા, ગૃહદેવીના આવવાની જ વાટ જોતા હતા. કવિપત્નીએ પાયે લાગી પતિદર્શન કીધાં. કવિએ દીઠું, જાણ્યુ, ને પત્નીને કહ્યું: गृहिणि ! गहनो जीवनविधिः. અને પછી કલ્પનાપાંખે અનેક વેળા ગગનવાટ ખૂંદી વળ્યા હતા એ અનન્તની વાટ લેવા પ્રાણને આદેશ દીધો.

> व्रजत व्रजत, प्राणा ! अर्थिनि व्यर्थतां गते;
> पश्चादपि हि गन्तव्यं, क्वः सार्थः पुनरीदृशः ?

માલવપતિએ કવિમૃત્યુની શોકવાર્તા જાણી; ઉચ્ચર્યાં કે માઘને મરવા દે તે શ્રીમાળ નથી, ભિન્નમાળ છે. માઘનગરી ત્ય્હારથી શ્રીમાળ મટી ભિન્નમાળ થઈ. ઉત્તરદક્ષિણ પોણોક માઈલ લાંબી ન્હાનકડી એક ધાર ઉપર આજનું ભિન્નમાળનું ગામડું છે; અને આસપાસની ૩૦૦–૫૦૦ હાથ

ઉંચી ટેકરીઓ ઉપર ખંડિત થયેલાં અંગો સમાં ફરતાં શ્રીમાળનાં ખંડેરો પડ્યાં છે.

વાંચક! માઘકથા અસંભવિત સમી આશ્ચર્યકથા ભાસે છે ? ત્હારા જમાનાનાં જોણું જો ને વિચારી જો. ભૂલે પ્રજા રોઇ ને દેશસન્માન દીધાં; પણ ફ્રાન્સનો રક્ષણહાર જનરલ જોફ્ર ને તારણહાર માર્શલ ફોશની મૃત્યુકથા છેક આવી નથી, પણ બહુ નિરાળી છે ?

માઘ કવિ વિષેનુ પ્રચલિત સુભાષિત તો સર્વવિદિત જ છે કે

उपमा कालिदासस्य, भारवेरर्थगौरवम्;
दण्डिन: पदलालित्यं; माघे सन्ति त्रयो गुणाः

માઘ કવિના જમાનામાં, ઈસ્વી સાતમો સૈકો બેસતાં, ઉત્તરાપથના છેલ્લા ચક્રવર્તી શ્રી હર્ષે દિગ્‌વિજયયાત્રામાં શ્રીમાળનગરીને જીતી હતી. ગ્રીસ ત્ય્હારે રોમરાજ્યનો પ્રાન્ત હતું, ને ગ્રીસવિજેતા રોમનગરીને મધ્યએશિયાનાં હૂણધાડાંઓએ ધૂળઢગમાં રગદોળી હતી. હર્ષદેવની રાજધાની પ્રથમ હતી કુરુક્ષેત્રે બ્રહ્માવર્તમાં; અને ત્ય્હાંથી દિગ્વિજયસ્વારી ચ્હડી હતી. ઇતિહાસ શ્રી હર્ષને કનોજપતિ લેખે, રાજ્યશ્રીના રાજવીર તરીકે, બાણ ભટ્ટના સાહિત્યરસિક રાજવી કહી ઓળખે છે. શ્રી હર્ષના ચક્રવર્તીત્વયુગમાં ચીની બૌદ્ધયાત્રાળુ હ્યૂએનસંગ બુધ્ધપ્રભુના વતનની યાત્રાએ આવ્યો હતો. હ્યૂએનસંગ ત્ય્હારે શ્રીમાળનગરીનાં દર્શને ગયો હતો. પછી ઈસ્વી ૭૧૨માં એ બાવીશેક વર્ષનો નવલોહિયાળો જુવાનડો મહમ્મદ કાસમ સિન્ધ ઉપર ચ્હડી આવ્યો. શ્રીમાળનો ત્ય્હારે મધ્યાહ્‌ન ઉતર્યો હતો. મહાકવિ થઇ ગયા હતા, મહાકાવ્ય લખાઈ ગયું હતું, ઇતિહાસનો ઉત્તરકાંડ આલેખાતો

હતો. દાહીરરાજ્યધાનીએ જઈ શ્રીમાળમન્ત્રીઓએ એ સિન્ધવિજેતાને રાજભેટ ધરી હતી. શ્રીમાળ અસ્તાચળને કાળમાર્ગે હતું.

અમદાવાદમાં એક દન્તકથા પ્રચલિત છે, ને ઘણીખરી –ખરી કે ખોટી–દન્તકથાઓની પેઠે લાક્ષણિક સત્ય ઉચ્ચારે છે/ કોઇક શેઠને ત્ય્હાં મારવાડી રસોઇઓ હતો. એક વેળા રસોઇમાં ખામી હશે ને શેઠ ખીજાયા. 'મારવાડી મઉ.' 'દુકાળિયો આવ્યો છે.' 'દુકાળિયાને રાંધતાં કેવુંક આવડે ?' શેઠનાં વાગ્બાણ છૂટવા માંડયાં. અન્તે રસોઇયાથી સહન ન થયાં; ધીરજ ખૂટી ગઈ, તે બોલ્યોઃ શેઠજી ! મારવાડને ગાળ મ દ્યો. ત્હમારો વડવો ને મ્હારો બાપ બન્ને મારવાડથી આવ્યા છે. ત્હમારા વડવાને વ્હેલું ખૂટયું તે વ્હેલા આવ્યા, ને મ્હારા બાપને મોડું ખૂટયું તે મોડા આવ્યા.'

મરુભૂમિના દુકાળોએ ગામો ભાગ્યાં છે,' કુટુંબોને પરપ્રાન્તવાસી કીધા છે.

> અગ્યારમે ઈોંતરનો દુકાળ,
> ભાગી પડયું ત્ય્હાં પુર ભિન્નમાળ;
> રાજા હતો પાટણુ' સિદ્ધરાજ,
> આવી વસ્યો ત્યાં સઘળો સમાજ.

ધોલેરા અમદાવાદનું બન્દર હતું; આજે દરિયો આઘેરોક ગયો છે. સૂરતમાં ચોર્યાસી બંદરનો વાવટો ફરકતોઃ આજ તાપીના બ્હારામાં જહાજો પ્રવેશી શકતાં નથી. બંદર પૂરાયું હશે; ચાંચિયા પેધ્યા હશે; વ્યાપાર તૂટયો હશે. પારોશમાં ચન્દ્રાવતી નગરી જામી હતી. ચહુઆણો ને

સોળંકીઓનાં વેર બન્ધાયાં હતાં. એ સૌને માથે મ્હોટા દુકાળ પડયા. લોંકાગચ્છની પટ્ટાવલિ કહે છે કે બાર દુકાળી પડી હતી. ઈ. સ. ૧૧૨૦ માં, દલપતજન્મ પૂર્વે બરાબર સાત સૈકે, ૧૫૦૦૦ શ્રીમાળીઓ સંગાથે મહાલક્ષ્મીજી શ્રીમાળથી પાટણ પધાર્યાં. ગુર્જર રાજકુળચૂડામણિ મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની છત્રછાયા ત્ય્હારે પાટણમાં પથરાતી. ભિન્નમાળમાં આજ મહાલક્ષ્મીના મન્દિરનો ગોંદરો છે, પારાશરેશ્વર મહાદેવ છે, ચારેક જૈન મન્દિરો છે; દુર્ગકોટના પડછાયા છે, પાળભાગ્યાં બ્રહ્મકુંડો ને નગરતળાવો છે, બ્રહ્મશાળાઓના પાયા છે; પાટનગર શ્રીમાળનગરીને સ્થાને મારવાડના જસવન્તપુર મહાલનું ૪૫૦૦ ની વસ્તીનું ગામડું છે. વાંચનાર ! એ સિધ્ધરાજ ને હેમાચાર્યના પાટણની આજ શી સંસ્કારદશા છે ? કે એ પાટણનું પૂર્વજ પંચાસર શી કાળઝાંખી ઝંખવે છે ? સ્હવાર ને સ્હાંજ રોજ પડે છે, ને સૌને શિરે પડે છે. પણ પડતાં યે પમરે એમનો ઇતિહાસમહિમા.

શ્રીમાળનગરીના સરસ્વતીપુત્રો ને લક્ષ્મીપુત્રો આજે ત્ય્હાં નથી. દ્વીવેદ ને ત્રિવેદપારંગત એના બ્રહ્મકુમારો ને એના કોટીધ્વજ શાહુકારો, દિશદિશમાં વિખેરાઇ ગયા છે. શ્રીમાળની હવેલીઓ, એનો નગરદુર્ગ, એના મન્દિરો, એની વેદશાળાઓ, એના યજ્ઞકુંડો, એના બ્રહ્મકુંડોની આજ રેખાઓ રહી છે. આજ તો એ મહાનગરીના છિન્નભિન્ન અસ્થીઓ પડેલાં છે. એનું નામાભિધાને અસ્તોદયના કાળધર્મને પામ્યું છે. આજ ત્ય્હાં શ્રીમાળ નથી, ભિન્નમાળ છે. શ્રીમાળને શોધવા જનાર મરુદેશના આરાનાં રણની

ભૂલભૂલામણીમાં કદાચ ભૂલો પડે.

પાટણના ત્રિપોળિયાની પાસે ગાયકવાડ મહારાજના દીવાને સમરાવેલું વિશાળ ને સુન્દર મહાલક્ષ્મીજીનું મન્દિર છે. માતાજીની અસલ સુવર્ણમૂર્તિ અસલ મન્દિરની હારે ગઈ છે. માતાજીની ચન્દનમૂર્તિ આજે છે. મહાલક્ષ્મીજીની સમીપમાં અસલ શ્રીમાળની ચંપાકાષ્ટની જગતસ્વામીની મૂર્તિ છે. લૂંટનાર સોનું લૂંટતા, કોઈ કાષ્ટને લૂંટતું નહિ.

વનવડલો પડે ને ડાળો નાંખે એમ શ્રીમાળનગરીએ પડતાં મ્હોટી ડાળો નાંખી છે. શ્રીમાળનગરી પડયે પૂર્વમાં જઇ વસ્યા તે પ્રાગવાટ-પોરવાડ કહેવાયા; ગેરવામાં-ગીરમાં -વનમાં જઈ વસ્યા તે ગોરવાળ કહેવાયા; પાલી ગામમાં જઇ વસ્યા તે પાલેવાળ કહેવાયા; ઝાલોરમાં જઇ વસ્યા તે ઝાલોરા કહેવાયા; સાચોરમાં જઇ વસ્યા તે સાચોરા કહેવાયા. શ્રીમાળ પડયું એ તો જાણે ન્હાની બાદશાહત પડી ને ભાંગી.

દલપતરામ કહે છે કે ગામવાસ ઉપરથી આમ જ્ઞાતિઓ થઇ. જ્ઞાત એટલે ઓળખીતા, ને જ્ઞાતિ એટલે ઓળખીતાનું મંડળ. અસલ આજના જેવી જ્ઞાતિઓ ન હતી, બ્રાહ્મણો સહુ એક હતા. શ્રીમાળીઓના ઇષ્ટદેવ છે લક્ષ્મીનારાયણ(લક્ષ્મીજી નારાયણ ભગવાન). નારાયણ ભગવાને સ્વયં લક્ષ્મીજી શું બે વાર લગ્ન કરેલાં, એટલે લગ્નવિધિમાં શ્રીમાળીઓ આઠ મંગળ આજ પણ ફરે છે. 'અષ્ટમંગળો' એ શ્રીમાળીનું ઉપનામ છે.

શ્રીમાળ છોડવાને અવસરે લક્ષ્મીજીએ શ્રીમાળીઓને અભયવચન દીધું છે કેઃ—

भो भो विप्राश्च भो लोकाः ! मा शोकं कुरुताश्च वै,

* * * *

येषु कार्येषु मां, पुत्राः ! स्मरिष्यथ यदा यदा,
तदा तदा च तत्कार्यं पूरयिष्ये ह्यसंशयम्.
' અહો વિપ્રો ! અહો લોકો ! ન લેશે અઘ શોચશો.

*　*　*　*

જે જે કાર્યે જ્હારજ્હારે હે પુત્રો ! સ્મરશો મ્હને,
ત્હારે ત્હારે જ તે કાર્ય પાર પાડીશ નિશ્ચય.

શ્રીમાળનગરી એક વેળા ગુર્જરત્રાની પાટનગરી હતી. શ્રીમાળનગરી એટલે મહાકવિ માઘની નગરી, કવિવર દણ્ડીની નગરી, જૈનોના પ્રથમ ગણધર ગૌતમની નગરી. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, પુષ્કરણા બ્રાહ્મણો, દશા ને વીશા શ્રીમાળી વાણિયા, શ્રીમાળી સોનીઓ સૌ શ્રીમાળીઓનું વતન શ્રીમાળનગરી. ઓસવાળો ને પોરવાડો મૂળ શ્રીમાળના વતનીઓ, અને પછી પાડોશીઓ. દિલ્હીને આજ કરાંચી છે એવું હસ્તિનાપુરનું શ્રીમાળ અંદર હતું. વસિષ્ઠશિખરની છાયામાં–પારાશરઅરણ્યની વનકુંજોમા ત્હાંના બ્રાહ્મણો વેદ ભણતા; પૃથુરાજના પૂર્વજ તારાગઢના ચહુઆણ ક્ષત્રિયવીરો શ્રીમાળીઓના યજમાન હતા; સફરી જહાજે જેવા વેદધર્મી ને જૈનધર્મી વૈશ્યવરો ત્હાં સાગર ખેડતા. ત્હાની વિદ્યાલક્ષ્મીને ને ધનસંપત્તિને શ્રીમાળની ગુણસમૃદ્ધિ ઝંખવતી. ઇ. સ. ૧૪૪૦મા વસાવેલુ જોધપુર અને ઇ.સ. ૧૫૬૦માં વસાવેલુ ઉદેપુર તો શ્રીમાળનાં સન્તાન જેવાં છે. પુષ્કરજી ને ચન્દ્રાવતી, શ્રી હર્ષદેવનું બ્રહ્માવર્ત ને ભોજરાજની ધારાનગરીની સમોવડિયણ શ્રીમાળનગરી

સરસ્વતી ને લક્ષ્મી ઉભય દેવીઓની કૃપાપાત્ર પશ્ચિમદેશની ઉજ્જયિની હતી.

એ શ્રીમાળનગરીના વતની તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો. શ્રી જોગેન્દ્રનાથ ભટ્ટાચાર્ય એમના 'હિન્દુજાતિ અને પેટાજ્ઞાતિઓ' નામના પુસ્તકમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો વિષે લખે છે કે The Aryan physiognomy is perhaps more distinctly marked in them than in any other class of Brahmins in India.

એ શ્રીમાળનગરી તે દલપતરામના પૂર્વજોનુ મૂળ વતન.

પ્રકરણ ૨જું, વંશવૃક્ષ

ગુર્જરરાષ્ટ્રની પાટનગરીઓ ને રાજ્યસીમાઓનો રાજપ્રવાહ, ઉદિચ્યોના બ્રહ્મપ્રવાહની પેઠે, ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ ભણી વહેલો છે. આજે દમણગંગા ગુજરાતની દક્ષિણે સીમરેખા છે, ને પાટનગર અમદાવાદ છે. જ્યહારે નર્મદા ને મહી ને સરસ્વતી ગુર્જરરાષ્ટ્રની દક્ષિણ સીમરેખાઓ દોરતી હતી, ત્યહારે ગુર્જરરાષ્ટ્રના પાટનગરો પાટણ ચન્દ્રાવતી ને શ્રીમાળનગર હતાં.

ગુજરાતભરમાં પૂર્વજોએ પાડેલી પગલીઓ દલપતરામે સંશોધી છે. એમના એ વંશપગેરાની કથની અનુસાર દલપતરામના બારમા પૂર્વજ મહીધર તરવાડી સં. ૧૫૧૫ માં અણહિલ્લપુર પાટણમાં હતા. સં. ૧૫૧૫ એટલે ઇસ્વી ૧૪૫૯; એટલે મહમ્મદ બેગડાનો, રા' માંડળિકનો, સતી નાગબાઈનો, નરસિંહ મહેતાનો જમાનો. અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યે હજી પચાસ વર્ષ ન્હોતા થયાં; ગુજરાતની બાદશાહી સ્થપાયે હજી છ દાયકા માંડ વીત્યા હતા.

वेदानां सामवेदोऽहम्—વેદે દલપતવંશ સામવેદી હતો, ને સામગાન ગાતો. ગોત્રે કલિના સ્મૃતિકાર પરાશર ઋષિનો પારાશરગોત્રી, શાખાએ કોથમી શાખાનો, અવટંકે ત્રિવેદી–त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः—એ ત્રિવેદી દલપતવંશ હતો. દલપતકુળ ગાધે કુળ કહેવાતું. દલપતરામ કહે છે કે गो=ગાય અથવા કન્યા+देय= દેવા યોગ્ય; એટલે કે ગાય કે કન્યા દેવા યોગ્ય गोदेयનો ગોદીય અપભ્રંશ થઇ રૂઢ શબ્દ ગાધે થયો. વેદવિદ્ એ બ્રહ્મકુળ બ્રાહ્મણોમાં

ચે વિદ્યાપ્રતિષ્ઠિત હતું. દલપતવંશનાં દેવી વટયક્ષિણી છે, શિવ પારાશરેશ્વર છે, ગણેશ નરકવિનાયક છે, ભૈરવ સિદ્ધિદાતા છે, યક્ષ ચિત્રેશ્વર છે, ને શર્મ ત્રાતક છે. પ્રાચીન રીતે બોલીએ તો દલપતરામ નહિ, પણ એ દલપત ત્રાતક હતા. એમની જીવનકથા એની સાક્ષી પૂરે છે કે સાચે જ ને દલપતરામ દલપત ત્રાતક હતા.

સં. ૧૯૨૮માં દલપતરામે, નગરનગરેથી શોધી, પોતાનું વંશવૃક્ષ છપાવ્યું હતું; અને સંવત ૧૯૪૪માં ત્હેની શોધિતવર્ધિત આવૃત્તિ, દલપતવંશના એક કુલદીપક ને વૈદક માસિક વૈદ્યકલ્પતરુના સંસ્થાપક વૈદરાજ જટાશંકર લીલાધરે છપાવી હતી. વૈદરાજે શ્રીમાળપુરાણ છપાવ્યું હતું ને શ્રીમાળીશુભેચ્છક માસિક કહાડતા. એ વંશવૃક્ષમાં દલપતરામ લખે છે કેઃ–

'૧, વસિષ્ઠ ઋષિ, રામચન્દ્રજીના ગોર હતા.
૨, શક્તિ
૩, પરાશરઋષિ (કલિયુગમાન્ય પારાશરી સ્મૃતિના કર્તા.)
} પારાશર ગોત્રના આ ત્રણ પ્રવર કહેવાય છે.

૪, વ્યાસ ઋષિ, જેણે (ભારત ને) પુરાણો રચ્યાં.
૫, શુકદેવજી, જેણે રાજા પરીક્ષિતને ભાગવત સંભળાવ્યું.

'અંગ્રેજો કહે છે કે રામાવતારને ત્રણ હજાર વર્ષ થયાં છે. જો તેમ હોય તો, સઇકડે ત્રણ પેઢી લેખે ગણતાં પરાશર ઋષિથી પંચોતેરમી પેઢીએ મહીધર તરવાડી હોવા જોઇએ.'

'પાટણમાં આશરે અગિયાર પેઢીઓ (શ્રીમાળથી આવ્યે) થઈ ગયા પછી મહીધર ત્રવાડી થયા.'

અપ્સરા રંભાની મોહિનીને જીતનાર, વૈરાગ્યના અવતાર શુકદેવજી; માનવજાતનું મ્હોટામાં મ્હોટું કાવ્ય રચનાર વ્યાસ ભગવાન; સ્મૃતિકાર પરાશર ઋષિ; અને રઘુકુળના પુરોહિત બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠજી; એ દલપતવંશના મૂળ પુરુષો હતા. ગોત્રપ્રવરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે કે દલપતવંશ બ્રહ્મર્ષિવંશ હતો; દલપતજીવનકથામાં તરવરતાં સંન્યસ્ત, અગ્નિહોત્ર, વેદાભ્યાસ, કવિતા, દેશકાળ વાંચી સ્મૃતિ લખવી એ દલપતવંશનો જૂનો-જૂનો વંશવારસો છે.

મહીધર તરવાડીના નાલો [નવલ?] તરવાડી થયા, ને ત્હેમના હરદેરામ. હરદેરામના પુત્ર બત્તો તરવાડી ઉંડમાં હતા. બત્તો એટલે ખરલમાંનો વાટવાનો પથરો. ખોટનાં સન્તાનનાં નામ આજે જેમ કચરો ને પૂંજો પાડે છે એમ ત્ય્હારે પણ એવાં નામ પાડતા. દલપતકુળ પાટણથી ઉંડ કય્હારે ગયું તે જાણ્યું નથી; પણ ઇસ્વી ૧૫મા સૈકાની અધવચાળ શ્રીમાળીઓ પાટણથી હળવદ ગયાની ઇતિહાસકથા છે. ઉંડમાંનું એ તરવાડીકુટુંબ દેશજાણીતું હતુંઃ ઉંડવાસને લીધે એ ઉડિયા ગાધે કહેવાયા. બત્તો તરવાડી પણ પ્રાન્તજાણીતા હતા; ને જામ રાવળના ભાઇ હરધ્રોળજીના તેડાવવાથી સં. ૧૬૦૧માં ઉંડથી ધ્રોળમાં જઇ રહ્યા. ત્ય્હાં બત્તા તરવાડીના વાછો-વત્સ તરવાડી થયા. વાછા તરવાડીનો વંશવસ્તાર સોરઠમાં ને પ્રધાનપણે હાલારમાં પથરાયો ને વાછાણી વંશ કહેવાયો.

ધ્રોળ ત્ય્હારે વિદ્યાનું ધામ હતું ને 'છોટી કાશી' કહેવાતું. ધ્રોળમાં અગ્નિહોત્રી હતા, વેદવિદ્ હતા, કર્મકાંડીઓ હતા. ધ્રોળની વિશાળ બ્રહ્મપુરી દેશમશહૂર હતી. સામવેદ

ભણવો ને ભણાવવો, યજ્ઞયાગાદિ કરવા ને કરાવવા, સોળ સંસ્કારનાં ક્રિયમાણ ઉજવાવવાં એ દલપતવંશનો ધર્મ ને ધંધો હતો. કોઈકે પ્રોળનો કારભાર કીધો છે, પણ બ્રાહ્મણકુળનો પ્રધાન વ્યવસાય બ્રાહ્મણધર્મ હતો. પ્રોળના વેદિયા વૈદિક કર્મકાંડના આચાર્યો હતા.

પાંચેક પેઢી દલપતવંશ પ્રોળમાં રહ્યો, ને વેલ ડાંખળીઓને નાંખે છે એમ પ્રોળમાંથી કાઠિયાવાડમાં ફેલાયો. વાછા તરવાડીના બીજા પુત્ર હકો તરવાડી હતા. હકા તરવાડીના વંશજો આજ પ્રોળમાં છે. પ્રોળના સ્વ. ઠાકોર સાહેબ હરિસિંહજી કાવ્યરસિક હતા,-કવિતા કરતા; દલપતરામને સદા પ્રોળવંશજના ભાવે બોલાવતા. હકા તરવાડીના પુત્ર દેવેશ્વર; અને દેવેશ્વરના બીજા પુત્ર રામચન્દ્ર. રામચન્દ્ર વેદિયાના પુત્ર દેવરામ તરવાડી પછી પ્રોળથી જામનગર ગયા. ગાયકવાડનું ઘોડસેન એ અરસામાં શિહોરને ડુંગરે અથડાઈને પાછું વળ્યું હતું, ને મહારાજા ભાવસિંહજી વડવે ગયા હતા કે જવા તૈયારી કરતા હતા. સરસ્વતી પણ પ્રોળથી જામનગર ગઇ હતી. અને સરસ્વતીનો ઉપાસક દલપતવંશ પણ સરસ્વતીની પાછળ ગયો. પ્રોળના શાંકર મઠ ને શ્રીમાળીશેરીઓનાં ઉનરડેલાં હાડપીંજર આજ પડયાં છે એવાં પ્રોળની બ્રહ્મપુરીનાં યે હાડપીંજર રહ્યાં છે; માંહીનો આત્મા બ્રહ્મપાંખો ફફડાવતો દેશાવરે ઉડી ગયો છે.

જામનગર ત્ય્હારે જામતું હતું. ત્ય્હારે રાજવૈદ્યો હતા, શાસ્ત્રીરત્નો હતા, છઆઠ અગ્નિહોત્રીઓ હતા. પુર શોભે લક્ષ્મીપુત્રોથી ને પમરે સરસ્વતીપુત્રોથી. વિદ્યાએ ને ધને જામનગર ઉજળું શહેર હતું. વ્યાપારે હુન્નરકળાએ કસબ-

કારીગિરિએ જામનગર કોડીલું નગર હતું. એની નાગરિક વિશિષ્ટતાથી જામનગરને લોક 'નગર' કહેતા. વાંકડી પાઘનો ટેકો મરોડ, બાલાબન્ધી અંગરખું, આંખમાં સુરમો, ને કાનમાં અત્તરઃ જામનગરી વ્હેપારી રસિકડો નર હતો. માણેકઘેરો કુંકુમનો ચન્દ્રક, સૌભાગ્યના શણગાર, વસન્ત-રંગી કમખો, ફરતી ઝૂલતી ઘેરનો ચણિયો, ઉપર ફૂલવાડીની બાંધણીનો ચોરસોઃ ફૂલડે ફૂલેલી ફૂલવાડી સમી નગરની નાર સૌન્દર્યસોહામણી હતી; જાણે ચિત્રામણવર્ણી ઝૂલઝૂલાવન્તી હાથિણી ચાલી! વેદવિદ્યાના વ્યાપારલક્ષ્મીના રસિકતાના જામનગરે ત્હારે ફૂવારા ઉડતા.

દલપતવંશ જામનગરમાં ત્રણ પેઢી રહ્યો. દેવરામ તરવાડીના ત્ર્યંબક વેદિયા થયા. મહારૂદ્રની યજ્ઞક્રિયા કરાવે એવા ત્ર્યંબક વેદિયા વિદ્વાન હતા. કચ્છમાંડવીના સોનીગોર કાળા તરવાડીનાં પુત્રી જીવણીબાઈ સાથે ત્ર્યંબક વેદિયાનાં લગ્ન થયાં હતાં. જીવણીબાઈના પુત્ર તે ડાહ્યાભાઈ. ડાહ્યાભાઈનો જન્મ જામનગરમાં સં. ૧૮૩૬માં થયો હતો. વેદવિદ્ પિતા પાસે સામવેદ ને સામવેદીય સંસ્કારવિધિ ડાહ્યાભાઈ શીખ્યા હતા. ડાહ્યા વેદિયા અઠંગ કર્મકાંડી હતા, ને ધનાઢ્ય નહિ પણ સુખી હતા. જામનગરમાં એમના ચૂનાબન્ધ ઘર હતાં. સામસંહિતા ને વૈદિક ક્રિયમાણ એમની બ્રહ્મલક્ષ્મી હતી. ડાહ્યાભાઈનાં પ્રથમ પત્ની રામકુંવરબા અંજારનાં હતાં. વ્હેનકોર વ્હેન નામની એક પુત્રી પાછળ મૂકી રામકોરબાએ જામનગરમાં જ દેહ ત્યાગ્યો હતો. પછી સં. ૧૮૬૯માં તેત્રીસ વર્ષની વયે એક મિત્ર નાગરગોરને ત્હાં ઘર ગીરો મૂકી, માતા જીવણીબાઈ ને પુત્રી વ્હેનકોર વ્હેનને હારે

લઈ, ડાહ્યો વેદિયો જામનગરથી વઢવાણ જઈને રહ્યા. ગુર્જરદેશે શ્રી સ્વામીનારાયણ ત્હારે પ્રગટી ચૂક્યા હતા; ગાયકવાડ મહારાજે કાઠિયાવાડ ત્હારે કંપની સરકારને ઓ વર્ષને પટે સોંપી દીધો હતો. ભાણજી મહેતા ને કેશવજી મહેતા–એ નાગરબન્ધુઓનો વઢવાણમાં ત્હારે કારભાર હતો. *વેદવિદ્ ડાહ્યાભાઈની વિદ્વત્તાને એ બન્ધુકારભારીઓ સત્કારતા.* વાસ કવિનો નાગરવાડો: ' વઢવાણમાં ડાહ્યાભાઈ નાગરવાડામાં રહેતા. આજ એ નાગરવાડામાં નાગરનું એકે ઘર નથી.

વઢવાણવાસી થયા પછી બીજે વર્ષે સં. ૧૮૭૦માં ભારદ્વાજગોત્રી ભૂપેત તરવાડી કલ્યાણજી રાજારામનાં પુત્રી અમૃતબા સાથે ડાહ્યાભાઈનું બીજી વારનું લગ્ન થયું. અમૃતબાને ત્રણ ભાઈઓ હતા, પ્રભુરામ પ્રેમાનન્દ ને મૂળજી. અમૃતબા સાથેનાં લગ્ન પછી ડાહ્યા વેદિયાએ અગ્નિહોત્ર લીધું. ઘરના એક વિશાળ ઓરડામાં યજ્ઞકુંડ સ્થાપ્યો, ને વિધિવત્ વૈદિક અગ્નિ પધરાવ્યો. એ ઓરડાને આજે યે યજ્ઞશાળા કહે છે. અગ્નિદેવનાં સેવાપૂજનમાં અમૃતબા થાય તે સહાય આપતાં થયાં.

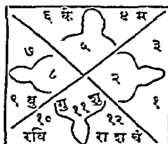
અમૃતબાને પગલે ડાહ્યાભાઈને ઘેર પ્રથમ તો બુદ્ધિ-સિદ્ધિ–બે દેવીઓ પધારી: એક જેઠેરબા ને બીજી રળિયાતબા. બેએક વર્ષ પિતાને આંગણે રમી રળિયાતબા પાછી દેવલોકે ગઈ. જેઠેરબા દલપતરામની વૃધ્ધાવસ્થામાં ને મહિમાગૌરવમાં અમદાવાદમાં બાળાપણમાં તેડી રમાડેલા ન્હાનેરા વીરના રૂપ્યાક્ષરથા ને મર્યાદાયી ઘરનાં છેલ્લે છેલ્લે મહેમાન થયાં હતાં; ને હરખી, આંખો ઠારી, દેશવિખ્યાત વીરની દેવ-ડાંખડીમાં પંચત્વ પામ્યાં હતાં. દલપતરામને સહોદરવિયોગનો

એ છેલ્લો ઘાવ હતો, ને યમની બરછી જેવો ડંખ્યો હતો.

પછી સં. ૧૮૭૬ની મકરસંક્રાન્તિ આવી, સૂર્ય ઉત્તરાયનનો થયો. વસન્તપંચમી યે આવી ને વસન્ત ઋતુ બેઠી. ત્ય્હારે, મકરસંક્રાન્ત પછી આઠ તિથિએ ને વસન્તપંચમીની વળતી વરષે–તે દિવસે છઠ ઉપર સાતમ હતી–શાકે ૧૭૪૧ની મહા શુદ સાતમે, તા. ૨૧મી જાનેવારી ૧૮૨૦ને શુકવારે, રેવતી નક્ષત્રમાં, ત્રણ ઘડી રાત્રી જતાં, સિદ્ધિયોગમાં દલપતરામનો જન્મ થયો. ડાહ્યા વેદિયા ત્ય્હારે મકરસંક્રાન્તિની દક્ષિણા લેવા લીમડી યજમાનોમાં ગયા હતા. ડાહ્યાભાઈનું વય ત્ય્હારે ૪૦ વર્ષનું હતું. ત્રણ પુત્રીએ પ્રથમ પુત્રરત્ન સાંપડયો હતો. લીમડીમાં વધામણી મળ્યે ડાહ્યાભાઈએ ત્ય્હાંની નાતને હરખજમણ જમાડયું હતું. ડાહ્યાભાઈને ઘેર દલપતરામનાં મોંઘાં પગલાં હતાં.

વાનપ્રસ્થાવસ્થામાં દલપતરામ કુટુંબવાડીએ અનેક વિધના કુટુંબાનન્દ માણતા–મણાવતા. કોયડા પૂછતા, વરત નાંખતા, જૂની વાતો કહેતા, કવિતાઓ શિખવતા ને ગવરાવતા, જૂનાં સ્નેહીસગાંનાં આતિથ્ય કરતા. એમનો એક કુટુંબઆનન્દ હતો જન્મતિથિ ઉપરથી નામ પાડવાનો. આઠ ગણ ને લઘુગુરુના લ ગ લઇને દશકના આંક ગોઠવ્યા હતા. ફારસી અબજદ શૈલી જેવી દલપતશૈલી ક્પરી કે અટપટી ન હતી, સુલભ હતી. આ ચરિત્રઆલેખકનું નામ પાડયું'તું મેજર[૧૬+૩]ભાલો[૭૭](૧૬–૩–૭૭); અને જન્મતિથિનું પોતાનું નામ પાડયું'તું યમદમ[૨૧+૧] યોગી[૨૦] (૨૧/૧૨૦). સાચે જને એમનું નામ તો લાક્ષણિક જ હતું.

જન્મયોગે મીન રાશી હતી, એટલે દ આદ્યાક્ષરે દલપતરામ નામ પિતાએ પાડયું. જન્મથી જ દલપતરામને જમણે પડખે પડખાથી તે સાથળ સૂધી કુંકુમવર્ણું લાખુ હતું. ડાહ્યાભાઈ વેદમાર્ગી હતા ને જ્યોતિષ શાસ્ત્રના આસ્થાવન્તા હતા. વઢવાણમાં ત્‍હારે દામોદર જાની કરીને પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી હતા. અગ્નિહોત્રીને ને જ્યોતિષીને—બન્ને વિદ્વાનોને મૈત્રી હતી. દલપતરામના જન્માક્ષર ને જન્મોત્રી ડાહ્યાભાઈએ દામોદર જાની કને કરાવ્યાં હતાં. જન્મકુંડળીનો ગ્રહયોગ આવો હતોઃ—

सन्तान मार्यांकसमानमंख्या
स्यात् संततिर्यत्ति यदन्ति कंचित्;

જોશીએ કહ્યું ભાવાંક ૯ છે, આ બાળકની નવ સન્તાનની વસ્તારવાળી થશે. અવસાનકાળે પાંચ પુત્રો ને ચાર પુત્રીઓ દલપતરામ પાછળ મૂકી ગયા હતા. અને વળી દલપતરામનો ગ્રહયોગ વાંચી જન્મોત્રીમાં જ્યોતિષીએ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો શ્લોક લખ્યો હતો કેઃ—

शुक्रो यस्य, बुधो यस्य, यस्य केन्द्रे बृहस्पतिः,
दशमे ऽऽ. गारको यस्य, स जातः कुलदीपकः.

વઢવાણના જ્યોતિષી દામોદર જાનીએ દલપતરામનું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે કુલદીપક થશે.

૩૫ વર્ષ દલપતવંશ વઢવાણમાં રહ્યો. પછી ઇ. સ. ૧૮૪૮ના આસો માસમાં દલપતરામ અમદાવાદ જઇ રહ્યા. છેલ્લાં ૮૫ વર્ષથી દલપતવંશ અમદાવાદનિવાસી છે.

ઇ. સ. ૧૪૫૯ની પૂર્વે દલપતવંશ પાટણને પાટનગરે હતો; ને સૌરાષ્ટ્રમાં ઘૂમીને પાછો ૧૮૪૮માં અમદાવાદને પાટનગરે આવ્યો.

દલપતકુલકથાનો સારસાર આવો છે. એ કુલકથામાંથી બેત્રણ ગુણલક્ષણો તરી આવે છે. એક તો એ કે બ્રાહ્મણોમાં યે ત્હારે દલપતવંશ બ્રાહ્મણપૂજ્ય હતો. વેદાભ્યાસ, વૈદિક ક્રિયામણ, સંસ્કારવિધાન, યજ્ઞયાગ, અગ્નિહોત્રઃ એ દલપત-કુલની બ્રહ્મલક્ષ્મી હતી. સંસ્કારે, ક્રિયાકર્મે, વિદ્યાભ્યાસે, ધર્મે, જન્મે, તેમ જ ગુણકર્મે દલપતકુળ દેશપ્રશસ્ત વેદવિદ્ બ્રાહ્મણપૂજ્ય બ્રાહ્મણકુળ હતું.

બીજો તરી આવતો મુદ્દો એ છે કે એ બ્રાહ્મણપૂજ્ય બ્રહ્મકુળનો વેલો દેશ ભરી પથરાયેલો છે. પાટણ, ઉંડ, ધ્રોળ, જામનગર, વઢવાણ, અમદાવાદઃ તેર પેઢીમાં છ ગામવાસો દલપતવંશે કીધેલો છે. ગામદીઠ સરેરાશ બે પેઢીઓ ! ગુર્જરો મૂળે પાલવાસી–Nomads હતાઃ વેદવિદ્ આ બ્રહ્મકુળમાં એ ગુર્જરગુણ છેલ્લી છ સદીઓથી તો વંશપરંપરા ઉતરેલો છે. દલપતકુળ શુદ્ધ ને સનાતન ગુર્જરકુળ હતું. કુંડલા ને ધારીથી ધ્રોળ, અને માંડવી ને જામનગરથી અમદાવાદ પર્યન્ત દલપતકુળની પાંખડીઓ વેરાયેલી છે. દલપતવંશનો

આંબો ગુજરાતભરમાં પ્રસરેલો છે. એક શાખા તો કાશીમાં જઈ રોપાયેલી હતી.

ત્ય્હારે દલપતવંશને ને દલપતરામને કહેવા કય્હાંના? દલપતવંશ પાટણમાં પટ્ટણી છે, હાલારમાં હાલારી છે, ઝાલાવાડમાં ઝાલાવાડી છે, અમદાવાદમાં અમદાવાદી છે. ખરી રીતે દલપતવંશ નથી માત્ર કાઠિયાવાડી કે નથી માત્ર ગુજરાતી. ઇતિહાસ ભાખે છે કે દલપતવંશ સમસ્ત ગુજરાતનો છે.

અને દલપતરામ સ્વયં પણ સમસ્ત ગુજરાતના ઘડેલા હતા.' દલપતરામનાં દાદીમા જીવણીમા હતાં કચ્છમાંડવીનાં; પિતા ડાહ્યાભાઈ હતા જામનગરના; માતા અમૃતબા હતાં વઢવાણનાં; પત્ની મૂળીબા હતાં વાગડનાં, કાશીબા હતાં આંતરસૂબાનાં, ને રેવાબા હતાં ધોળકાનાં; અને સન્તાનો હતાં ઘણાંખરાં અમદાવાદનાં. દલપતરામનાં અંગો સમસ્ત ગુજરાતદીધાં છે, માટે દલપતરામ સમસ્ત ગુજરાતના છે. દલપતરામ જેવા સમસ્ત ગુજરાતના ગુજરાતીઓ આપણે ત્ય્હાં વિરલા હશે.

સદેહે દલપતરામ અખિલ ગુર્જરદેશની ગુણમૂર્તિ હતા.

—:o:x:o:—

પ્રકરણ ૩ જું, દેશકાળ: ઈ. સ. ૧૮૨૦

ઇતિહાસ એટલે પ્રજાઓના છઠ્ઠીના લેખ; અને સંસ્કૃતિ એટલે પ્રજાઓએ ઉચ્ચારેલા બ્રહ્મબોલ.

દેશકાળ વિચારીને વિચરવું એવી આપણી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. યૂરોપનો આધુનિક એરિસ્ટોટલ ફિલસૂફ કેન્ટ કહે છે કે દેશકાળથી પર કોઇ જ્ઞાન નથી. Time and Space are a priori conditions of knowledge. દલપતરામ કહે છે કે દેશકાળવિહોણું કો સ્થાન નથી.

વસ્તીમાં, વળી વગડામાં રે, કહે સૈયર ! તે કોણ હશે ?
ગિરિરાજ તણી ગુફામાં રે, જ્યહાં જોઉં ત્યહાં વાસ વસે.

૧૮૨૦માં ત્યહારે દેશકાળ કેવાક હતા ? ગુજરાત ભરતખંડ યૂરોપખંડ–દલપતરામના જન્મયોગે દુનિયાં કેવીક હતી ? વિહંગદ્રષ્ટિએ જરા એ અવલોકી જોઇએ. વાંચક ! ઇતિહાસના ગગનમાં ઉડવાની પાંખ તો ત્હારે છે; ચાલો ત્યહારે.

યૂરોપખંડ તો ત્યહારે ખડેર જેવો હતો. ૧૭૮૯થી ૧૮૧૫ની નેપોલિયનપચ્ચીસી યૂરોપે હમણાં જ ઉતરી હતી. નેપોલિયનના તોપગોળાના ઘાવ દેશદેશે ને નગરનગરે હજી સમરાઇ રહ્યા ન હતા. મોસ્કોના નગરદાહની અષ્ટવર્ષી માંડ ગઇ હતી, વોટરલૂની પંચવર્ષી માંડ વીતી હતી. વોટરલૂના ગગનધડાકાના પડઘા હજી યૂરોપમાં ગડગડતા. યૂરોપ જાણતું કે નેપોલિયન હયાત છે, એટલાન્ટિકના એકાન્તટાપુમાં નજરકેદી છે. એલ્બાના રાજકેદીને નાઠે હજી છ જ વર્ષ થયાં હતાં; 'એક સો વરઘો'નાં આશ્ચર્ય હજી સ્મરણે તાજાં હતાં; નેપોલિયનના નામની કંપારી હજી યૂરોપને

ઉતરી ન હતી. આગબોટ, આગગાડી, તાર હજી યૂરોપમાં યે ન હતાં. ઘોડે કે ગાડીમાં કે જહાજોમાં યૂરોપ હજી સફરો કરતું. નેપોલિયન ઘોડે ચ્હડતો, નેલ્સન શઢ ચ્હડાવતો. અમેરિકા હજી ૧૮૧૨ના સંગ્રામમાંથી હમણાં જ પરવાર્યું હતું. સ્વીડનનોર્વે જોડાઇ સ્કેન્ડિનેવિયા થયું હતું, ગ્રેટબ્રીટન ને આયર્લૅન્ડ જોડાઇ યુનાઇટેડ કીંગ્ડમ થયું હતું. હોલી રોમન એમ્પાયર જઈ હોલી એલાયન્સ પ્રગટ્યું હતું. રશિયા યૂરોપી રાજ્યમંડળમાં આવી બેઠું હતું, અને યૂરોપી રાજ્યમંડળની કોંગ્રેસ હમણાં જ યૂરોપની પુનર્વ્યવસ્થા કરી ઉઠી હતી. ઇટાલી હજી ઓસ્ટ્રિયાની છત્રછાંયડીમાં હતું. જર્મની હજી કાઠિયાવાડ સમો નિરનિરાળાં રાજ્યોનો સમુદાય હતો. ફ્રેંચ રેવોલ્યૂશનના મહામન્ત્ર હજી યૂરોપી પ્રજાઓએ ઝીલ્યા ન હતા; એ મન્ત્રઘોષણાઓથી યૂરોપની પાટનગરીઓ હજી ભડકતી. ઇમૅનસિપેશન ઓફ્ કૅથોલિક્સ કે ઇમૅનસિપેશન ઓફ્ સ્લેવ્ઝ કે પ્રથમના રિફૉર્મ બીલને ઇંગ્લાંડમાં હજી એક દાયકાની વાર હતી. સ્ટીવન્‌સને વરાળયન્ત્ર હજી શોધ્યું ન હતું. ફાઉસ્ટ, 'The greatest poem of Europe of XIX century,' ગેટેએ હજી પૂરૂં ન્હોતું કર્યું. ગ્લેડસ્ટન ટેનીસન ડાર્વીન હજી વિદ્યાર્થીઓ હતા, મહારાણી વિક્ટોરિયા બે વર્ષનું બાળક હતાં. 'ઉત્તરાપથના જાદુગર' સ્કોટની કાદમ્બરીઓ અવનવા જાદુ ભરી વર્ષે વર્ષે પ્રગટતી હતી. શેલી ને બાયરનના સાંસારિક બળવાઓથી ઈંગ્લાંડ ભડકી ઉઠ્યું હતું, ને એ કવિવરો દેશવટે હતા. પ્રૌઢાવસ્થાના દલપતરામ જેવા ઠરેલબુદ્ધિ નીતિપરાયણ

Puritanic લોકભાષાના હિમાયતી વર્ડ્ઝ્વર્થ હજી રાજકવિ ન્હોતા નિર્માણા, સધી ઈંગ્લાંડના રાજકવિ હતા.

અને ભારતવર્ષમાં ત્હારે શી કાળછાયાઓ પથરાતી ? પેશ્વાઈ પડયે બેડ વર્ષ હજી થયાં ન હતાં, ને શિવાજી મહારાજની હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપનાની ભાવના હિન્દુપતના અસ્ત જેવી આથમી હતી. મુંબઇ ઇલાકાની સીમાઓ હજી ઘડાઇ રહી ન હતી. અમીરખાનનાં ધાડાં પાંચેક વર્ષ ઉપર વિખેરાયાં હતાં, ને નેપાળી ગિરિમાળની નિષ્ફળ યાત્રાએ કંપનીના સેનાપતિ જઇ આવ્યા હતા. ચન્દ્રગુપ્ત ને શ્રીહર્ષ ને અકબરશાહ પ્રથમ ઉત્તરાપથ જીતતા ને પછી દક્ષિણાપથ જીતવાને સ્હડતા. કંપની બહાદુરે પ્રથમ દક્ષિણાપથ સર કર્યો. સીન્ધિયા હોલ્કર ને રાજસ્થાનમંડળ Subsidiary Alliance ની ઘટમાળમાં ગુંથાયાં હતાં, અને ૧૮૨૦માં કંપનીની રાજ્યસીમા વિન્ધ્યાટવિ ને નર્મદાજી ઓળંગી ગઇ હતી. ભારતવર્ષ થાળે ન્હોતું પડયું, હજી ખળભળતું હતું. જાણ્યેઅજાણ્યે પૃથ્વીના પેટાળમાં અંગારા નંખાતા હતા, ને પરાજ્યના પડો નીચે અગ્નિ ધૂંધવાતો જતો; પણ બળવાનો જ્વાળામુખી ફાટી નીકળવાને હજી ચારેક દાયકાની વાર હતી. ટોડ માલ્કમ ને ફ્રૅાબ્સનાં જર્નલોમાં, એલ્ફિન્સ્ટનના ડિસ્પાચોમાં, મૅડોઝ ટેલરની નવલકથાઓમાં એ યુગના ભારતનું સંસારદર્શન છે. રાજા રામમોહન રાય જન્મ્યા હતા, પણ બ્રહ્મસમાજ હજી જન્મી ન હતી. મહર્ષિ દયાનન્દને જન્મવાને પાંચ વર્ષોની વાર હતી.

અને ગુજરાતે ઇતિહાસના કિયા ઓળાઓ પડતા હતા ? ૧૮૨૦માં ગુજરાતે રાજકોટની કોઠી સ્થપાતી હતી ને

કાઠિયાવાડમાંનાં થાણાંઓ નંખાતાં હતાં. ગુર્જરદેશે પેશ્વાઇના પ્રથમ વારસ ગાયકવાડ મહરાજ થયા ને ગાયકવાડ મહારાજે પછી કંપની સંગાથે જાણે દેશ વ્હેંચી લીધો. ગાયકવાડ રાજકુળે રાજનીતિની બે મહાન ભૂલો ગુજરાતે ખેલી છે; ને રાજનીતિની ભૂલો અણભૂંસાતી ને નિત્યબોલતી પછી ડંખે છે એવી એ રાજભૂલો યે આજ અણભૂંસાયેલી ને નિત્યબોલતી સંભળાય છે. ગાયકવાડ મહારાજની એક રાજભૂલ એ રમાઇ કે અણહિલ્લપુર પાટણે એકદા પાટનગર સ્થાપ્યા પછી ગાદી ઉથાપીને રાજવાડો વડોદરે બાંધ્યો; સરસ્વતી તજી વિશ્વામિત્રીને ઘાટે ગયા. વનરાજ મૂળરાજ સિદ્ધરાજને સિંહાસને બિરાજવાનો ગૌરવમહિમા એ રાજભૂલથી ગાયકવાડ મહારાજે મદાનો ખોયોઃ ગુર્જરાધીશનું મંડળેશ્વરપદ ગુમાવ્યું. અને બીજી રાજભૂલ તે ગુજરાતકાઠિયાવાડની વાર્ષિક મુલકગિરિ ઉઘરાવવાનું એક સો વર્ષને પટે કંપની બહાદુરને સોંપ્યુ એ. એ રાજભૂલથી ગાયકવાડ મહારાજનો રાજ્યવિસ્તાર ચોથા ભાગનો થઈ રહ્યો, ને રાજ્યના ચાર પ્રાન્તોના ચાર ભાગલા પડી ગયા.

પણ એ ગંભીર રાજભૂલોથી કાંઈ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ભુંસાઇ ગઇ ન હતી.

૩ સાગર સરિતાઓ અને મહાવનોએ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઘડેલી છે. સાગરે એ સંસ્કૃતિને વિશાળી ને લક્ષ્મીભંડારી કીધી, સરિતાઓએ ફળફુપ ને મીઠપવન્તી કીધી, મહાવનોએ નિત્યહરિયાળી કીધી. ગુર્જરસંસ્કૃતિનો ગાયત્રી સમો આદિમન્ત્ર પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે લખેલો છે.

૧૮૨૦માં ગુજરાતે કવિઓ હતા, શીલ્પીઓ હતા, રંગ ચ્હડાવનારા હતા, કલાસ્વામીઓ હતા, વ્યાપારીઓ હતા, શાસ્ત્રીઓ હતા, વૈદ્યરાજો હતા, જ્યોતિષીઓ હતા, કથાકારો હતા, સાધુસન્તો હતા, ધર્મપ્રવર્તક હતા. થોડીક વિગતો જોઇએ

રેવાજીને ઘાટે ત્હારે કવિવર દયારામભાઈ રેવાજીની મીઠી લહરીઓ સમી ગરબીઓ ગાતા, ને સ્વામીનારાયણીય અષ્ટ કવિઓ સોરઠગુજરાતને કવિતાની હેલીઓ વર્ષતા. ગામઠી શાળાઓમાં પ્રાથમિક કેળવણી હતી, નાણાંવટીઓની પેઢીઓએ વ્યાપારી કેળવણી હતી, મન્દિરો ને મઠોમા કે શાસ્ત્રીપરિતમુનશીકાજીને વિદ્યાધામે ઉચ્ચ કેળવણી હતી. લેખનકળા મોંઘી હતી, પણ સુન્દર હતી. અર્ધપાન ચિત્રનુ ને અર્ધપાન કવિતાનુ, અને ચિત્રો વિધવિધ વર્ણના ને સોનલરંગી' એવો કાવ્યગ્રંથ જોયો છે, ભાગવત ને ગીતાની અલંકારપ્રતો અનેકે દીઠી હશે. ગૃહ્યસૂત્રમા કહ્યું છે કે પિતા તે બાળકનો પ્રથમ ગુરુ' તદનુસાર હુન્નરી કેળવણી વંશપરંપરા શીખવાતી. દીનાનાથ ભટ્ટ સમા શાસ્ત્રીઓ ત્હારે હતા. શ્રી સ્વામી નારાયણ સદ્ધર્મ સ્થાપતા ને સંસારને નિર્મળી છાટતા. કવિતા કેળવણી સાહિત્ય કે ધર્મવિહોણો ગુજરાત ત્હારે ન હતો.

રાજદરબાર 'રાજકવિથી ગાજતો, ભાયાતોથી શોભતો, સામન્તોથી ઝળકતો, દરબારીઓથી દીપતો, મહાજનથી ભર્યોભર્યો ભાસતો હીપળીપીપળી ને ગેડીદડાની રમતો ને તરવાના ખેલ બાળકોને બહાદુર ઘડતા, હોળીદીવાળીની ઘેરો વીરત્વના પહેલા પાઠ શીખવતી. ચકલે ચકલે

અખાડામાં જુવાનો જોબનને કસતા ને કેળવતા. દસરા વીરખેલ થતા, બલ્લમબાજી ખેલાતી, પવનપન્થા ઘોડીલાની શરતો થતી, સમશેરોથી લીંબુ કપાતાં, બાણુ કમાન ને બન્ધૂકથી મત્સ્યવેધનાં અનુકરણ થતાં. ડોળી મેન પાલખી તાવદાન, ઝમઝમતા માફા ને રથ ને દિવાનખાના સમા પાટ, ઘોડા ઉંટ હાથીથી રાજચોગાન ઉભરાતું ને નિશાનડંકાથી બોલતું. નાચ થતા, નટના ખેલ થતા, ભવાઈઓ થતી, રમલીલા ભજવાતી: સહુ જનસમાજને જોવા મળતું. બન્ધૂકોના બહારથી ગામ ગાજતું.

ત્હારે સમાજવ્યવસ્થા કેમ ચાલતી ? ન્હાની ન્હાની નાતોનાં પંચ જ્ઞાતિવ્યવસ્થા જાળવતાં, ન્હાની ન્હાની પોળોનાં પંચ તે પોળમ્યૂનિસિપાલિટિઓ હતી. પોળને શેઠ પોળિયો રહેતો તે પોળનો ચોકિયાત હતો. કારીગરોનાં કસબીઓનાં ધંધાઓનાં મહાજન હતાં, ને સહુ મહાજનોને માથે નગરશેઠ હતા. શહેરઉજાણીની કે શહેરપાકીની આણુ મહાજનની દુકાનેથી પ્રવર્તતી. પગી, પાણી જોનારા, દૂરબીનો, ખેપિયા, સાંઢણીસવારો, કાસદિયાં કબૂતર એ સંસારસેવકો હતા. સોળ સંસ્કારો એ સમાજના રાજમાર્ગ હતા. ધર્માચાર્યો સંસારની ધર્મપાળો સમારતા ને વાટો પળાવતા. નગરોની આન્તરવ્યવસ્થામાં રાજઅમલદારો કે રાજવીઓ આડું પડતા નહિ; આન્તરરાજ્યવ્યવસાય એ એમનો પ્રધાન ધર્મ હતો.

નગરનગરે દેશનામાંકિત નાણાંવટીઓ હતા, કેટલાક તો સાતસાત પેઢીઓથી લોકપ્રસિદ્ધ હતા. વડોદરે હરિભક્તિ ને મહેરાળ, સૂરતમાં વેગગીવાળા આત્મારામ ભૂખણવાળા

અર્જુનજી તરવાડીવાળા, અમદાવાદમાં જગાભાઇવાળા ને નગરશેઠવાળા· ગુજરાતના એ ન્હાનકડા રોથ્સ્ચાઇલ્ડો ને રોક-ફેલરો હતા. પ્રાચીન કાળથી ગુજરાત વ્યાપારપ્રધાન દેશ છે. યૂરોપના દેશદેશની કંપની બહાદુરોની કોઠીએ સૂરત ખભાત અમદાવાદમા નખાઈ હતી. ગુજરાતનાં બદરો પૂર્વે જાવાસુમાત્રા ને પશ્ચિમે ગ્રીસમીસર સાથે વ્હેપાર ખેડતા. દેશ લક્ષ્મીસમૃદ્ધ હતો, ને સોધવારી એ ધનના ઢગલાઓને પણ હસતી

ગુજરાતે કસબીઓ ને કલાસ્વામીઓની પણ ખોટ ન હતી 'રળિયામણી ગુજરાત'ના કાવ્યમા દલપતરામે ત્ય્હારના ગુજરાતના હુન્નરકલાએ વર્ણવેલા છે રેશમનું ઝીકનું તારા-ટપકીનું ભરત ગૃહિણીઓ ભરતી. ગરીબો એ ભરતમા બાપો ગૂથતા, મધ્યમ વર્ગ કીડિયા પરોવતો, રાજરાણીઓ રતન જડતી અતલસ મશરૂ કીનખાબના કારીગરો ને બાધણીઓ ચોરસા વમન્તરંગી ફેંટા સોરંગીભર્યો કસુંબલ પાઘડી ને મડિલ રંગનાર કસબીઓ ત્ય્હારે હતા અત્તરો સુરમા ફૂલશણગારો સોનારૂપાના અલંકારો ઘૂઘરિયાળા ઘેરના ચણિયા ઝીકની ચોળીઓ કીનખાબની સાડીએ ને જગ્યિાનના અંબર દેશના કસબીઓ કરતા વડતાલમા ગઢડામા અમદા-વાદમાં મૂળીમા જૂનાગઢમા ગામવિશાળા મન્દિરો દેશના સલાટો બાધતા સિદ્ધાચળે હેમટૂક ને મોતીશાહની ટૂક ને અમદાવાદમા અજનશલાકા બાધનાર શીલ્પીઓ ત્ય્હારે ગુજરાતે હતા હવેલીઓની લક્કડકોતરણી, મન્દિરોની પત્થર કોતરણી એ ઝીણી કલાશોભા હતી, ગોખ ઝરૂખા છજાં અગાસીએ મન્દિરશિખરો શીલ્પીઓની જાડી કલાશોભા હતી.

મ્હારીબારણાં ભીંતો ઘુમ્મટો ચિત્રકારોની ચિત્રપાટીઓ હતી. હવેલીઓ રાજમહેલો કિલ્લાઓ મન્દિરઘુમ્મટો એ કલાધીશોના કલાઅક્ષરો છે. ઘટામંડળ જેવાં સરોવરો નહેરો ટાંકાં ભમ્મરિયા કૂવા સાતસાત માળની વાવો ભોંયરાં ફૂવારા રાજમાર્ગ વચ્ચેના ફૂવારા ને હોજ: એ જળાશયોની વિધવિધતા હતી. હુન્નરીઓ કસબીઓ કારીગરો કલારવામીઓ ગુજરાતે ત્હારે હતા. નગરશેઠોની રાજવીઓની ધર્માચાર્યોની સવારીઓ ન્હ્હતી, દેવના વરઘોડા ન્હ્હતા, લોકનાં આંખ ને હૈયાં રસથી ભરાતાં. ગાયકવાડ મહારાજની હાથીઓના હોલરઝૂલન્તી દસરાની સ્વારી ને સાઠમારીઓ જોવાને અમદાવાદ ને સૂરત ઉલટતું. હિન્ડોળા પારણાં ઉત્સવો પર્વો માણેકઠારી ને કાર્તકી પૂર્ણિમાના સંઘ ને તીર્થમેળાઃ પ્રજાને એ ઉત્સાહ ને ઉમંગ પાતાં, થાકેલા આત્માને પ્રોત્સાહન પ્રેરતા, उत्सवप्रिया. खलु मानवाः એ કાલિદાસસાખી જનતાની રસભૂખને પરિતર્પતા. ગયણુ જમરૂખ સીતાફળ દ્હાડમ જાંબુ લીંબુ દ્રાક્ષ-વિધવિધનાં ફળ ગુર્જરમાળીઓ ઉછેરતા, ને કેરી તો ફળફૂલના દેશની 'જાણે મહારાણી'હતી. ફૂલવાડીઓ ને આંબાવાડિયાંની કુંજઘટાઓ ગુજરાતના પ્રાકૃતિક શણગાર હતા. પણ ગુજરાતની કલાસ્વામિની હતી ગુર્જરગૃહિણી. એની રાંધણકલા ને એનાં અથાણાં, એનાં ઘરની આંગણાંની સંસારની સુઘડતા, એના સંપતશોભતા સૌભાગ્યશણગાર, એનાં ગીત ને રાસઃ એ સહુ એની અન્તર્વાસિની સૌન્દર્યભાવનાના બોલ હતા. કલાધીશોના યુગમાં ગુર્જરસુન્દરી ત્હારે કલાસ્વામિની હતી.

ગૃહશણગારની સામગ્રી એ નવયુગની નવીનતા છે એવો એક ઇતિહાસભ્રમ છે. એક પાદરીનો સત્કારખંડ ઉતારેલી રંગબેરંગી માંચીઓ ને સાંગામાંચીઓથી શણગારેલો તો દીઠો છે. દર્ભાસન, ચાકળા, માંચી, સાંગામાંચી; બૂંગણુ જાજમ ગાલીચા જરિયાનનાં પાથરણાં; ગાદી તકિયા ગાલમશુરિયાં; ઓઢિંગણવાળા કે ઓઢિંગણ વિનાના ન્હાનામ્હોટા પાટલા, સાગના સીસમના રંગીન પટ્ટી ને લટકણિયાળા પિત્તળના કે ગંગાજમની બાજોઠો, એક મંડળ સમાવતી પાટ; ટાચકા વગાડતું ઘોડિયું, લટકણિયાના ઘેરવન્તું પોપટમૂક્યું રંગપારણું, ને મેના ને મોરસોહામણું રાજકુળનું સોનાપારણું; મૂંજનો ખાટલો, ઉતારેલી ઢોલણી, રંગીત ઢોલિયો, છપ્પરપલંગ, સોનારૂપાનો રાજપલંગ; ભાતભાતના રમણે રહડેલા વીંઝણા; પેટી પટારા સંચ; ત્રાંબાપિત્તળના ગંગાજમની થાળા ને લોટા, કાશીના ચિત્રામણી જળપાત્રો ને ચંબૂઓ; પૂજાનાં મોરપાંખડિયાં ને ધૂપદાનિયાં, કોડીલાઓની ગુલબદાનીઓ ને અત્તરદાનીઓઃ એ આપણા રસશણગાર હતા, ને, દેશેદેશ છે એમ, સંપત પ્રમાણે સૌ વસાવતા. મેના પોપટ બુલબુલ કાકાકૌઆનાં વાંસસળીનાં પિત્તળનાં સોનારૂપાનં પિંજરો બ્હારીગોખની શોભા હતાં. પાંખે પારેવડાં બેસતાં, ઝરૂખે મોર ટહુકતા. હિન્દુસંસારે ત્યહારે ચમચા ન હતા, પણ આચમનીઓ હતી; રકાબીઓ ન હતી, પણ તરભાણાં હતાં; ચ્હાપ્યાલા ન હતા, પણ પંચપાત્રો હતાં. ટોડલે આસોપાલવનાં તોરણ, દેવપૂજામાં સૂખડ ચન્દન ફૂલ ધૂપ આરતીના પમરાટ ઘરોને શણગારતાં ને સુવાસિત કરતાં. માટીના કોડિયાંથી માંડીને સોળશગ દીવીઓ રામણદીવડા

મેશાલો ઝુમ્મરો મનુષ્યઉંચી પિત્તળની કે રૂપાની દીવડીએ રાત્રે અન્ધારાનું અજવાળું કરતાં. આપણી ઘરવખરીની રસિકતા જેવા કોડ હોય તે કાઠી કે ક્ષત્રિયની નવવધૂની માણ જઈને નિરખે.

ને નરનારના સૌન્દર્યકોડ કાંઇ ઓછાઅધુરા લ્હારે ન હેતા. સલૂણા સાજન ને અલબેલી સજ્જનીઓના સૌન્દર્યશણગારની કાંઇ કમીના ન હતી. शिखा टीका च पट्टीका બ્રાહ્મણસુઘડતાને એ ટીકાબાણુ હતું. ઘુંઘરવાળા વાંકડિયા વાળ, ફેંટામાં છોગલાં ને છોગાંમાં ફૂલતોરા, ભમ્મરમંડળ વચ્ચે ભીન્દી, આંખોમાં સુરમો, કાનમાં અત્તરપુમડા એ શોખીનોના શોખ હતા. ફીનખાબના કબજા, ફૂલઝારીનાં અંગરખા, મશરૂના ચોરણા, રેશમી કે સોનલકોરનાં પોતિયાં, સોનેરી દુપટ્ટા, હીરભરી ઝીકભરી મોતીરતનટાંકી મોજડીએ પહેરતાં. સુન્દરીઓ યે સૌન્દર્યસામગ્રીથી સૌન્દર્યને સજતી. વાંકો અંબોડો, અંબોલડે ચન્દ્રમા સમા ચાક, લટેલટે ફૂલ કે મોતી, ભાલ્યદેશે હિંગળોકનો તારાટપકીનો રતનનો ચન્દ્રક, બન્ને ગાલે ને ચિબુકમાં એકએક તારાટપકી, કીડિયાંના ફૂલના સોનાના મોતીના કંઠમાં હાર, બ્હાંયે બાજુબન્ધ, હાથડોકલે ભાતભાતનાં કંકણ, કટીદેશે ઘૂઘરમાળ, પાયે ઝાંઝર, પાયઆંગળીએ ઘૂઘરિયાળા વીંછિયાઃ શ્રીમંડળની એ સહુ સ્વદેશસંસ્કૃતિની શણગારસામગ્રી હતી.

સન્તમુદ્રા પરખાય છે એની ઘાટડીની ગાંઠે ને વીરમુદ્રા પરખાય છે એનાં શસ્ત્રકવચે. એનાં બાણકમાનની નકસીકલાએ, એની બરછીએ ન્હડાવેલી સોનવેલે, એની ઢળકતી ઢાલના કાંગરા ને ચિત્રામણે, એની કટારની રત્નજડાવ મૂઠે,

એના મ્યાનના સોનેરી ભરતે, એની શમશેરના પાનાંના તેજઝબકારે આલેખેલી અક્ષરાવલિએ વીરપ્રમુખ લ્હારે ઓળખાતો. આખે અંગે બખતર, માથે મોરપીંછાળો ટોપ, રણતોખારને બખ્તરની પાખરઃ એવો બખ્તરિયો અસ્વાર રણસંગ્રામમાં સંચરતો. ભોગળ શા હાથ, આરસપાટ શું હૈયું; કસુમ્બલ આંખડી, કેસરિયા વાઘા એનું વીરત્વ ઉચ્ચરતા.

આમાંનું ઘણુંખરૂં ગુજરાતે તેમ ભારતવર્ષમાં હતું.

અને હીંચકો તો છે જગતઘરવખરીનો શિરોમણિ. રંક કે રાય આપણે લ્હાં એને માણે છે. સરોવરપાળે આંબાડાળે બાંધ્યો એક દોરડાથી માંડીને રાજમહેલને સાતમે માળે પલંગ સમોવડ રેશમીસોનેરી ઝાલરઝૂલન્તી સોનારૂપાની હિન્ડોળાખાટના હિંચકાઓની વિધવિધતાનું જ એક પ્રદર્શન કો ભરે તો એક મ્હોટો પ્રદર્શનતંબુ ભરાય રસિકોની રસિકતાનો એ રસહિન્ડોલ છે. હીંચકે હીંચકતાં અંગમાં આંખમાં ને આત્મામાં હિન્ડોળા હીંચકતા. સૌ રસોપાસકો જાણે છે કે સૌન્દર્યનો કલાનો કવિતાનો આત્મા છે રસહિન્ડોળ.

અને ગીત તો ગુજરાતણનો જાણે વંશવારસો હતું. ગુર્જર: સુન્દરી હિન્ડોળે હીંચકતાં ગાતી, ભરત ભરતાં ગાતી, દળતાં ગાતી, ખાંડતાં ખાયણાં ગાતી, નદીએ ન્હાવા જતાં ઝીલણિયાં ગાતી, રડતાં રાજિયા ગાતી, લગ્નોમાં સારંગરાગે ધોળ ગાતી, મન્દિરમાં કીર્તન ગાતી, ગરબે ઘમતાં રાસડા ગાતી. ગુજરાતણ કવિતા ચરતી ઉછરતી. એટએટલાં સંગીતકવિત પી કૈક દેશની સુન્દરી ઉછરતી હશે. ગુજરાતણ જાણે સંગીતપુત્રી હતી, જાણે કાવ્યમૂર્તિ હતી. એનો અંગહિન્ડોળ કોડામણો હતો.

ગુજરાતણનું કુળ ઘર ને સંસાર કવિતામય હતાં. ગુજરાતણથી ગુજરાત કવિતગ્રહેકન્તો હતો.

ગુજરાતની શેરીશેરીમાંના મન્દિરઘુમ્મટમાં, ગુજરાતનાં જળાશયોમાં, ગુજરાતની વનહરિયાળીઓમાં, ગુજરાતનાં તીર્થક્ષેત્રોમાં, આબૂ તારંગા પાવાગઢ ગિરનાર–ગુજરાતનાં શિખરશિખરે, ગુર્જરસંસ્કૃતિના અક્ષર અણભુંસાતી લિપિમાં લખાયલા છે. ઈતિહાસ એટલે પ્રજાઓના છટ્ઠીના લેખ; અને સંસ્કૃતિ એટલે પ્રજાઓએ ઉચ્ચારેલા બ્રહ્મબોલ. ગુર્જરઈતિહાસના વિધિલેખનું પ્રથમ પ્રકરણ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે લખેલું છે, અને છેટલું પ્રકરણ કાળની છેલ્લી પગલીઓ લખશે. સુથારો સલાટો શીલ્પીઓ ફૂલમાળીઓ કવિવરો ગૃહિણીઓ– ગુર્જર કલાસ્વામીઓએ ગુર્જરસંસ્કૃતિના બ્રહ્મબોલ ઉચ્ચારેલા છે. ગુજરાતનાં અધાણાં, ગુજરાતનો હિન્ડોળો, ગુર્જરસુન્દરીની સાડી, ગુર્જરસુન્દરીના રાસ, ગુર્જરગિરાની સાકરમીઠી મધુરપ, The Park-like land of Gujrat- એ ગુજરાતની પરમ વિભૂતિઓ છે. સૌન્દર્યમૂર્તિ ગુજરાતણ સ્વયં ગુર્જરસંસ્કૃતિની પ્રતિમા છે.

સૈકાઓની વાદળીઓ ઓઢતી જૂની હવેલીઓના જેવું ગુજરાત ત્હારે જૂની જાહોજલાલીવન્તું, જીર્ણશીર્ણ, સંસ્કૃતિસોહામણું હતું.

તો પછી કાળને પૂછવાનો ઈતિહાસપ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે ભરતખંડમાં ત્હારે શું શું ન હતું? અને ઉપરવર્ણવી સંસ્કારવિભૂતિઓ છતાં એક સૈકાભર– ૧૭૪૮થી ૧૮૫૮ સૂધી હિન્દી પ્રજાનાયકો–શું હિન્દુ કે શું મુસલમાન, શું પેશ્વા કે શું નવાબ, શું સિન્ધિયાહોલ્કર કે શું સુલ્તાન,

શું સ્વયં મહારાણા કે ખુદ બાદશાહ–કંપની બહાદુરન
રહામે હારતા જ કેમ ગયા ? ફાલો ડ સ્મિ [illegible]
પ્રશ્નના ઉત્તર અનેક છે. Decisive Battles [illegible]
નામના નિજ પુસ્તકમાં સેન્ટ થોમેનુ પ્હેલવ્હેલું ન્હાનકુ
યુદ્ધ વર્ણવતાં એ પક્ષપાતપર ઇતિહાસકાર કર્નલ મેલીસ
એક ઉત્તર આપેલો છે

કર્નલ મેલીસન કહે છે કે સેન્ટ થોમેના ન્હાન
કડા સંગ્રામે ભવિષ્ય ભાખ્યાં કે પરદેશી કવાયદ ને પરદેશ
તોપખાના સન્મુખ હિન્દી વીરત્વ નભશે નહિ. બંગાળાન
કે અયોધ્યાના નવ્વાબ કે સિન્ધના અમીરોએ તો નહિ, પા
નિઝામ હૈદરટીપુ મરાઠા સિન્ધયાહોલ્કર શીખોઃ એ સં
સેનાનીઓએ પરદેશી કવાયદ ને તોપખાનું પોતાના સૈન્ય
સંરજામમાં સત્કાર્યાં; ને એમ મોરચા રહામે મોરચા માંડચ
ત્હારે કંપની બહાદુરને ભારત જીતતાં સૈકો લાગ્યો હતે
૧૭ મા સૈકામાં, બાદશાહીની જાહોજલાલીના જમાનામ
અકબરશાહ ને જહાંગીરશાહના યુગમાં, બાદશાહતની દરિયા
દુર્બળતા ઈતિહાસની આંખને સ્વયં સિદ્ધ જેવી દેખાત
હતી. ફીરંગીઓના રાજપરવાના શિવાય બાદશાહબેગમે
થી વટિક મક્કાશરીફની હજે જવાતું નહિ. ગોવેથી રાજપ
રવાનો આવતાં વાર લાગ્યે 'ખુદાના પડછાયા' અકબરશાહ
નાં રાજમાતા હમીદા બાનબેગમ ને બાદશાહબાનૂ સુલતા
સલીમા બેગમ–દિલ્હીની બે બાદશાહબેગમોને હજયાત્રા વર્ષ
ભર મૂલતવી રાખવી પડી હતી.

પણ એથી યે પૂર્વે, ૧૫૨૭ માં, કહાનવાના રણસં-
ગ્રામમાં બાદશાહ બાબરની તોપોએ રૂમી સરદાર મુસ્તફાની

સરદારી નીચે દિવસ ભરમાં સોળેક બહાર કરી ગોળા છોડયા હતા એ વીરત્વનીતરતા શિશોદિયાઓને ને અંગે એંશી ઘાવસોહન્તા હિન્દવા સૂરજ મહારાણા સંગને આશ્ચર્ય લાગ્યાં હતાં. મધ્યસંઆમે પાંખોને છોડી મૂકી અરિદળને ઘેરવાની વ્યૂહકળાથી પાણીપત ને કહાનવાનાં ખોયાંસમાં યુધ્ધો બાબરશાહ જીત્યા હતા એ વ્યૂહકળાના ઇતિહાસઅભ્યાસીઓથી અજાણ્યું નથી.

ઇપામીનોન્ડાસની ભાલાબેરખ સમી ગ્રીસની વ્યૂહરચના હતી; ચક્રાવો શકટવ્યૂહ મકરવ્યૂહ—એવી આપણે ત્હાં ’યૂહરચનાઓ હતી. પ્રાચીન જગત વ્યૂહકળાનું અજાણ્યું ન તું; મધ્યભારતે એ યુદ્ધકળા ખિલાવી ન હતી ને વિસારી તી. દુર્ગાવતી ચાંદબીબી લક્ષ્મીબાઈના હિન્દમાં વીરત્વ હોતું કહેનાર કાં તો ગાળ દે છે–કાં તો એને ઇતિહાસની ાંખ નથી. ટૉડ ને ચન્દ બિરદાઈએ હિન્દી વીરત્વના રાસા ખ્યા છે. પણ અંહી કે અન્યત્ર, આજ અને સદાસર્વદા, ાયતી વીરત્વ બીનકવાયતી વીરત્વને જીત્યું છે.

બીજી ન હતી આપણે ત્હાં એકધારી રાજનીતિ. દરશાહની રાજનીતિ ટીપુ સુલ્તાન ઉથલાવતા; અલીવરદી-ાનની રાજનીતિ સિરાજઉદ્દૌલા ને મીરજાફરની રાજનીતિ રિકાસમ પાળતા ન હતા. માધવરાવ પેશ્વા ને રાઘોબા શ્વાનાં દષ્ટિસૂકાન નિરનિરાળી દિશાનાં. નાના ફડણવીસ ીની વીશીમાં તો પેશ્વાઈની પાટનગરીએ રાજનીતિના રઢ જ બાવે હોલવાઇ ગયા હતા. મહારાજ રણજિતસિંહની રાજદૃહાઇ હતી કે સતલજ ઓળંગી પૂર્વમાં પગ ખે મૂકવો નહી. પંજાબકેસરીની ચિતા ઇંટાઇ રહી ને

ભસ્મ કરી ન હતી ત્હાં તો એ દીર્ઘદ્રષ્ટાની રાજદ્વારી લોપાઈ ગઈ ને શીખરાજ્યે લોપાઈ ગયું. સ્હામે પક્ષે ક્લાઇવ હો કે હેસ્ટિંગ્સ હો, કૉર્નવૉલિસ હો વેલેસ્લી હો એલ્ફિન્સ્ટન હો કે ડેલહાઉસી હો:રાજનીતિનો પ્રવાહ, નદીનાં પાણીની પેઠે, ક્ય્હાંક વંકવોળામણો છતાં, અખંડ ને એકધારો વહેતો.

ત્રીજે ત્હારે ભારતમાં ન હતો તે પરચક્ર સ્હામેનો' એકભાવઃ જે ગ્રીકલોક સ્હામે પાટલીપુત્રપતિ મહારાજ ચન્દ્રગુપ્તમાં હતો, જે શકલોક સ્હામે ઉજ્જયનીપતિ મહારાજ વિક્રમાદિત્યમાં હતો. શું સોરઠનાં સંસ્થાનો કે શું રાજસ્થાનનાં ક્ષત્રિયરાજ્યો, શું બાદશાહતના ભાગલાઓ કે શું મરાઠી મહારાજ્યના ટૂકડાઓઃ સહુ ૧૧૯૩ ની જયચન્દી ભૂલ કરતાં ને જયચન્દી ફળ ભોગવતા. ૧૭૫૭ માં બંગાળની નવ્વાબી હારે ને ૧૭૭૮ માં અયોધ્યાની નવ્વાબીની કલગી નમે;. ૧૮૦૨ માં સિન્ધિયા જીતાય ને ૧૮૦૫ માં હોલ્કર જીતાય; ૧૭૯૯ માં મહિસુર પડે ને ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઇ પડેઃ અવિચ્છન્ન એ જ કથાપરંપરા ચાલતી. હિન્દવાસી ઇંગ્રિજનેતાઓ આખાખાઉ–Whole Hoggers ન હતા. ઇંગ્લાંડવાસી કંપનીનેતાઓ તો ઇંગ્લાંડથી અનેકગણો રાજ્યવિસ્તાર સાંભળીને જ ભડકતા, ને વારંવાર Forword Policy નું ત્યાગકહેણુ કહાવતા. ડાયરેક્ટરોની આજ્ઞાવિરૂદ્ધ કંપનીએ હિન્દ જીત્યું છે. ડાયરેક્ટરોને વ્યાપાર ને લક્ષ્મીના મનોરથો હતા, રાજ્યનું સ્વપ્નું યે ર્ન હતું. સ્વદેશમાંનાં પ્રેરણાપ્રોત્સાહનને અભાવે ગવ્હર્નર જનરલો રોટલાની કોરેમોરેથી કટકેક બાગી લેવાની રાજનીતિ:ખેલતા. હિન્દના રાજપુરુષો–બાલાજી બાજીરાવ ને નાના ફડણવીસ શિવાય એ એક

સૈકામાં રાજનીતિને તો ત્રીજું કોણ થયું છે ?–ને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ યાદ ન હોય કે કેથોલિક સ્પેઇનના અજીતકાફલાની સ્હામે, એ પરચક્રના મહાભયને અવસરે, દેશસંગ્રામ ખેલવામાં પ્રોટેસ્ટન્ટો ને પ્રોટેસ્ટન્ટોને હાથે પજવાતા કેથોલિકોનો સામટો સામનો હતો, અને ઇંગ્લાંડનો નૌકાસેનાપતિ કેથોલિક લોર્ડ હાવર્ડ હતો; પણ મહાભારતમાં ગાંધર્વરાજને ધર્મરાજભાખ્યો. દાન્તાંત્ર મહારાજાઓ ને નવ્વાબો, ને પૂનાના બ્રાહ્મણમન્ત્રીશ્વરો યે ભૂલ્યા હતા કે માંહોમાંહિ સંગ્રામે અમે કૌરવપાંડવો એકસો સ્હામે પાંચ છીએ, પણ પર સ્હામે અમે એકસો ને પાંચ છીએ.

ते शतं हि, वयं पंच, परस्पर विवादने;

परंस्तु विग्रहे प्राप्ते वयं पंचाधिकं शतम्.

ધર્મરાજનો ધર્મમન્ત્ર હિન્દુઇસ્લામી સમસ્ત ભારત વીસર્યું હતું, જયચન્દી ઇતિહાસભૂલને પગલે સહુ કો વિચરતું હતું.

આ રાજકારણોને પરિણામે ૧૭૦૭માં ઔરંગશાહ ઔરંગાબાદમાં હરિયાળી કબ્રમાં દફનાયા ત્યહારથી તે ૧૮૫૮માં કંપની બહાદુરનો મુગટ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ધારણ કીધો ત્યહાં સૂધીના દોઢ સૈકામાં હિન્દ એકચક્રશૂન્ય હતું. બાદશાહતનો પડછાયો ઇસ્લામી આલમમાં પથરાતો, પણ તે છાયા હતી. દિલ્હીનું ચક્રવર્તી સિંહાસન ચક્રવર્તી રહ્યું ન્હોતું. આજ એ વિશ્વાસરાવને વશ હતું, કાલે મહાદજી શીન્દેને વશ થતું, પરમ દિવસે જનરલ લેઇકને વશ પડતું. ભારતના ચક્રવર્તીત્વની ભાવનાવન્તો કો રાજપુરુષ શિવાજી મહારાજ પછી જાગ્યો નહિ. દેશના રાજમાર્ગ રાજછત્રછાયા વિહોણા હતા. મધ્યભારતમાં ઠગ ને પીંઢારાનાં ધાડાં ધૂમતાં; ગુજરા-

તમાં કાઠી ને જતનાં ઘોડાં ફરતાં. ધાડ ને લૂંટ એ તો ધંધા હતા. ચૂંવાળ ને મેવાસમાં તેમ વિન્ધ્યાટવિ ને સાતપૂડાના પગથારોમાં એકસરખી અરાજકતા પ્રવર્તતી. દેશમાર્ગોની સહીસલામતી ન હતી, જાનમાલની સહીસલામતી ન હતી. વળાવિયા લઇને જાનો પરણવાને જતી ને સંઘ યાત્રાએ જતા. સમસ્ત ભારત ત્ય્હારે કોની આણ માનતું ?

ભરતી ઉતર્યે સાગર સૂકાઇ કાંઠે તળાવડાં પડે છે; એવએવડા ત્ય્હારના રાજ્યવિસ્તાર હતા. એકલાક્ષણિક–સાચી ખોટી–દન્તકથા છે ને તે સ્થિતિ તાદૃશ્ય ભાખે છે. રજવાડાના એક રાજવી કોક ચારણ ઉપર રોષે ભરાયા. ભ્રકુટીકમાન ચ્હડાવી નેણ કસુંબલ કીધાં, ને તિરસ્કારવેણે રાજવીએ ચારણને હદપારની સજા ફરમાવી કે જા, હદ છોડી જાતો રહે. ટીંખળી ચારણને ટીંખળ સૂઝયું ને કહ્યુંઃ બાપજી ! એક કલાકની મહેતલ દ્યો. રાજવી ઉચ્ચર્યાઃ જા, સાબદો થા, કલાકની મહેતલ છે. ઘેર જઇ, અત્તરે આંટો મારી, ચારણ પછેડીની ફાંટ વાળી પ્હોરેકવારે પાછો દરબારમાં આવ્યો ને કહ્યુંઃ બાપૂ ! જાઉં છું. રાજવીનો રોષ હજી વિશમ્યો ન હતો; બોલ્યાઃ જા, જા; હદ છોડી જાતો રહે. દેવીનો પૂતર ઓચર્યોઃ બાપૂ ! આ ચાલ્યો. 'હદ' 'હદ' શું કરો છો ? ફદિયાના આ દાળિયા લાવ્યો છું. ફાકતો ફાકતો જાઈશ. એ ફદિયાના દાળિયા નહિ ખૂટે ત્ય્હાં આપની હદ ખૂટી જશે. ચારણદેવે એ યુગનું સત્ય ઉચ્ચાર્યું હતું. હદપાર એ કાંઇ દેશપારની સજા ત્ય્હારે ન હતી. ભારત ભાગી તળાવડાં થયાં હતાં; સાગર સમોવડ ભરતખંડ એકચક્વે ન હતો.

પ્ર. ૩, પા. ૬૨

એ મહુ ઉપરાન્ત દીર્ઘદર્શી રાજદૃષ્ટિ ન હતી. કોમોડર પેરીનું એક જહાજ સાગરકિનારે આવી નાંગર્યું. જાપાને સાગરમોજાંઓની પાર જોયુ, ઝઝૂમતો ભય નિહાળ્યો, જાગી ગયું, સજ્જ થયું. અણમાં આદેશ વાચવાની, આવતા વાયરામા આગાહિઓ સાભળવાની રાજદૃષ્ટિ હિન્દુમુસલમાને ખોઇ હતી. કોમોડર પેરીના જહાજસ્પર્શે મીકાડોને વીજળી વાગી એ વાસ્કો ડી ગામાના જહાજસ્પર્શે ઝામોરીનને કે દિલ્હીપતિને ન વાગી. આગમ ઓળખવાની એ રાજદૃષ્ટિ રહી ન્હોતી.

આ સૌ રાજકારણો થયા, અને એ ઐતિહાસિક કારણોને કારણે ભારતીય સિપેહસાલારો વળી એકદા પાણીપત હાર્યા. પણ રાજશાસ્ત્રથી સંસારશાસ્ત્ર મ્હોટું છે, રાજપ્રકરણ તો સમાજશાસ્ત્રનુ એક પ્રકરણ છે રાજકારણોથી વડેરાં અન્ય સંસારકારણો ત્હારે અંહી પ્રવર્તતા. એ કારણો કીયા હતાં?

પ્રથમ તો ત્હારે એમ હતું કે ઉદકપ્રવાહ વાતપ્રવાહ કે વરાળિયાને ભારતવર્ષે ત્હારે વશ કીધો ન હતો લોઢું કોલસો અને અગ્નિપાણી–પૃથ્વીની એ વિભૂતિઓના લોકકલ્યાણ કે લોકસંહાર કાજેના ઉપયોગ ભારતે જાણ્યા ન હતા. યૂરોપ ત્હારે એની બારાખડી ઘૂંટતો હતો. એકત્રાકાળો રૂહેંટિયો, એકપંખાળી શાળ, ઘાંચીની ઘાણી, દળવાનો ઘંટઃ એટલેક આપીને આપણી યાન્ત્રિક કલાઓ ખીલતી અટકી હતી ભારતમાં ત્હારે મન્ત્રો હતા, યન્ત્રો ન હતા

બીજું ત્હારે Discipline ઓછી હતી. આજે યે આપણા વરઘોડા કે મેળા કે ઉત્સવો કે તીર્થસંઘો જુવો, ને પશ્ચિમના એવા સમુદાયસંઘો સાથે સરખાવી જુવો. સ્ટેશને ટિકિટ લેતાં, ગેડીદડાનો સ્પર્ધાપ્રસંગ નિહાળતાં, કે

નાટકશાળામાંનાં આપણા ધક્કાધક્કી ને શંભૂમેળા સાથે ત્હાંનું Queue–હારબન્ધ બન્ધાતું લોકલંઘર વિચારી જૂવો. મધ્યકાળનાં આપણાં સૈન્યો વ્યૂહકલાશૂન્ય થયાં હતાં તેમ ત્હારનો આપણો સંસારે વ્યૂહકલાવીસર્યો થયો હતો. Society is organized Humanity. હિન્દની Humanity ઓસરી ન હતી, Organization દુર્બળ પડયું હતું. સંસારના ખીલામજાગરા ઢીલા પડયા હતા, સમાજના ચણિયારે ને ભીંતે ઉધઇ લાગી હતી. હિન્દુઈસ્લામી સંસારની હવેલી ઉભી હતી, પણ પેશ્વાઈ ને બાદશાહતનાં જેવાં ખંડેર રહ્યાં હતાં એવાં સંસારોનાં પણ ખંડેર ઉભાં હતાં. સકલ આર્યાવર્તની પુનર્વ્યવસ્થા કરી, નવી મનુસ્મૃતિ લખી, સંસારખંડેર સમારનાર, મનુ મહારાજ સમો, કો સમર્થ સંસારશાસ્ત્રી ભારતને સાંપડયો ન હતો. ચિતોડની ને ચિતોડવિજેતાની નવનગરી ફતેહપુર સીક્રીની કે દીવાને આમ ને દીવાને ખાસની રાજમહેલાતોના જેવી જૂની જીર્ણ જાહોજલાલીઉતારેલી, ભરતદેવના ખંડની, સંસારમહેલાતો હતી. વલ્લભાચાર્યજી કબીરજી નાનકજી સ્વામી નારાયણ સમા સમર્થ સંપ્રદાયપ્રવર્તકો આપણા મધ્યયુગમાં થયા છે; પણ, જેમ રાજનીતિમાં કો ચક્રવર્તી ત્હારે નથી થયો તેમ ધર્મનીતિમાં બુદ્ધ કે કૃષ્ણ સમો ધર્મસંસ્થાપક અવતાર કે પયગમ્બર કો મધ્યયુગમાં થયો નથી.

ત્રીજું એ હતું કે ઉત્તરે હિમાચળે ને દક્ષિણે મહાસાગરે ભારતવર્ષની વિશ્વદૃષ્ટિને ત્હારે જાણે નજરબન્ધીના આડકોટ બાંધ્યા હતા. પ્હાડપાણીના ઘેરને લીધે દૃષ્ટિમર્યાદા ત્હારે ટૂંકી થઇ હતી. ભારતની કવિતા, ભારતની ફિલસુફી,

ભારતનો વ્યાપાર, ભારતની રાજનીતિ, ભારતનો ધર્મ World valuesની વાણુ ઉચ્ચરતાં નહિ. અશોકદેવના યુગમાં હતી એવી સાગરવીંધતી કે હિમાલયઓળંગતી ભારતની ત્ય્હારે વિશ્વદ્રષ્ટિ ન હતી. કાળભરતીનો એક મધ્યાહ્નપ્રહર પૂરો થયો હતો.

આ અને આવાં સૌ સંસારકારણોને પરિણામે પૂર્વ-પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનાં પૂર આપણે ત્ય્હાં અથડાયાં ત્ય્હારે Progress નહિ પણ Preserve એ શકુન્તલાના ચક્રવર્તી રાજપુત્રની ભૂમિનો જીવનમન્ત્ર હતો.

આ પ્રકરણના પૂર્વકાંડનો ને ઉત્તરકાંડનો સામટો સમન્વય કીધે દલપતજીવનકથાનો તેમ આપણા ઇતિહાસમર્મનો રહસ્યમન્ત્ર અજવાળાં જેવો વંચાય છે કે જેમ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે રોમે ગ્રીસને જીત્યુ ત્ય્હારે ગ્રીક સેનાધિપતિઓ હાર્યા હતા, પણ ગ્રીક મહાપ્રજા કે ગ્રીક સંસ્કૃતિ અજીત હતાં; એમ આપણે ત્ય્હાં યે હિન્દના સેનાધિપતિઓ હાર્યા છે, હિન્દી મહાપ્રજા-શું હિન્દુ કે શું ઇસ્લામી–ને હિન્દી સંસ્કૃતિ આજે યે અજીત છે. અશોક ને અકબરશાહ આજે યે હિન્દના સર્વશ્રેષ્ઠ રાજઆદર્શો છે. નવયુગને ઝીલ્યા ને વધાવ્યા છતાં યે સંસ્કારે ને સંસ્કૃતિએ દલપતરામ સદાસર્વથા હિન્દુ હતા. ૧૯૩૨ના ડિસેમ્બરમાં લોર્ડ રોકી કહે છે કે We have conquered India; now we have to conquer the Indians. હિમાદ્રિ ઉપર વાદળીઓ વર્ષી જાય છે ને પડછાયા પાડતી જાય છે, એ વર્ષાજળ ને એ તેજછાયાઓ ઝીલતો હિમાદ્રિ યુગયુગથી અવિચળ ને સનાતન ઉભો છેઃ એવું આર્યાવર્તનું આર્યત્વ છે.

ગુજરાતે ભારતવર્ષે યૂરોપમાં દલપતજન્મયોગે દેશકાળ આવા હતા. 'દેશકાળ વિચારીને વિચરજો' એ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોની શાસાજ્ઞા છે. દલપતરામ સૂર્ય સમા દુનિયાદીપક ન હતા, ભારતદીપકે ન હતા, ગુર્જરદીપક હતા. સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળને ઇતિહાસયોગે આપણી ગુર્જરકુંજોમાં દૈવયોગે એ અવતર્યાં હતા. પ્રાચીનતાને ખોળે દલપતરામ ઉછર્યા હતા, પુરાણના ગુણમહિમાના પરમ શિષ્ય ને ભક્ત હતા. છતાં એમની પ્રાચીનપૂજતી આંખે આવતા યુગને ઓળખ્યો ને વધાવ્યો. અને ગુજરાતને કહ્યું: Unite; દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો; March, પણ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्; ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર; Educate and modernize– સુધારો થવા સદ્ય વિદ્યા વધારો; પણ ગળીગળીને પાણી પીજો. અને પ્રજાની બે આંખો ને એક નાક સમી એ મન્ત્રત્રયી ઉપર લલાટદેશે મ્હોટે અક્ષરે એમણે લખ્યું કે:–Preserve the Values : મૂલ્યવન્તાં જૂનાનાં જતન કરજો.

પણ આ તો દલપતકથા નહિ, દલપતકથાનાં નવનીત જાણે સારવ્યાં, અને દલપતકથાનો સારોચ્ચાર જાણે ભાખ્યો. પણ બેસતા વર્ષની સ્હવારે જ જ્યોતિષીઓ વર્ષફળ વાંચે છે, વર્ષભરનાં અન્ધારિયાંઅજવાળિયાં તો પછી ઉગે ને આથમે છે. અને કિયે તીર્થે જવાનું છે એ વિચારીને જ યાત્રાળુઓ યાત્રાનાં પરિયાણ આદરે છે.

પ્રકરણ ૪ થું, વઢવાણને ખોળે બાળાપણ

વધી વિશેષે પથરાય વેલો,
આધાર રાખે સ્થળ જ્યહાં ઉછેલો;
ભૂલું નહી તેમ જ જન્મભૂમિ;
ઘણે સ્થળે ઉદ્યમ કાજ ઘૂમી.

સારો દેશ જાણે છે કે દલપતરામ વઢવાણના. 'વઢવાણ' બોલતાં દલપતરામનું ન્હોં ભરાતું. ડાહ્યાભાઈ જામનગરથી વઢવાણ આવી વસ્યા ઇસ્વી ૧૮૧૩ માં, અને દલપતરામ વઢવાણથી અમદાવાદ જઇ વસ્યા ૧૮૪૮ માં: ૩૫ વર્ષ--માંડ એક પેઢી દલપતવંશનો વઢવાણમાં વાસ. વાંચનારને આશ્ચર્ય થશે કે પાંચ પેઢીવાસવાળું ઘોળ કે ત્રણ પેઢી વાસવાળું જામનગર નહિ ને એક પેઢીવાસવાળું વઢવાણ દલપતવંશનું વતન એવો ઇતિહાસબોલ લોકવિખ્યાત કેમ થયો? દલપતરામના પૌત્રો યે આજ વઢવાણ ભણી હરખભીની આંખે નિરખે છે. એમ કેમ? દલપતરામની જન્મભૂમિ વઢવાણ એ ઇતિહાસકથની તો એ ભાવનું મૂળ મંડાણ છે. પણ મૂળ તે કંઈ પલ્લવઘેર નથી. એ ભાવ પલ્લવિત થવાનાં કારણો દલપતજીવન કથામાં છે. એક તો એકે ઘોળજામનગરનો કુળસંબંધ ને પરિચય પછી નહિ શી થયા હતા. બીજું દલપતરામના બાળમિત્રો વઢવાણે હતા ને દિલને આકર્ષતા. વળી પૂર્વાવસ્થાનાં સ્મરણસ્વપ્નો યે દલપતરામને વઢવાણનાં આવતાં. ઉપરાન્ત અમારા કાકાઓ (એક સગા ને ત્રણ પિતરાઇ કાકા), અમારી બે માશીઓ, અમારાં ફોઇ ને ફૂવા, અને દલપતરામના બે પુત્રોનો શ્વસુર-

વાસઃ એ સહુ વઢવાણમાં હતાં. દલપતરામનો અંગત ભાંડરવેલો વઢવાણમાં પથરાયેલો હતો. દલપતરામના પૌત્રો ભાવભીની આંખે મોસાળ ભણી આજ નિરખે છે. પણ એ સહુને આચ્છાદતો વિરાજે છે વઢવાણના રાજવંશનો દલપતકુળ પ્રત્યેનો ભાવ. વઢવાણના રાજવીઓ ભાયાતો રાજરાણીઓ ને રાજમાતાઓએ દલપતરામને ને દલપતવંશને સદા 'અમારા' કહી સત્કાર્યાં છે. જન્મે, સ્મરણે, મૈત્રીએ, કુટુંબપરિચયે, રાજવંશના માનઆદરે દલપતકુળમાં વઢવાણભાવ પલ્લવિત થયો.

વતનભાવે દલપતરામ સદા વઢવાણને સંભારતા; ને કહેતા કે

મોતી મહેરાણ તણાં મુલકમાં માન પામે,
મોટી કીર્તિ તો તેથી દીસે છે મહેરાણની;
હીરો જો હજાર ગાઉ હેમમાં જડાય જઈ,
ખરેખરી કીર્તિ તો તેથી હીરાની ખાણની;
ભાણનાં કિરણ ભૂમિમંડળમાં ભાસે ભલાં,
ભલાઈ તો તેથી ભાસે છે વિશેષ ભાણની;
દેશમાં વિશેષ માન પામે દલપત તેથી
વઢવાણનાથની વડાઈ–વઢવાણની.

વતનના વ્હાલપવશ દલપતરામ પોતાનો કીર્તિમુગટ સદા વઢવાણને ધરાવતા.

ડાહ્યાભાઇને ચાલીસમે વર્ષે પ્રથમ પુત્ર એટલે બાળકો કુળમોંઘેરો હતો. રંકનું રતન હતું તે સહુ લડ લડાવતું. મોસાળમાં ત્રણ મામાને અમૃતબા એક બ્હેન હતાં. અમૃત કહેતાં મામાઓનું મ્હોં સૂકાતું ને મામાઓ ભાણેજને હુલસા-

વતા. અમૃતબા બાળના વાળ ગૂંથી ન્હાનકડી અંબોડી વાળતાં. પાંચેક વર્ષની વીરી જેઠેરબા ન્હાનેરા વીરને તેડી તેડીને ઘૂમતી. ડાહ્યાભાઇએ તો બાળકના બાળકોડ પૂરવાને નવો વેદમન્ત્ર રચ્યો હતો !

ભાંખડિયે ચાલતા દલપતરામ યજ્ઞશાળામાં જતા ને ડાહ્યા વેદિયાની ન્હેયેણને છોતા. પાય આવ્યે દલપતરામ કનેના મહાલક્ષ્મીના મન્દિરે કે છેક સમીપના, સાખપાડોશી જેવા, જૈન ન્હાના દ્હેરાસરમાં ધૂ ધૂ વાગ્યે દોડી જતા. દેવના દુંદુભીઘોષથી દલપતજીવન જાગતું હતું.

દલપતરામ પછી દોઢ વર્ષે તા. ૭ મી જુલાઇ ૧૮૨૧ ને દિવસે એમના પરમ મિત્ર ફારબસનો જન્મ થયો હતો; અને દલપતરામ પછી ત્રણ વર્ષે એમના એક જ અનુજ દિનકરરામનો જન્મ થયો હતો. અમૃતબાનાં ત્રણ સન્તાનોથી ડાહ્યાભાઇનું ઘર કલ્લોલતું થયું હતું.

પૂજાટાણે પિતા પંચપાત્રી લાવવા કહે ને બે વર્ષનો બાળકડો લઈ આવે એ બાળકનો ભાવ તેમ પિતાનાં લાડ હતાં. પિતૃપૂજાની પાણીની ચંબૂડી પણ પોતે લઇ જવાની દલપતરામ બ્હેન શું રઢ કરતા. પછી તો પૂજાનો ઘીનો દીવો પણ બ્હેન નહિ ને દલપતરામ યજ્ઞશાળાએ લઈ જતા. યજ્ઞશાળા ને ઓરડા વચ્ચે ચોક હતો, ને બાળકો પાચેકની વયનો હતો. એકદા દીવો લઇ જતાં ચોકમાં પવન વાયો, ને પૂજાદીપને અણહોલવાયેલો રાખવાને દલપતરામે, મ્હોટી બ્હેન કરતી એમ, આંગળીની ચાળનો શાણગટ વાળ્યો. આંગળી સળગી ઉઠી, ભાડુઓ દોડી આવ્યા, ઝાળ હોલવી. બે ત્રણ અઠવાડિયે આરામ થયો, પણ સંભારણાનું ચિહ્ન

રહી ગયું. આગલે વર્ષે શીતળાની ઘાત પણ આવી ગઈ હતી. એમ

શીતળાએ અમીછાંટો નાંખ્યો, ને થોડે અન્ને ઉછરિયાં; સુદામાજીનાં બાળકોની પેઠે અગ્નિહોત્રી ડાહ્યા વેદિયાનાં બાળકો ઉછરતાં હતાં.

છઠ્ઠે વર્ષે બાળકે પિતા કને હઠ લીધી કે ત્હમે ભણો છો એ ભણાવો. કર્મકાંડપરાયણ પિતાથી અનુપવીત શુદ્રવત્ પુત્રને વેદમન્ત્ર ભણાવાય કેમ? પણ બાળહઠ જબ્બર હતી, ને બાળહઠ આગળ વિદ્દ્હઠ હારી. રઢે ચ્હડયા શ્રી કૃષ્ણજીને જસોદામાએ પાણીના થાળમાં ચાંદલિયો ઉતારી દીધો હતો એવું ડાહ્યા વેદિયાએ કર્યું. વેદઋચા તો શિખવાય નહિ તે સામસ્વરના ઘાટમાં મણમણની વેદઋચા રચી:

काका हाउ । सोमा हाउ । फइ रत्नी हाउ । मग मोळा हाउ । चोखा हाउ । या खा हाउ । ना'ष्या हाउ । चणिक चीभडीनो वेलो हाउ हाउ हाउ ॥

ને બાળકને એ કૃત્રિમ સામઋચા શિખવાડી. પણ કેટલેક કાળે બાળક કળી ગયો કે વડિલ ફોસલાવે છે. મદ્રાસીઓ માને છે કે અન્ત્યાક્ષર મ્ આવે તે સંસ્કૃત; તેમ ડાહ્યા વેદિયા દલપતરામને મનાવતા કે અન્ત્ય પદ હાઉ આવે એ સંહિતામન્ત્ર. બાળપુત્રે વેદમૂર્તિને કહ્યું: આમાં હાઉ હાઉ છે; પણ ત્હમે ભણો છો તે ક્યાં છે? ત્હમે ભણો છો એ ભણાવો. વૈદિક કર્મકાંડપરાયણ ડાહ્યાભાઇથી વેદાજ્ઞા કેમ લોપાય? ને પુત્રની સદ્દ્જીજ્ઞાસા તો પૂરવી હતી. બીજી વારકો ડાહ્યાભાઇએ નવીન સામમન્ત્ર રચ્યો. આ વેળા છેક અર્થહીનતા ન હતી. એક અનુષ્ટુપ ઘડયો:

गृहीणामिदमातिथ्यं कुर्यात् संवत्सरं प्रति ।
आरोग्यधनसंपन्नो जीवेत् वर्षशतन्नरः ॥

ને એ અનુષ્ટુપનાં પદ પાડી, સ્વરોચ્ચારની માત્રાઓ ચ્હડાવી, અનુષ્ટુપમાં સામગાન મૂક્યું; ને એ ડાહ્યાઋષિરચી નવસામઋચા દલપતરામને શીખવી.

गृही हाउ । णा हाउ । मिदमातिथ्यम् हाउ । कुर्यात् हाउ । संवत्सर् प्रति हाउ हाउ । आरोग्यधनसंपन्ना हाउ । जीवेत् हाउ । वर्ष हाउ । शतम् हाउ । नरः हाउ हाउ हाउ ॥

લાડકવાયાને કાજ ડાહ્યા વેદિયે એમ નવ વેદમન્ત્ર રચ્યો ને ભણાવ્યો.

પંખીનાં એ પહેલાં ઉડવાં હતાં. સંસારની ઘણી કુંજો એવી ગુલાબકુંજો છે: અણપ્રવેશ્યાંને આકર્ષે છે, પ્રવેશ્યાંને કાંટા લોકે છે. કાંટા ન વાગે ને ગુલાબ વીણે એવા ચતુર સંસારમાળીઓ કેટલાક છે?

૭ વર્ષનો બાળ થયો ત્ય્હાં સૂધી અમૃતબા પુત્રની અંબોડી ગૂંથતાં. ઘરની એવી બાધા હતી કે દલપતરામના ગર્ભવાળ બહુચરાજીએ ઉતરાવવા, પાંચ બ્રાહ્મણ જમાડવા, માતાને કૂકડો ચ્હડાવવો, ને પછી જનોઇ દેવું. સં ૧૮૮૨ ની નવરાત્રીમાં મ્હોટા મામા પ્રભુજી બાધા મૂકાવવા ભાણેજને બહુચરાજી લઈ ગયા હતા. દલપતરામ કહે છે કે 'માતાને કૂકડા એમ ચ્હડાવાતો કે જ્યારે લોકો ત્યાં જાય ત્યારે માતાના પાવૈયા કૂકડા હાથમાં લઈને લોકોની સામા આવે અને પૂછે કે કોઇને કૂકડો લેવો છે? પછી ટકો આપીને જેને કૂકડો લેવો હોય તે લે. પછી એ કૂકડો માતાના-

ગોખમાં મૂકી કહે કે માતા! માની લેજે. એટલે કૂકડો તો ઉડીને બહાર જતો રહે.'

વૈશ્યપુત્રને લેખણના કોડ ને બ્રાહ્મણપુત્રને જનોઇના કોડ: એમ બાધા મૂકીને ઘેર આવ્યે પુત્રે જનોઇ પ્હેરવાની રઢ લીધી. આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણપુત્રને ઉપનયન કરવું: गर्भाष्टमे वा. નિત્યશઃ બ્રહ્મપુત્રોનો ઉપનયનસંસ્કાર કરાવનાર ડાહ્યા વેદિયાથી ગૃહ્યસૂત્રનું એ વિધિવાક્ય ઉલ્લંઘાય કેમ? પિતાએ મન્ત્રવિહીન ખોટી જનોઈ પ્હેરાવી પુત્રનું સમાધાન કીધું.

કુળમોંઘેરા દલપતરામ ફરતી બાધાઆખડીની સંરક્ષણ-વાડો આઝેરિક વળાઇ હતી ઇસ્લામના દેવને યે દલપતરામને રક્ષવાને ન્હોતર્યા હતા. એમને કાજે એક બાધા એ હતી કે વર્ષોવર્ષ એમને તાબુતના ફકીર કરવા. દલપતરામ કહે છે કે સ્વામી નારાયણની ધર્મદીક્ષા લીધી ત્ય્હાં સૂધી, એટલે કે ૧૪ મા વર્ષ પર્યન્ત, વર્ષોવર્ષ તાબૂતના ફકીરનુ નાડુ એમણે હાથે બાંધ્યું હતું, તાબુતને નાળિએર ચ્હડાવ્યુ હતું, ને લોબાનનો ધૂપ ધરાવ્યો હતો. અગ્નિહોત્રીના પુત્ર તાબૂતના ફકીર થતા જાણ્યા છે ને હજ પઢી આવેલા હાજીને મૂર્તિમન્દિરમાં ઉમંગે ઘૂમતા દીઠા છે. પરસ્પર એ ભાવ હોય ત્ય્હાં સૂધી હિન્દુઇસ્લામનો એખલાસ હોય. ઇસ્લામીઓ હમેશાં દલપતરામને પોતાના માનતા.

પછી પુત્રનો આગ્રહ જોઈ ડાહ્યા વેદિયે પાટલા ઉપર છાણમાટી લીંપ્યાં ને ઘૂંટવાને માટે મંહી મૂળાક્ષરો કોતરી આપ્યા. ॐ नमः सिध्धम्‌ની નીચેલખ્યો દેવનાગરી કક્કો અગ્નિહોત્ર સમીપે દલપતરામ ઘૂંટવાને બેઠા. વચ્ચે વચ્ચે સ્વહારેસ્હાંજે પિતા શ્લોક મ્હોઢે કરાવતા. જોડાક્ષર કોક

બોબરો બોલાતો, પણ તે શ્રુતિમન્ત્ર ન હતો, એટલે પિતા નભાવી લેતા. વિધિ અને નિષેધ ઉભય પાળવે ડાહ્યો વેદિયો પ્રચંડ વેદમાર્ગી ને કર્મકાંડી હતા.

પછી સામવેદીય બળેવ હતી; બેસતો ભાદ્રપદ હતો; ભોગાવાની સરવાણીને કાંઠે સામવેદીઓની ઠઠ જામી હતી. સામવેદનો ઉત્સવ હતો. બ્રાહ્મણસંસ્કાર પાડવાને ને આનન્દાવવાને શણગારી શણગારી બાળકોને પણ ભૂદેવોએ સંગાથે લીધાં હતાં. ભોગાવાના આભઉઘાડા પગથારમાં વડિલો ક્રિયમાણમાં ગૂંથાયા ને બાળકો રમવામાં ગૂંથાયા. ડાહ્યાભાઈએ દલપતરામને રાજવટથી હારે લીધા હતા. ભોગાવાનો રેતીનો દડ તો મહાવીર સ્વામીના યુગથી લોકપ્રસિદ્ધ છે. બાળકો દડમાં દોડતાં, રમતાં, ઘર કરતાં, દહેરાં રચતાં. ત્રાંબાના ગાભાની ને સોને મઢેલી હાંસડી દલપતરામને પહેરાવેલી હતી તે રમતાંરમતાંદડમાં ક્યહાંક પડી ગઈ. ક્યહાંને ક્યહારે પડી એનું રમતલીન દલપતરામને ભાન ન રહ્યું. કો સાથીડાએ પૂછ્યું કે ત્હારી હાંસડી ક્યહાં? ત્યહારે જાણ્યું કે હાંસડી ખોવાણી હતી. બાળક રોવા લાગ્યો; મ્હોટેરાઓમાં વાત ગઈ. ડાહ્યાભાઈ આવ્યા, રોતા બાળકનું સાન્ત્વન કીધું. પછી નદીની આછીપાતળી જળવેળમાં ને ભોગવાના દડમાં દન્તાળીથી હાંસડીને શોધી. પણ પૃથ્વી ગળી જાય તે પાછું આપે છે?

મૂળાક્ષર આવડયે ડાહ્યાભાઈએ દલપતરામને બારાખડી (બારાક્ષરી) શીખવી. વેદકાળથી પ્રણાલિકા છે કે પિતા તે બાળકનો પ્રથમ ગુરુ. હજી ડાહ્યા વેદિયાના ઘરમાં વેદ વિદ્યમાન હતા.

પછી સં ૧૮૮૪ની વસન્તીપંચમીએ દલપતરામનો ઉપનયનસંસ્કાર થયો, બ્રાહ્મણનો બ્રહ્મજન્મ પામ્યા, ને દ્વીજત્વને વર્યા. આપણા સંસ્કારો હવે તો સત્ત્વના પડછાયા જેવા રહ્યા છે. પણ અક્ષરો ચે વિચાર ને ભાવના પડછાયા જ છે ને? એ પડછાયા છે ત્ય્હાં સૂધી સત્ત્વનાં સંભારણાં છે.

એ વસન્તપંચમીએ દલપતરામ બ્રાહ્મણ થયા; ને બ્રાહ્મણભાવે સોરઠમાં હવે વિચરવા લાગ્યા. દક્ષિણા મળતી ને દેશ જોવાતો. પ્રથમ બ્રાહ્મણપર્યટનમાં દલપતરામને દક્ષિણા મળી ને સાક્ષાત હરિદર્શન થયાં.

ફાગણ શુદ ૮ નું ગઢડામાં કનકા તરવાડીની માતું વર્ષી હતું. કનકા તરવાડીએ ગોહીલવાડનાં બત્રીસ પાદર ઘેર તેડયાં હતાં, ને જનોઈ દીઠ રૂપિયો રૂપિયો દક્ષણા આપી હતી. વઢવાણથી ચાલીશેક શ્રીમાળીઓ ગઢડે ગયા હતા. ડાહ્યા વેદિયા પણ ગયા હતા, અને પુત્રનો બ્રાહ્મણહક્ક બ્રહ્મમંડળમાં સ્થાપિત કરવાને પુત્રને પણ સાથે લીધો હતો. ચોરીપૂર્ઝની અન્ય ખબરો સાંભળતાં સાંભળતાં ને બ્રાહ્મણહક્કની દક્ષિણા લેતાં લેતાં ડાહ્યો વેદિયો અને દલપત વેદિયો ઠેઠ કુંડલા સૂધી વિચર્યા હતા. ત્હારી પેઠે આગગાડીમાં? કે ત્હારની બેલગાડીમાં? રખેને ભૂલતો, વાંચક! સિંહ કે હરણાં સમા સંન્યાસીઓ ને બ્રાહ્મણો ત્ય્હારે પરિવ્રાજક–પગે ચાલીને દેશઘૂમનાર હતા. આજ યૂરોપમાં ને આપણે દેશે મોટરગાડી ને આગગાડીમાં ઘૂમી Back to Natureનાં પ્રવચન કરવાના પાઠ ભજવાય છે!

પુત્રની ને પોતાની દક્ષણાપ્રાપ્તિમાંથી ડાહ્યાભાઈ કને સાતઆઠ રૂપિયા થયા હતા. સાતઆઠ રૂપિયા હારે લઇ દેશમાં

ફરવું એ ડાહ્યાભાઈને જોખમ લાગ્યું. લીમડીના એક સ્વજ્ઞાતિજન પાછા વતને વળતા હતા. એમને રૂપિયા આપ્યા ને કહ્યું: પાછા વળતાં લેતા જશું. કુંડલેથી વઢવાણ પાછા વળતાં ડાહ્યાભાઈ એ ધન લેવા ગયા. એ સજ્જને કહ્યું: વપરાઈ ગયા છે, આવ્યે આપીશ. આખરે એ રૂપિયા આવ્યા નહિ ને ડાહ્યાભાઈએ એમનો નાતવ્હેવાર તોડી નાંખ્યો. બ્રાહ્મણને છાજે એવો ડાહ્યાભાઈનો વ્યવહાર શુધ્ધ હતો, જીવન પવિત્ર હતુ, વિદ્યા વિપુલ હતી, પ્રતિષ્ઠા સારી હતી; પણ સાત રૂપિયા જોખમ ગણાય એવી એમની બ્રાહ્મણ-શોભતી ધનિકતા હતી.

ગઢડામાં કનકા તરવાડીની માતાના વર્ષીની તિથિએ દલપતરામને એમના શ્રીહરિનાં સદેહે દર્શન થયાં.

સ્વામી નારાયણને પ્રગટ થયે પચ્ચીસી વીતી ગઈ હતી. ગુજરાતભરમાં પોતે ઘૂમતા, ઠામઠામ સમૈયા ભરતા, ને સદ્ધર્મ સ્થાપતા. ગઈ શિવરાત્રીનો સમૈયો એમણે ગિરનારની છાયામાં જુનાગઢમાં કીધો હતો. શ્રીમાળીઓના એ દેશતેડાની તિથિએ જ શ્રીજી મહારાજ જુનાગઢથી ગઢપુર પધાર્યા. બ્રાહ્મણોએ વાત સાંભળી કે શ્રીજી આવે છે, એટલે આવન્તી સ્વારી જોવાને સહુ બજારમાં ગયા. નહિ અન્ધારૂં, નહિ અજવાળું—સન્ધાકાળનો સમય હતો. મહારાજ માણકીએ અસ્વાર હતા. સન્તો હરિભક્તો પાર્ષદોનો સંઘ હારે હતો. કીર્તન ગવાતાં હતાં. ધીમે ધીમે, શનૈશ્ચીપગલે, સવારી ચાલતી હતી. બજારના ચોક વચ્ચે કીર્તનમંડળી થઈક થંભીઃ જાણે ગામને કહેતી ન હોયને કે શ્રીજી મહારાજ આવ્યા છે. શ્રીજીની સવારી દાદા ખાચરના દરબારમાં પધારી. પિતા અને સકળ

બ્રહ્મમંડળની સંગાથે બાળક દલપતરામે દરબારમાં દર્શને ગયા હતા. ઘોડીએથી ઉતરી, ઘોડી ભગૂજીને સોંપી, શ્રીજીએ સભા ભરી. ઉગમણા બારના ઓરડાની ઓશરીએ ઢોલિયો ઢળાવી મહારાજ વિરાજેલા હતા. ફરતું સન્તમંડળ ને સન્મુખ હરિભક્તો વિરાજેલા હતા. ભૂદેવોને સભામાં પધારતા જોઈ શ્રીજીએ હસતે વદને વન્દનસત્કાર દીધો. બાળ દલપતરામનાં દ્રષ્ટિ ને વૃત્તિ તો શ્રીજીમાં જ પ્રોવાયેલાં હતાં. શ્રીજી મહારાજ સન્મુખે શ્રીમાળીસમાજની સભા ભરાઇ. ગઢડાના મ્હોટા મન્દિરનો–ગોપીનાથજીનાં શિખરોનો પાયો નંખાયો હતો. લોક કહેતા કે અહીં મ્હોટું દેવમન્દિર થવાનું છે. બ્રહ્મસમાજ નિરખીને મહારાજે બ્રાહ્મણના ધર્મ વિશે ઉપદેશ ઉચ્ચાર્યો. બ્રાહ્મણો રંજન પામ્યા, ને શ્રીજી મહારાજની જય ઉચ્ચારી ઉઠતા હતા ત્હાં શ્રીજીએ પ્રશ્ન કર્યોઃ ભૂદેવો છો, પૃથ્વીના પૂજ્ય છો; હવે કોઈ વર્તમાન ધરો છો ? બ્રાહ્મણો પંચવર્તમાન પાળે તો બીજી વર્ણો યે પાળતાં શીખે. અમે કાંઇ અધર્મ ઉપદેશતા નથી, શાસ્ત્રસંમત સદ્ધર્મ સ્થાપિયે છીએ. અમે શાસ્ત્રોને ઉથાપવા નથી આવ્યા, શાસ્ત્રમર્યાદાને સ્થાપવાને આવ્યા છીએ. શાસ્ત્ર ને બ્રાહ્મણ અમારે સદા પૂજ્ય છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો વર્તમાન ધરવાને ઉભા થયા. નિયમનો સંકલ્પ કરવાને શ્રીજીએ પાણી મંગાવ્યું. દલપતરામના મામા પ્રેમાનન્દે ત્હાં શ્રીજીને વરદ હસ્તે પંચવર્તમાન ધારણ કીધાં. દલપતરામનું સ્વામીસંપ્રદાય અંગિકારવાનું બીજ ત્હારે નંખાયું. પણ બીજ તો પૃથ્વીના પડની ભીતર અદ્રશ્ય હોય છે ને ? નરી આંખે બીજ દેખાતું નથી.

દલપતરામને શ્રીજી મહારાજનાં આ પ્હેલાં ને છેલ્લાં દર્શન હતાં.

ગઢપુરમાં ત્યહારે શ્રીજી મહારાજ નવબ્રાહ્મણ દલપતરામને એક જીવનસંભારણું આપતા ગયા. સારો સંપ્રદાય જાણે છે કે માણકી ઘોડી શ્રીજીની માનીતી ઘોડી હતી, ને ભગૂજી પાળા શ્રીજીના માનીતા પાર્ષદ હતા. માણકીએથી ઉતરી, હાથ લાંબો કરી, શ્રીજી મહારાજે ભગૂજીને કહ્યું: ભગૂજી! ઘોડીને પાવરો ન્હડાવજો. સાદી વાત ને સાદી કડી. શીત્તેરેક વર્ષોની વિધવિધવર્ણી જીવનલીલા પછી દલપતરામ કહે છે કે 'એ વાક્ય ને એ લટકું મારા અન્તઃકરણમાં એવાં તો સજ્જડ ચોટી ગયાં છે કે એ લટકું હજી પણ મને વિસરાયું નથી.' સહજાનન્દ સ્વામીનાં મુદ્રાઆકર્ષણ એવાં હતા. શીત્તેર-શીત્તેર વર્ષના સંસારપડછાયા પણ એ આકર્ષણના અક્ષરોને ભૂંસી શક્યા નહિ.

શ્રીજી મહારાજ એ પછી બેએક વર્ષે અન્તર્ધાન થયા; પણ આઠ વર્ષના દલપતરામને આયુષ્યસંભારણું આપતા ગયા. સહુને જીંદગીના મોંઘેરાં સ્મરણરત્નો હોય છે, દલપતરામને યે હતાં. શ્રી હરિનાં સાક્ષાત દર્શન દલપતજીવનનું અણમોલું આયુષ્યસંભારણું હતું.

કૃત્રિમ સામમન્ત્ર, કૃત્રિમ યજ્ઞોપવીત, તાબૂતનો ફકીર, શ્રીજી મહારાજનાં દર્શન: દલપતરામનાં બાળસ્મરણો બ્રાહ્મણવર્ણી ને લોકોત્તર હતાં.

પ્રકરણ ૫મું, કાવ્યપાંખડીઓ ઉઘડી

વળા અને વઢવાણ, પછીથી પાટણપુર વસ્યું. (પ્રાચીન)

વઢવાણનું અસલ નામ વર્ધમાનપુરી. મહાવીર સ્વામીના સમયનું એ શહેર. પહેલાં વળા ને વઢવાણ, અને પછી અણહિલ્લપુર પાટણ: એવો ઇતિહાસ છે,

વઢવાણ એટલે સોરઠનું પ્રાચીન નાકું. સોરઠના અર્વાચીન નાકાનું ગાયકવાડી થાણું–રાયસાંકળી–વઢવાણથી પાંચેક ગાઉ અગ્નિદિશે છે, ઈંગ્રેજી થાણું–વઢવાણ કાંપ–વઢવાણથી એકેક ગાઉ વાયવ્ય દિશે છે. ગિરનારથી પાટણનો રાજમાર્ગ વઢવાણને અડકીને જતો. રાજસતી રાણકદેવડીની દહેરી, દુર્ગ ઉપરથી દેશવિસ્તારને નિહાળતી, ત્હાં ભોગાવાને કાંઠે છે. રાજમહેલ, જૈન મ્હોટાં દહેરાસરની ન્હાનકડી અંજનશલાકા, ન્હાનું દહેરૂં, મહાલક્ષ્મીનું મન્દિર, ને પ્રભાસના યાત્રિકોને કાજ માધવ પ્રધાને વઢવાણની પરવાડે બન્ધાવેલી માધાવાવઃ આજે યે વઢવાણનાં એ જૂના શણગાર છે. બાબરા ભૂતને વશ કરનાર હરપાળ મકવાણાના વંશજોનો ત્હાંનો રાજવંશ. હળવદના રાજ ચન્દ્રસિંહજીના યુવરાજ પૃથ્વીસિંહજીને વઢવાણ જીવાઈમાં મળ્યું હતું. યુવરાજ પૃથ્વીસિંહજીએ જૂનાગઢથી અમદાવાદ જતો બાદશાહી ખજાનો લૂંટયો હતો તેથી અમદાવાદમાં તે આજીવન રાજકેદી હતા. રાજ ચન્દ્રસિંહજીના દેવ થવે એમના ભાઈ રાજ આશકરણજી હળવદની ગાદીએ બેઠા ત્હારે યુવરાજ પૃથ્વીસિંહજીના પાટવી કુમાર સુલતાનસિંહજીએ વાંકાનેર જઈ ગાદી કીધી, અને પૃથ્વીસિંહજીના ફટાયા કુમાર રાજાજીએ પિતાની જીવા-

ઇના ગામ વઢવાણે ગાદી સ્થાપી. ઝાલાવાડનાં વણનાં ખેતરો ઉપર તરતા વઢવાણના જૂના રાજમહેલની ગગનદેવડીઓ આકાશ સાથે વાતો કરતી આજે યે યોજનયોજનવા આઘેથી ઠાઠ ઉપર ઝૂમતી નિરખાય છે.

સં. ૧૮૮૪ની વસન્તપંચમીએ દલપતરામનો ઉપનયનવિધિ થયો હતો, ને ચૈત્ર માસમાં ઉપનયન થયું: નિશાળે બેસાડયા.

પંડયાની એ ગામઠી શાળા હતીઃ પંડ્યાની શાળામાં ત્હારની પ્રાથમિક કેળવણી હતી. ગોરપદાના ને કથાકારના હકની પેઠે નિશાળ ભણાવવાનો યે ત્હારે કુટુંબહક હતો. પંડ્યાકુટુંબની ત્રણ પાંખડીઓ હતી, ને કુટુંબીઓએ વર્ષ-વર્ષના ભણાવવાના વારા બાંધ્યા હતા. એ સાલમાં પરભુ પંડ્યા ને ભલૂ પંડયાનો વારો હતો, બીજે વર્ષ પીતાંબર પંડયાનો વારો હતો, ને ત્રીજે વર્ષ માવજી પંડ્યા હતા. બે વર્ષ ને ચારેક માસ દલપતરામ એ શાળામાં ભણ્યા, એટલે ત્રણે ય પંડ્યાઓનો શિક્ષણલાભ પામ્યા હતા. ત્રીજા વારાની શરૂઆતમાં નિશાળને બારણે પગથિયું મૂકવા વિષયમાં પંડ્યાકુટુંબમાં ક્લેશ થયો. વારાવાળા માવજી પંડ્યા નિશાળ વાસી સોદ્દત્રે સાસરામાં જઇ રહ્યા ને પંચકેશ વધાર્યા. વારાના વર્ષમાં બીજાથી શાળા ભણાવાય નહિ, એટલે નિશાળ બન્ધ થઇ. શહેરમાં ગોરજીના ત્રણ અપાશરા હતા. બાળકો ત્હાં વ્હેંચાઇ ગયાં. દલપતરામને પિતાએ વેદ ભણાવવાને પાસે રાખ્યા. એમ પ્રાથમિક શિક્ષણ પરિસમાપ્ત થયું. એ અઢી વર્ષ દલપતરામને બાળગમ્મતનાં હતાં.

ત્હારે નિશાળે બેસાડતી વેળા વરઘોડો ચ્હડાવતા; રંગેલી ને ચીતરેલી પાટી લઈ ગાજતેવાજતે કુંવર નિશાળે જતા. લાકડાની પૂતળી સરિખડી સરસ્વતીની પ્રતિમા શાળામાં રહેતી; ત્હેનું સરસ્વતીપૂજન થતું. પંડયાને દક્ષણા મળતી, બાળકોને છૂટી મળતી. આઠમે વર્ષે ડાહ્યા વેદિયાના કુંવર એમ નિશાળે બેઠા. સરસ્વતીપૂજન વેળાએ પંડયાએ નવનિશાળિયા બાળ દલપતને મ્હોપાટ લેવરાવી હતી, તે શીત્તેરેક વર્ષ પછી પણ વૃદ્ધ દલપતને સ્મરણેથી ભૂંસાઈ ન હતી.

કકૂકો કેવડિયો, ને ખખ્ખો ખારેકિયો; ગગ્ગા ગવરી ગાય થાય, ઘઘ્ઘો ઘંટ ચ્હડાવ્યો જાય. ચચ્ચાજીની ચોપડી, ને છછ્છાજીનો પોટલો. જજ્જો જેર વાણિયો, ને ઝઝૂઝો રેરી સરીખો. ઠઠ્ઠાજીની ગાંઠ, ને ઢઢ્ઢાજીની પૂંઠઃ રેણે તેણે સરીખો. દદ્દો દીવેટિયો, ને ધધ્ધો ધંધોપિયો. પપ્પા મ્હોળી પાટ, ને બબ્બાનું ચાંદરણું થાય. ભભ્ભે માયું ભેંસલું, ને મમ્મો મોરકો. યયો પારસપેટીકો, ષપો ખુદો ફાડિયો. લેરે લાલુ પાણી લાવ, ને માઢો મોટો ઘડો ચ્હડાવ. સાસર બે દન્ત, ને હાહર બે પગ.

સમસ્ત શાળાનાં બાળકો ઉત્સવના ઉત્સવિયા હતા, તેમ એ મ્હોપાટના મ્હોપાટિયા હતા. ગુજરાતી લિપિના દલપતરામને એ પ્રથમ સંસ્કાર.

નિશાળ એટલે બસ્સેંક બાળકો માય એવડો એક ઓરડો. પાથરણે ઠાંઠા સમાણી ધૂળ. પંડયાજીને બિરાજવાને પાટ જેટલી ઉંચી ઓટલી. ફાટેલી સાદડી કે જાજમ પાથરી, પાઘ ઉતારી, ખભે ચાબખો ભરાવી પંડયા ત્યહાં સિંહાસનસ્થ થાય. એ ચાબખો એટલે પંડયાજીનો રાજદંડ. વીંઝ-

લુાની પેઠે એ અખંડ વીંઆતો જ હોય. અડધાક હાથની રાતી દાંડી, ને ચામડાની ત્રણ લાંબી સેરોઃ એવો ત્રિજટાળો પંડયાજીનો ચક્રવર્તી ચાબખો હતો. લૂગડાની બેત્રણ દડીઓ પંડયા રાખતા. પંડયાજીની નેમ હતી બાણાવળી ન્સમી. બોલાવવો હોય તે બાળકને દડી મારે, ને આવે ત્હારે ચાબખો મારે. શહેરમાં ફરે કે રાજદરબારે જાય ત્હારે પણ, ભીમને સ્કન્ધે ગદા તેમ, પંડયાજીને સ્કન્ધે ચાબખો હોય જ. રજપૂત તરવારે ઓળખાતો, એમ પંડયા ચાબખે ઓળખાતા.

અડધ શાળામાં મ્હોપાટિયા બેસતા, અડધમાં લખનારા બેસતા. સોળે આંક મોઢે થાય પછી લખવામાં બેસારતા. એક આંકની મ્હોપાટ આવડયે બીજા આંકમાં બેસારે, ને આંકે આંકે પંડયા ચાર આના લે. ત્રણ બાળક સ્હામા બેસે ને એકએક બાળક બે પડખેઃ એ પંચકડીની વચ્ચે ઉપરી હવાલી બેસતો. સોળ આંક ભણી લખનારામાં જાય ત્હેને એક દહાડો લખવાનું ને એક દહડો હવાલીનો વારો ભરવાનો. 'નિશાળ એવી ગાજી રહેતી કે બોલાવ્યે છોકરા સાંભળે નહિ. આસપાસના દસદસ ઘર સૂધી સંભળાય કે છોકરા ભણે છે.' દડી મારી બાળકને ન્હોતરવાની સાર્થકતા હવે સ્હમજાશે.

પહોરવારે પાણીબાણીની શાળાને છૂટી પડતી. સૌસૌને ઘેરથી પાણીની બતક ભરી લાવતું. પંડયાના રાજ્યમાં Democracy હતી. સુદામાજીની હારે શ્રીકૃષ્ણ બેસતા તેમ સોનાકલીઓવન્તાં શાહુકારનાં બાળકો રંકની હારે ત્હાં ધૂળમાં બેસતા. ધૂળમાં જાવા યે હોય ને કરડેઃ કર્ણને ભમરો ન્હોતો કરડયો ?

આંક પૂરા થયે કક્કો શિખવાતો; પણ બારાખડી શિખવાતી નહિ. બારાક્ષરીનો વ્હેપારીઓને વાંધો હતો. ચૌટામાં બોડિયા અક્ષર પ્રવર્તતા.

સવશતશરી રાજનગર માંહે શુભસ્થાને, પૂજારાધે, તમોતમો (ઉત્તમોત્તમ), આરાચનની આણ (અર્ચનીય), સકળગુણનિધાન, ચૌદવિદ્યાજાણ, પંખીઓના પ્રાગવડ, પરનારી-સહોદર, શેઠ શરી પાંચ ભુખણદાસ ભવાનીદાસની ચરણજીવી. એતાન શ્રી———થી લખીતંગ———ના જવાર વાંચજો- શેઠની ખેમાખુશાલીના કાગળ લખજો. અપરંગ બીજું શેઠ વડા છો, ચંતા કરો છો, ચંતાના ધણી છો; તે થકી સેવક જાણીને મળવા વહેલા પધારજો. કામકાજ લખજો. જોઇતુંકરતું મંગાવજો. સં. ૧૮૮૪ના વરખે ચૈતર શુદી——. કક્કો આવડી રહ્યે આમ કાગળની મ્હોપાટ લેવરાવાતી.

કાગળ પછી ખત, ને ખત પછી હૂંડી, ને હૂંડી પછી નામુંઃ એમ અભ્યાસક્રમ હતો. તે પછી ગોળનાં ઘીનાં દાણાનાં લેખાં શિખવાતાં. એટલું ભણે ત્યહારે ભણી ઉતરે.

એ ત્યહારનું પ્રાથમિક શિક્ષણ. આજ માધ્યમિક શાળામાં પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીને નામું લખતાં આવડે છે ? હવે તો બત્રીસબત્રીસ રામ પૂછો તો ગુણાકાર મંડાય ને લેખું પૂછો તો ત્રિરાશી મંડાય.

હોંશિયાર હોય, વાચાળ હોય, પ્રતાપી હોય ત્હેને પારખી પંડ્યા વડો નિશાળિયો નીમતા. વડો નિશાળિયો નિશાળે વ્હેલો આવે, મ્હોપાટ ઘેર ભણી ગયાની સૌની ચીઠ્ઠી વાંચે, કોણકોણ મજરો (ઘેરથી આંક લખી લાવવા તે) નથી લાવ્યું એ નોંધે, કોણ કોણ મોડું આવ્યું એ લખી રાખે.

પહોર દહાડો ચ્હડયે પંડયાજી આવે, છોકરા હારબંધ ઉભે, વરો નિશાળિયો વહી વાંચેઃ

ફેલાણા ફેલાણા મજરો ન્હોતા લાવ્યાજી;
ફેલાણા ફેલાણા મોડા આવ્યા હતાજી.
પછી પંડયાજીનો ચાબખો વીંઝાય.

સ્હવાર ને સ્હાંજ – નિશાળ બે ટાણાં હતી. સાતમને દિવસે પાટલામંજમણી થતી. કોરી ખડી ઘેરથી સહુ લાવે તે નિશાળમાં ન્હલાળીને પાટી ઉપર ચોપડાતી. આઠમના ને અમાસપૂનમના અણોજા પડતા. બારશના દાણા કે સીધું લાવવાનું હતું. ચોમાસામાં પાંચપાંચ નળિયાંનો બાળકદીઠ પંડ્યાકર હતો. ભીંતમાં ગોખલો હતો; મહીં શાળાની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતીની મૂર્તિ રહેતી. કોઈ નબળા વિદ્યાર્થીના વાલી કહે કે પંડયાજી ! છોકરાને ભણતર ચ્હડતું નથી; તો પંડયા કહેતા કે સરસ્વતીને નાળિયેરનું તોરણ બાંધો. ટાંગાટોળી વિના નિશાળે ન આવનારાં બાળકો ત્હારે યે હતાં.

ચંડીપાઠ, મહિમ્ન, ટીપણું જોવું, ચોઘડિયાં પંચક વ્યતિપાત કહેવાં, ગ્રહોના મન્ત્ર જપવા, પૂજા કરાવવીઃ એ પંડયાનો જ્ઞાનભંડાર હતો. પંડયા જાતે ઉદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. ગુજરાતી કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ એમના પૂર્વજ ભણ્યા હેતા. ઓડિયા જમાનામાં એમને એ ભણાવવાનું હતું નહિ.

'વઢવાણના એ બાળવિદ્યાગુરુ; દલપતરામના એ પ્રાથમિક શિક્ષક. ખરે છે કે ટ્રેનિંગ કોલેજની આજની પરિક્ષામાં પંડયાજી નપાસ થાય. પણ પંડયાજી જે પરિક્ષામાં પાસ હતા તે પરીક્ષામાં આજના 'સીનીયરો' કેટલાક પાસ

થાય ? ત્હારનો સંસાર માગતો તે પંડયાજીને આવડતું હતું.

નરસિંહ મહેતાની વ્હેલના જેવી નિશાળ દોહળી હતી. સં. ૧૮૮૮ ની સાલમાં એક સ્હાંજે નિશાળમાં રજા પડી, છોકરા ઘેર ગયા. પછી પીતાંબર પંડયાએ તાણુ વાસવા બારણું ખેંચ્યું, એટલે બારણું ને બારસાખ ને ભીંત ને છાપરૂં સહુ કડુડુડુ ભૂસ કરતું પંડયા ઉપર પડયું ને પંડયાજી દટાણા.

કકડે કકડે અઢીક વર્ષ દલપતરામ એ શાળામાં ભણ્યા. ડાહ્યો વેદિયો ને પંડયા બન્ને વઢવાણના વિદ્વાનો ને પૂજ્ય હતા, પરસ્પર હેત હતું; એટલે દલપતરામને ક્‌ય્હારેક ક્‌ય્હારેક વડા નિશાળિયાનો 'ચારજ' મળતો.

દલપતરામના બાળપણાના એ આનન્દદિવસો હતા. પણ કોઇની યે એ ઋતુ સદા પ્રવર્તી છે ? એ ઋતુ દલપતરામને જીવનસંભારણું હતી.

વઢવાણનું રાજકુટુંબ વસ્તી ઉપર અસલથી વાત્સલ્ય-ભાવ પાથરે છે. ઠાકોર સાહેબ રાયસિંહજીનાં માતુશ્રી ગોહીલ બાજીરાજબાને પાયે ચાલી બહુચરાજી ને અંબાજીની યાત્રાની બાધા હતી. સં. ૧૮૮૫ માં બાજીરાજબાએ શહે-રમાં સંઘનો પડો વગડાવ્યો. ઠાકોર સાહેબ ત્હારે દોઢેક વર્ષનાં બાળ હતા. 'રક્ષણનો બંદોબસ્ત સારો હોવાથી ઘણાં માણસ સંઘમાં ગયાં હતાં.' રાજમાતા, અને પાયે ચાલીને પધારવાનાં: એટલે વસ્તીમાં ભાવની ભરતી ચ્હડી હતી. નવેક વર્ષના દલપતને લઇ ડાહ્યો વેદિયો પણ સંઘમાં ગયા હતા. વેદમૂર્તિ વિના સંઘની ધર્મપાંખ અધૂરી રહે. ચૂંવાળમાં થઇ સંઘ આરાસુર ગયો. હાથીને પગલે સંઘ

નિત્ય ચારેક ગાઉ ચાલતો. રેતીનાં રણ, નદીઓનાં વહેણ, પર્વતોની હારમાળા: અણુરહેમજી દલપતરામની આંખ અણુસ્હેમજ્યે કુદરત પીતી હતી. વળતાં કાર્તિકી પૂર્ણિમા સિદ્ધપુરના મેળે કરી હતી. કુમારિકામાં ન્હાઈ ડાહ્યાભાઈએ સરસ્વતીતીરે માતૃશ્રાદ્ધ સરાવ્યું હતું. સંઘમાં દલપતને તો ગમ્મત હતી. ઘરની દિવાલો કે શહેરનો કોટ ત્ય્હાં ન હતાં; નિઃસીમમાં ને નિર્બન્ધમાં રમવાનું ને દોડવાનું હતું; ગાડા નીચે સૂવાનું હતું. બહુચરાજી ને અંબાજીમાં ઘણા વરૂણી બ્રાહ્મણોને સપ્તશતીના પાઠ કરતા જોઇને દલપતરામને થયું કે હું યે એ ભણું. મનઉગ્યો ભાવ પિતાને કહ્યો. પિતા તો વેદવિદ્યાના અનન્ય ઉપાસક હતા. વધા शास्त्रीयविद्या नास्ति.

મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી કરતાં ડાહ્યા વેદિયાની વેદનિષ્ઠા ઉતરે એવી ન હતી. ડાહ્યાભાઈ ઘરમાં ને ગામમાં વેદઘોષણા કરતા, દયાનન્દ સ્વામી ભારત ભરી વેદઘોષણા કરતા. સ્વામીજીને બુદ્ધ ભગવાન જેટલી આયુષ્યઅવધ હોત તો કદાચ જગત ભરીને વેદઘોષણા ગજાવત. પણ બન્ને ય અપૌરુષેય વેદચોમુખજીના અનન્ય ભક્તો હતા. એવા અનન્ય ભકતો દૈવત્વને ઝીલે છે.

એ સાલમાં સ્વામીનારાયણના સાધુઓએ વઢવાણને પાદર દેખા દીધી. ધર્મતળાવની પાળે સન્તો ઉતર્યા હતા. રહેવું તો હતું થોડુંક જ, પણ ગામમાં હાક વાગી ગઈ કે સ્વામીના મૂંડિયા આવ્યા છે. લોક ત્ય્હારે માનતું કે સાધુઓ મન્ત્રજન્ત્ર જાણે છે, ભૂરકી નાંખે છે, બાળકોને ફોસલાવી જાય છે. જસોદામા કહાનને શોધવાને નીકળતાં

એમ બાઇઓ છોકરાંવને ગોતવા નીકળી. અમૃતબા યે દલપતને શોધવા ચાલ્યાં. ગઢ બ્હાર લાખૂવાવની પેલી પાર દલપત તો રમણે ચ્હડ્યો હતો, ધર્મતળાવની પાળે સૂકવેલાં સાધુનાં ભગવાં આઘેથી નિહાળતો હતો, એ જોગિયા રંગનો વૈરાગ્ય વણુસ્હમજ્યે વાંચતો હતો. પછી તો એ ભગવાં નિત્યપૂજવાનાં હતાં; આજે એ આઘેનાં આશ્ચર્યવાદળાં હતાં. માએ આવીને પુત્રને ભડકાવ્યો. કહ્યું: મૂંડિયા આવ્યા છે, ભૂરકી નાંખશે, પકડી જશે. ભૂરકીથી ભડકી ધ્રૂજતા બાળને મા ઘેર લઈ ગયાં. સ્વામીના સન્તોની દેશમાં ત્ય્હારે વૈરાગ્યહાકલ વાગતી.

અને અન્તે, દૂરથી રળિયામણો લાગતો હતો તે વેદાભ્યાસનો ડુંગર દલપતરામને ચ્હડવાનો આવ્યો. વેદ એ ડાહ્યાભાઇનું જીવનસર્વસ્વ હતું; જ્ઞાનની ને આત્મલક્ષ્મીની ડાહ્યાભાઇને તો વેદ પરાકાષ્ઠા હતી. એ જ્ઞાનધન પુત્રને વિધિવત્ સોંપીને ડાહ્યાભાઇને કૃતકૃતાર્થ થવું હતું. અઢીક વર્ષ પંડ્યાની નિશાળે ભણ્યા પછી, દશમે વર્ષે, સં. ૧૮૮૯ માં પિતાએ સામસંહિતાનું શિક્ષણ ઘેર શરૂ કર્યું. દલપતરામની પ્રાથમિક કેળવણી પૂરી થઇ હતી.

દલપતરામને તો પેલા કહે છે ને એ વાળી વાત થઇ: ન મળ્યાના કોડ થાય, ને મળ્યે કોડ ઉતરી જાય. પહાડ આઘેથી પેખીને થતું કે ક્ય્હારે ચ્હડીને શિખરે બેસું; પાસે ગયે પગથિયાં ચ્હડતાં પગ દુખ્યા. પાંખોવાળાં ઉડવુપંખી ઘણુંને એવું થાય છે. પોપટને કો કહે પગથિયે ચ્હડજે; તો ?

અનુપવીત દલપતરામને હાઉ હાઉ ભણવાની ઉતાવળ હતી; ઉપવીત દલપતરામને હાઉ હાઉ ભણવું અઘરૂં પડી ગયું. સામવેદ એટલે ગાનવેદ. वेदानां सामवेदोऽस्मि: સામવેદ એટલે ભગવાનનું વિભૂતિસ્વરૂપ. પિતાએ પ્રથમ તો સામગાન શિખવ્યું. સ્વરોચ્ચારના વૈદિક આરોહઅવરોહ એ વેદગાનની બારાક્ષરી. ત્હેમાં યે સામ એટલે સંગીત. સ્વરોચ્ચાર આવડયે મન્ત્ર શિખવ્યા, બ્રાહ્મણ શિખવ્યા. સામસંહિતાની સાથે સાથે આરણ્યકનો અભ્યાસે ચાલતો. કર્મકાંડી ડાહ્યાભાઈને ક્રિયમાણ ગૌણ ન હતું. સશાસ્ત્ર સંસારવિધાન, સંસ્કારવિધાન ને યજ્ઞવિધાન ડાહ્યાભાઈને તો સંહિતામન્ત્રોથી જ એક ઉતરતાં હતાં. પણ ડાહ્યા વેદિયાની સખ્તાઈ સ્પાર્ટાની ને ઋષ્યાશ્રમની જેવી હતી. પુત્રની કવિપ્રકૃતિને અનુકૂળ ન નીવડી. પરિણામે પિતાના મારે હૈયું ભાગી ગયું ને દલપતરામનો એ રસ ઢોળાઈ ગયો. ક્રિયમાણ ફીટ થયું, પણ સંહિતાખંડ અધૂરો રહ્યો.

એક તો પિતા મહાક્રોધી હતા. એ શુદ્ધ બ્રાહ્મણથી અશુદ્ધ સ્વરોચ્ચાર ખમાતો નહિ. અને પહેલી પગલીઓ ભરતાં કોણ ઠોકરાયું નથી? સ્વરોચ્ચારની ભૂલ થાય કે પિતા સોટી લેતા. માતુશ્રી આડાં પડે તો એમને મારવા જાય. મારતાં સોટી ભાંગતી. સોળની ભરોળો તો દલપતરામને બરડે સદાની હોય. આડોશીપાડોશી છોડાવવાને આવે. કેટલીક વાર તો બારણે સાંકળ વાસી પિતા મારતા. અગ્નિહોત્રના કુંડ સમીપે બેસી એકદા પિતા હોમ કરતા હતા. સન્મુખ જરા છેટે પુત્ર સંહિતાનો મન્ત્ર ગોખતો હતો, ને સ્વરોદય ઘૂંટતો હતો. એવે સ્વરોચ્ચારની કાંઇક

ભૂલ પડી. પૂજાનું તરભાણું પાસે પડયું હતું: પિતાએ લઇને તે છુટ્ટું માર્યું. પુત્રના ડાબા હાથે વાગ્યું, અંગૂઠાનું હાડકું ભાગી ગયું, જન્મખોડ રહી ગઈ. અર્ધ માત્રાની યે ભૂલ એમ કાંકરાની પેઠે વીણી કહાડવે જ હજારો વર્ષથી વેદ-વિદ્યા શબ્દશુદ્ધ રહી છે; મુદ્રણકલા તો શું પણ લેખનકલાના યે અભાવયુગમાં છાપ્યા ગ્રંથથી યે નિષ્કલંક ને અખંડ જળવાઈ છે. ફિલ્લાકોટ જ્ય્હારે જ્ય્હારે ચણાય ત્ય્હારે ત્ય્હારે કષ્ટસાધ્ય જ હોય. રેખાગણિતાચાર્ય યૂક્લીડ તો કહી ગયા છે કે <u>There is no royal road to learning</u>.

પલોટાતાં પાણીદાર વછેરા કેટલાકને ગેરબન્ધ નથી પડયા ?

આપણ સૂતા એક સાથરે, ત્હેને સાંભરે રે ?
હા જી, કરતા વેદની ધુન્ય, મ્હને કેમ વીસરે રે ?
અન્નભિક્ષા માગી લાવતા, ત્હેને સાંભરે રે ?
હા જી, જમતા ત્રણે ભ્રાત; મ્હને કેમ વીસરે રે ?

સોનાની દ્વારકાના મણિમય મહેલોમાં પૂર્વાશ્રમની વિટંબણાઓના સ્મરણાનન્દ સંભારતા કૃષ્ણસુદામાની એ મિત્રગોષ્ઠિ શિપ્રાતીરના ઋષ્યાશ્રમનું દર્શન કરાવે છે. મ્હળસ્કે વેદની ધૂન્ય કરવી, સ્હવારે મધુકરી માગી લાવવી, મધ્યાહ્નને વનમાં ઈન્ધણાં વીણવા જવું, સાથરે સૂવું, મૃગચર્મ ઓઢવું: બ્રહ્મચર્યાશ્રમ બાળખેલ ન્હોતો. એ કપરા ઘડતરમાં ઘડાતા તે વેદપારંગત થતા, બાણાવળીઓ નીવડતા. થર્મોપિલિના ઘાટમાં ત્રણ લાખને ત્રણ હજાર ભારે પડયા હતા ને. એવા વજ્રપત્થરના ગોમ્મીર હતા. પત્થર ફોડીને નિકળે તે શુદ્ધ શિલાજીત.

દલપતરામની કવિપ્રકૃતિને વેદનો શિક્ષણવિધિ કપરો પડયો. ત્હેમાં યે ખોટનું મોંઘું સન્તાન. રાત્રીએ ૧૧ સુધી જાગરણ, મ્હેરોડિયે સ્વરોચ્ચારની ધૂન, યજમાનોમાં લોટે જતાં આપેલો શ્લોક રસ્તે ગોખવોઃ પિતાના અગ્નિ સમીપનું અધ્યયન પુત્રથી ન ખમાતું. કકડે કકડે ત્રણેક વર્ષ એમ ભણ્યા; પણ મારને ભયે એ ભણવામાં કોડ ન્હોતા રહ્યા. હૈયાની અંજલિમાં ઝીલાય એટલી વેદવિદ્યા ઝીલી.

દલપતરામના કવિઆત્મને ચાલવું ન્હોતું ગમતું, ઉડવું ગમતું. થનગનતા વછેરાને લગામો ગમે છે ? ઘમઘમતાં પૂર નદીકાંઠાઓને ગાંઠે છે ? સદ્ભાવે પિતા વાડો રોપતા; પુત્રને કૂદતાં એ વાડોના કાંટા વાગતા.

દલપતરામ ઉછૃંખળ ન હતા, સંયમી કવિ હતા. ન્હોટા કવિઓ સહુ સંયમી હોય. પણ A great poet is always a law unto himself.

અનધ્યાયનો દિવસ આવતો ત્હારે દલપતરામ બહુ ઉદ્યોગી, ઉમંગી ને ખંતીલા પેખાતા. થોડાંક જ બાળકો હશે જે છુટીને દિવસે ઉમંગની પાંખે ઉડતાં નહિ હોય. દલપતરામ તો રજાને દિવસે જાણે કેદમાંથી છૂટતા. તરવું ને ધૂબકા મારવા એ એમને મનગમતી રમતો હતી. સરખી સહિયરો પાણીડાં જાય, એમ સરખી હેડીના છોકરાઓ વાવે જતા; ન્હાતા, ધોતા, તરતા, ભૂશકા મારતા. શિયાણીની પોળે ગંગાવાવ છે ત્હાં દલપતરામ નિત્ય ન્હાવાને જતા. પંડયાની નિશાળે જેમ વડા નિશાળિયાનું પદ ભોગવતા, તેમ વનેરૂઓના વૃન્દમાં એ વનરાજ થઇ ફરતા. દેશભરમાં પગે મુસાફરી કરનારને શહેર ફરતાં દોડવું એ કાંઇ પરાક્રમ

ન હતું. ઝાલાવાડનો સમતલ દેશ, આઘે આઘે આભમાં ઢોળાતી ધરતી, અપ્રતિબદ્ધ વિશાળ દૃષ્ટિમર્યાદાઃ કાઠિયાવાડ દેશ જ એવો છે જાણે વછેરાને શરત દોડવાનો પટ. સાગર ઉપર ઝાડવાં હોય તો કાઠિયાવાડના ખડક કે ભારાપાટમાં ઝાડવાં હોય. ચોમાસે એક હરિયાળી હસી રહે; ઉન્હાળે ધોમ ધખે, ને આઠ માસ ધૂળ ઉડે. પણ વઢિયારની ગાય, મરૂ દેશની સાંઢણી, ને કાઠીની ઘોડલી ત્યહારે દેશવખણાતી હતી ને? દલપતરામનો દેહદુર્ગ વજ્રનો ન્હોતો, પણ આરસવર્ણો ઘડાયલો ને ઘાટીલો હતો. એ ગઢને પાડતાં કાળને ૭૮ વર્ષ લાગ્યાં ને પક્ષાઘાતને ૧૫ માસ લાગ્યા.

નવનાગેલિયો, હડતુતુતુ એવી શેરીમાંની રમતો હતી; નવ કાંકરી, બત્રીસ કાંકરી ને બે વાઘ, જૈનોની જ્ઞાનબાજી, ઘરછાંયડાની રમતો હતી. લાલચંદજીને ત્યહાં ત્રણ પાસે ચોપાટ જામતી, કે ક્યહારેક ક્યહારેક કોક શેતરંજની રાજ-રમત માંડતા. પણ એ છેલ્લી બે તો છોકરાંઓને રમવાની ન હતી, પણ જોવાની હતી. જતીજી રમતિયાળ ને રસિયા હતા.

'અનધ્યાયનો દિવસ હોય, કે પિતા ગામ ગયા હોય ત્યહારે વાણિયાઓના સરખી હેડીના છોકરાઓની સાથે સામળભટની વાતો વંચાતી.' ડાહ્યા વૈદિયાની લગામ એક દિશામાં ખેંચતી હતી, દલપતરામનો આત્મા બીજી દિશામાં દોડતો હતો.

વઢવાણમાં ડાહ્યાભાઇના ઘર સન્મુખ ચોકઠું છે. જ્મી પરવારી અજવાળિયામાં રાત્રે એ ચોકઠામાં ડોશીઓ ભેળા થઇ કાંતતી, ને બાળકોની ઘેર વળી બેસતી. ઝાલાવાડ એટલે

વધુનો દેશ. રૂહેંટિયો ફરતો જાય ને વધુ કંતાતું જાય; વરત નંખાતાં જાય ને ઉખાણા પૂછાતા જાય. કોક વરત નાંખે કે, 'રતુવગડામાં હોલા હીંચે' એ શું ? ઉત્તર ગાજે કે નાળિયેર. તરત બીજું વરત નંખાય કે ત્હારે 'રતુ-વગડામાં લોહીનાં ટીપાં' એ શું ? ફૂટતી ધાણી સમો કોકનો ઉત્તર પડે કે ચણોઠી. કોઇ ઉખાણો પૂછે કે 'હાથી પાટે બાંધી આપો.' એટલે ઉત્તર બોલાય કે 'ગજા પોઢ્યા ખાટે, ને હાથી બાંધ્યો પાટે.' ત્હારે સામો ઉખાણો પૂછાય કે 'ચોખો હાથી પાઈ આપો.' બાળક બોલી ઉઠે કે 'કૂવામાં નાંખ્યો ચોખો, ને હાથી પાયો ચોખો.' ત્હાં વળી કો ઉખાણો પૂછે કે મિયાંનો હોકો ફોડી આપો. બાળક ઉત્તર દે : બીબીના હાથમાં ઘોડો, ને ફોડ મિયાંનો હોકો. ટેટા ફૂટે એમ ઉત્તર ઉચ્ચારાતા. બાળ દલપત કવ્હા-રેક નવો ઉખાણો કલ્પીને પૂછતો; કોઇને ઉત્તર ન આવડે ત્હારે પોતે ઉત્તર કરતો. દલપતરામ લખાવી ગયા છે કે વરતઉખાણાઓમાં શબ્દાલંકાર ને અર્થાલંકાર ઉભય છે. ખરૂં. સામળની વાર્તાઓમાં સમસ્યાઓ પૂછી પ્રેમી યુગલો પરસ્પરની ચાતુરીપરીક્ષા કરતાં તે એ બાળખેલનું યૌવનરૂપ હતું. સીતા ને દ્રૌપદી ક્ષત્રિયકન્યાઓ વરનાં વીરત્વ પારખતી; બ્રાહ્મણ–વૈશ્યકન્યાઓ ચતુર વરની ગુણનિપુણતા પારખતી. પણ પારખતાં પારખતાં પારખનાર પોતે ય પરખાતાં હતાં.

પછી ઉમ્મર વધતી ગઈ, બાળક મટી કિશોર થયા; ને દલપતરામ કવિતસોપાનનું યે પગથિયું ચ્હડયા. વરત–

ઉખાણાંને પગથિયેથી દસબારેકની વચે હડૂલાને પગથિયે જઇ બેઠા. કિશોર કવિ હડૂલો બોલ્યાઃ

તોપમાં તો ગોળો જોઈયે, બન્ધુકમાં હોય ગોળી;
ભોજો ભગત તોએમ ભણે જે, ફાગણમહિને હોળી.

હડૂલો એટલે હડુડુડુડુડુ કરતો છોડેલો કાવ્યગોળો. એને ન હોય મ્હોં કે ન હોય માથું. અન્ત્યાનુપ્રાસ મળે, પાદપૂર્તિ સચોટ સચવાય, કલ્પનાને ધમધમ કરતી જગાડે એવી સાખી તે હડૂલો. 'ગપ્પીને ઘેર ગપ્પી આવ્યા, આવો ગપ્પી જી ! બાર હાથનું ચીભડું ને તેર હાથનું બી ' એ પ્રાચીન હડૂલો.

દલપતરામ બીજો હડૂલો ફેંકતાઃ

હીંગળાનો રંગ રાતો હોય, ને રૂશનાઇનો રંગ કાળો;
ભોજો ભગત તો એમ ભણે જે વહુનો ભાઈ તે સાળો.

વળી ત્રીજો હડૂલો હડહડાવતા કે

ગામમાં ફરે તે ચોકિયાત, ને વગડે રૂહે તે વાસુ;
ભોજો ભગત તો એમ ભણે જે, દીકરી દે તે સાસુ.

દલપતરામ કહે છે કે જૂના હડૂલા ત્યહારે હતા, ને એમને આંખમાં રાખીને પોતે નવા હડૂલા રચતા.

છાયાં એટલાં છાપરાં ને માળ્યાં એટલાં ઘર;
ભોજો ભગત તો એમ ભણે જે વાંઢા એટલા વર.

વેનચરિત્રમાંનો વાંઢાવિલાપ લખનાર દલપતરામનો આ હડૂલો છે એ તો તરત પરખાય છે.

શ્રીમાળીની નાતમાં એક જગજીવન ને એક કો દયારામને કજીયો થયો. દયારામ દલપતરામના મામાના તડના હતા, એટલે દલપતરામે જગજીવનની સ્હામે હડૂલો છોડયો.-

પ્ર. ૫, પા. ૯૨

મ્હોટાં એટલાં બારણાં, ને ન્હાની એટલી બ્હારી;
દયા હારે વેર કરીને જગૂડે બ્રબ મારી.

વઢવાણમાં રામલીલા ભજવાઈ હતી. ત્યહારે રામા રાવળનો દીકરો રામ થયો હતો, ને સીતાસ્વયંવર પછી કન્યાદાનને પ્રસંગે રામા ખવાસે એક ખેતર કન્યાદાનમાં દીધું હતું. ત્યહારે દલપતરામે લોકમેદનીમાં હડૂલો નાંખ્યો હતો.

રામે આપ્યું રામને, ને લીધું રામને છેયે;
લક્ષ્મણ ઉભો જોઇ રહ્યો, તો સીતાને શું દેયે?

એ કન્યાદાન પ્રસંગે દલપતરામને એક રૂપિયો દક્ષણા મળી હતી.

એક વેળા ચોમાસામાં મૂળીબા ઘંટીએ દળતાં હતાં, ને ઘંટી સારી હળવી છે એમ વખાણતાં હતાં; બહાર લોક પાણી ખૂંદતાં જતાં હતાં; એક કાગઋષિ સ્હામે છાપરે બેઠા હતા; ને દલપતરામ ઓશરીમાં માંચીએ સિંહાસનસ્થ હતા. હડૂલાએ સહુને વરૂણીમાં લીધાંઃ

સાગ ઉપર કાગ બેડો, રથે બેઠાં રાણી;
બન્દા બેઠા માંચીએ, ને દુનિયા ડ્હોળે પાણી.

પછી વળી કવિતા પગથિયુક ચ્હડી. સાખીને બદલે ગરબી ને છન્દ આવ્યાં. ધોળકે નાતના દેશતેડામાં પ્રાંગધ્રાના સોપારાવાળાએ તકરારનો રાયજગ માંડયો ને નાતમાં તડ પડ્યાં. દલપતરામે ત્યહારે ગરબી રચી હતીઃ

સુણ, સોપારા! શીદ આવ્યો'તો તું રે! ધોળકા શહેરમાં?

'બાળકના કાલા કાલા બોલ સમા આ સૌ બાળકવિતા બોલ છે. બાળકના કાલા બોલની એમાં મીઠાશ, મધુરપ ને વ્હાલપ છે. પણ બાળકની કાલી બોલીમાં અર્થ હોય એટલો

આમાં અર્થ છે. શબ્દની ને અર્થની એની અર્ધઅસ્ફુટતા એ તો એના ગુણ છે.

મોચીગોર એક શિવોભાઇ હતા, દલપતરામની હેડીના ને નગરપર્યટનના સાથીડા હતા. તળાવે, વાવે, મન્દિરે હારે જતા. એકદા મિત્રો જતા હતા, ને રસ્તે કૂતરૂ ઉન્મુખે રડતું હતું. શિવોભાઇ કાવ્યરસિયા હતા. ભાઇબન્ધને કહ્યુ કે આ રડતી સૂરતની કવિતા કરો. દલપતરામે એક ઉપજાતિ કહ્યો·

રે શ્વાન ! તું શીદ ઘણું રૂવે છે ?
આકાશ રહામું વળિ શું જુવે છે ?
ગયે ભવે ત્હે કરિ જે કમાઇ,
દુઃખે સુખે ભોગવિ છૂટ, ભાઇ !

પણ આ તો વર્ષો પછીની વાત આપણે વાચવા માંડી.

ડાહ્યાભાઇને ઘેર એક ગાય હતી. સીમમાં ધણ ભેળી ગાયને ચરવા મૂકતા. ધણમા જતા પહેલા ગાયને કોઈ પૂળો નીરે તો ડાહ્યો વેદિયો કહેતા કે અત્મ્હારમા ખવરાવશો તો સીમમાં ખાશે શું ? ગાય રહાજે ધણમાથી ઘેર આવ્યે તરત કો પૂળો નીરતુ તો કહેતા કે સીમમા ધરાઈને ચાલી આવે છે, અત્મ્હારમા પૂળો નીરો તે કેમ કરીને ખાય ? બાળ દલપતરામની દશા યે ગાયથી નિરાળી ન હતી મૂળે જૈન યજમાનોને બ્રાહ્મણમાં શ્રદ્ધા જ ઓઠી. એટલે જનોઇ દીધા પછી ‘ બાળક છે તે થોડું ખાશે ’ જાણી શ્રાદ્ધસંવત્સરીમાં દલપતને જમવાનું કહી જતા. ક્ય્હાંઇ જમવા જવાનુ હોય તો બાળ દલપતને શીરામણી મળતી નહિ; કારણ કે શિરામણી કરીને જમવા જાય તો બ્રાહ્મણ વદે નહિ. ને બપ્પોરે જમવાનુ હોય તો ‘ ભર્યે પેટે એ શું

ખાશે ?' એમ સ્હાંજે વાળુ મળે નહિ. ડાહ્યા વેદિયાની समत्वं योग उच्यते વાળી સમતાની આંખે ગાય ને પુત્ર સમાન વ્હાલાં, સમાન પવિત્ર, સમાન ધર્પાયેલાં ભાસતાં.

અગ્નિ સમીપે ઇન્ધન, એમ અગ્નિહોત્રી સમીપે વેદાભ્યાસ કરતાં ત્રણેક વર્ષ એમ વીત્યાં. પિતાનો સ્વભાવ ઉગ્ર ને વેદ ભણવો સ્હેલો નહિ. દલપતરામને ભણવાની હોંશ, પણ પિતાના મારથી કાયર થતા. મનમાં ઘોળાવા માંડયું કે કાશીએ જાઉં ને ત્હાં ભણી આવું. જાણકાર મળે તો રસ્તો પૂછતા ને લખી રાખતા. એમ ઘરમાંથી મન ઉઠયું. પછી તો રૂંધી રાખેલી વરાળ વધી પડી, તે ઇંજીન સ્વયં ચાલતું થયું. સં. ૧૮૮૮ ના ભાદ્રપદમાં દલપતરામ ઘેરથી નાઠા.

૧૨ ની કાચી ઉમ્મર હતી; ને કાચી ઉમ્મરનાં બધાં બાળકો કાંઈ ધ્રુવ કે પ્રહ્લાદ નથી નીવડતાં. કાશીએ જવા નીકળેલા દલપતરામ ધોળકે જઈ પાછા આવ્યા.

દોરી લોટો ને અબોટિયું લઇ એક મ્હેરાઢિયે દલપતરામે લીમડીની વાટે વહેતું મૂકયું. લીમડીથી બીજે દિવસે શિયાણી ગયા, ને શિયાણીમાં રાત રહી સ્હવારે ધોળકાનો મારગ લીધો. રસ્તે વગડામાં એક બાવો મળ્યો. બાવાએ પૂછયું કે લડકા ! કિધર જાતા હય ? લડકાએ કહ્યું કાશીએ ભણવા જાઉં છું. બાવાએ કહ્યું : મેરી સાથ ચલ; તેરેકુ કાસી પહોંચાઉંગા. બાવાએ જાણ્યું ચેલો મળ્યો, ને દલપતરામે જાણ્યું કાશીનો સાથ મળ્યો. લડકો બાવા સંગાથે ચાલ્યો. શિયાણીથી ચાર પાંચેક ગાઉએ દેવપરૂં આવ્યું, ત્હાં દાળિયાનું સદાવ્રત લીધું. ત્હાંથી બરોળ થઈ ધીંગડે ગયા. ધીંગડે ઠાકોરદ્વારમાં ઉતર્યા હતા. મુસાફરીના ને

મગજના પરિતાપથી લડકાને તાવ ચ્હડ્યો હતો. બાવો ભાવિ ચેલાની ચાકરી કરતો, માથું ચાંપતો; તેરેકુ કયા હે ? બચ્ચા ! અબ કયૂં હે ? એમ પૂછતો. ગામલોક ઠાકોરદ્વારમાં બેઠા હતા. લોકને વ્હેમ પડ્યો કે બ્રાહ્મણનો છોકરો ભૂલો પડ્યો છે, ને બાવો ભુરકી નાંખી ભોળવી જાય છે. બાવો આઘોપાછો થયે બાળકને પૂછી હકીકત જાણી લીધી. બાળકને એ દુઃખથી કાયર થયે ઘર સાંભર્યું હતું. રહવારે ઉઠીને બાવે કહ્યું કે ચલો, બચ્ચા ! ત્હારે ગામલોક ભેગું થઇ ગયું ને કહ્યું, નહિ લઇ જવાય. બાવે કહ્યું, તુમારે કયા હય ? લોકે ધક્કા મારી બાવાને કહાડી મૂક્યો, ને દલપતરામને રાંધી ખાવા ખીચડી દીધી. બાવા વેરાગી અતીતની જમાતોની ભૂરકી ત્હારે જબરી હતી.

વળતે દિવસે એક ખોજો પોઠી લઇ ધોળકે બકાલું ભરવા જતો હતો. લોકે ત્હેને કહ્યું કે આને ધોળકે લઇ જા, ને શ્રીમાળીપામાં મૂકજે. એ ખોજા સાથે દલપતરામ ધોળકે ગયા. મારગે થાકતા ત્હારે ખોજો પોઠિયા ઉપર બેસાડતોઃ જાણે શિવજીના ગણની સવારી કાશીએ ચાલી ! ધોળકે મહાલક્ષ્મીના મન્દિરમાં ખોજે દલપતરામને મૂકયા. આધેના સગા એક હરિશંકર ઓઝા ઓળખાણ પડયે ઘેર તેડી ગયા, ને વઢવાણ કાગળ લખ્યો કે દલપત અંહી છે.

દલપતરામ કહે છે કે કાગળ મોકલવાનું સાધન ત્હારે એપિયા હતા. એપિયા રાત્રે ચૌટામાં નીકળે ને બૂમો પાડે કે 'કાગળ વીરમગામના,' 'કાગળ વઢવાણલીમડીના.' કાગળો એપિયાને સોંપાતા. પરબીડિયાં ત્હારે ન હતાં, પણ ટીપણાં જેવાં ભૂંગળાં વાળી, ગુંદરથી ચ્હોડી, શિરનામું કરતા. ઉપર

લખાતું કે મળ્યે પૈસો આપજો. પાંચસાત ખેપિયા મળી દુકાન રાખતા. ખાસ ખેપિયો મોકલવો હોય તે ખેપિયાની દુકાને જાય, કાગળ આપે, ને કાગળ ઉપર લખે કે ફલાણે દિવસ આવત કાગળે આટલું આપજો. ખાસ શિવાય તો રૂપિયાના કાગળ થયે ખેપિયો ચાલતો. વિલંબકારી, પણ ટપાલ ત્હારે આજથી ચાર ગણી સોંઘી હતી.

વઢવાણમાં તો બાળકની ખોળાખોળ થઇ રહી હતી. બેએક દિવસ તો રાંધી રસોઈ અણખોટી રહી. લાખુવાવ માધાવાવ ગંગાવાવ ને ધર્મતળાવ શોધાયાં હતાં. પછી કાગળ મળ્યે વઢવાણથી મામા પ્રેમાનન્દ ધોળકે ભાણેજને તેડવાને આવ્યા. ભાણેજે કહ્યું કે પાછો નહિ આવું. 'ત્હારે ઘેર જઇશ નહિ, આપણે ઘેર આવજે' કહી, ફોસલાવી, મામા ભાણેજને લઇ પાછા વળ્યા. ઉપનયનઅવસરે બટવો દોડાવે છે, ને મામા જ જઇ બટુકને મનાવી લાવે છે ને? મામાએ સાચેજને! એ લ્હાવો લીધો. રસ્તે ભાલ આવ્યું. ઝાડવિહીન ભાલના પટમાં સૂર્યોદયસમયે આભ રાતુંચોળ દેખાય છે. એ જોઇને ભાણેજે મામાને પૂછ્યુંઃ મામા! સોનાની લંકા જેવું આ શું? મામાએ કહ્યું એ તો એ જ. ભાણેજે કહ્યુંઃ હું એમાંથી સોનું લેવા જાઉં? ભાલના વેરાનપટમાં દલપતરામ સોનાની લંકા જોતા, ને ત્હાં સોનું લેવા જવાના તરંગ ઉઠતા.

વઢવાણ આવ્યું; પણ વઢવાણનાં ઝાડ ત્હારે કાળ જેવાં લાગ્યાં. મનમાં થતું કે મામાને ત્હાં જઇ રહીશ ત્હો યે પિતા આવી મારીને લઇ જશે. ઘેર ગયા, સગાંવ્હાલાં ભેગાં થયાં, પિતા ઠપકો દેવા લાગ્યા. ડાહ્યા વેદિયાને

વેદ સર્વસ્વ હતા. કહ્યું: મ્હારી પંદર પેઢીથી વંશમાં વેદ ચાલ્યો આવે છે. મ્હારા ઘરમાંથી વેદ ગયો, ત્ય્હારે હું જાણીશ કે મ્હારો વંશ ગયો. અને માર્યો વિના વેદ આવડે નહિ. વળી ક્રોધ ભરાયો, ઉગ્રતા ઉછાળે ચ્હડી, નાશી ગયાના ગુનાહ માટે પુત્રને મારવા દોડયા. લોક આડા પડયા ને દલપતરામને મૂકાવ્યા. પાંસઠેક વર્ષ પછી દલપતરામ લખાવે છે કે 'પિતાના જમણા હાથના મારથી ડાબો ખભો હજી દુઃખે છે.'

સ્પાર્ટામાં નગરવેદી સન્મુખે બાળકોને ચાબખા મારતા; વધારે ખમી શકે ત્હેને ઈનામ આપતા. ઈંગ્લાંડની વેસ્ટમિનિસ્ટર શાળાનો મુદ્રાલેખ છે કે Spare the rod and spoil the child. ડાહ્યા વેદિયા એ શાળાના શિક્ષક હતા.

વેદનો પાયો છે ગાયત્રી. દલપતવંશમાં આજ સંહિતા નથી, અગ્નિહોત્ર નથી, કે ક્રિયમાણ નથી; પણ ગાયત્રી હજી છે. ને ગાયત્રીમન્ત્ર છે ત્ય્હાં સૂધી ડાહ્યા વેદિયાના કુળમાંથી વેદ સમૂળગા ગયા નથી. ગુજરાતમાં ઘેરઘેર આજ તો પ્રાચીનતાના પડછાયા છે. સો વર્ષની આર્વાચીનતાએ પ્રાચીનતાના પાકા રંગ હજી તો ધોયા નથી.

ડાહ્યા વેદિયાનો અખતરો નિષ્ફળ જવાનું તાત્વિક કારણ તો એ હતું કે દલપતરામની કવિપ્રકૃતિ હતી, ને ડાહ્યાભાઇ એમને વેદવિદ્ શાસ્ત્રી ઘડવા મથતા. બાલના સૂર્યોદયમાં દલપતરામ સોનાની લંકા નિહાળતા; ડાહ્યા વેદિયાને એ કુળભાવ હતો કે પંદર પેઢીથી વંશમાં વેદ ચાલ્યો આવે છે. એ પ્રકૃતિભેદની વસ્તુતઃ આ અથડામણ હતી.

પ્ર. ૫, પા. ૯૮

અન્તે, વિટંબણાઓ વેઠીને પણ, કવિતા શાઅને જીતી. દલપત કવિના એ વિજયમાં દેશનાં ધન્યભાગ્ય હતાં.

'પછી માતુશ્રી અમૃતબાને લોકોએ સલાહ આપી કે હવે આ બન્ને દીકરાઓને લઈને પીયરમાં જઈ રહો; નહિ તો આ રતન જેવા દીકરા ખોઈ બેસશો. કાં તો ભાગી જશે, કાં તો જીવના જશે. પછી માતુશ્રી બહેન જેકોરને તથા બન્ને ભાઈઓને લઈને પોતાને પીયર જઇ રહ્યાં.' સં. ૧૮૮૮

અમૃતબાને પીયર એટલે પરદેશ ન હતો. ગોપીઓને ગોકુળથી મથુરા આઘું હતું, જમનાઉતાર હતું. ડાહ્યાભાઈની યજ્ઞશાળાથી અમૃતબાનું પીયર એટલે પચાશેક યજ્ઞશાળાઓ જેટલું આઘું. પણ એટલી યજ્ઞશાળાઓ વળોટવી પછી તો દલપતરામને ને અમૃતબાને–ને ડાહ્યાભાઈને ય તે–જીંદગી-ભર પરદેશથી યે આઘી થઇ પડી. મન આઘાં એ આઘાંમાં આઘાં: એ સાચું પડ્યું.

સં. ૧૮૮૮માં જેકોરબાને વાંકાનેર પરણાવ્યાં, ને સં. ૧૮૮૯ મા ૧૩ વર્ષની વયે મૂળીબા સંગાથે દલપતરામનું લગ્ન થયું. મૂળીબાનું વય ત્ય્હારે છ વર્ષનું હતું. ભાઇબ્હેનનાં લગ્નો મોસાળમાં જ થયાં હતાં. પિતા ઉગમણી દ્રષ્ટિ કરે તો મોસાળ દ્રષ્ટિમર્યાદાની બહાર ન હતું. ડાહ્યાભાઇ ગામમાં જ હતા. પણ એ અટંકા અગ્નિહોત્રી અગ્નિસ્વરૂપ હતા–નિત્યપવિત્ર ને નિત્યપ્રોજ્જ્વળ; પુત્રી કે પુત્રનાં લગ્નમાં ડોકાવાને ય ન્હોતા ગયા. એકલે હાથે અમૃતબા બાળકોને સંસારનાં અમૃત પાતાં ને ઉછેરતાં હતાં.

મામાની ઓથમાં બેએક વર્ષ એમ બાળકો રહ્યાં. એ બે વર્ષમાં મામાની સહાયતાથી, ચોરીપૂજામાંથી કુટુંબ-નિર્વાહ ચાલતો. કૃષ્ણસુદામાની પેઠે યેજમાનોમાંથી 'અન્ન-ભિક્ષા માગી લાવતા' હતા. દલપતરામને દિવસો દોહ્યલા જતા. પણ અમૃતબા સન્તોષી હતાં; ને બાળકો આનન્દી હતાં. વિપદો કોને નથી પડી ? વિપદોમાં ચંપાય નહિ પણ ખીલે, એ માનવપાંખડી પ્રાણવાન.

બેએક વર્ષ પછી મા અને બાળકો પિતૃગૃહે પાછા આવ્યાં, પણ પિતૃછાયામાં નહિ. દલપતરામને શિરછત્ર તો સદાનું ખોવાયું. સંસારના ટાઢતડકા બાર વર્ષની વયથી એમને સ્વયં ઝીલવાના આવ્યા.

એ બે વર્ષમાં મોસાળમાં ભાણેજ મામાનાં લાડે માત્ર ઉછરતો ન હતો. દલપતરામનો વિદ્યાભ્યાસ ધીમો પણ પ્રગતિમાન હતો. વેદપરાયણ પિતાએ शास्त्रीयविद्या नास्ति ભાખી હતી એ વિદ્યાઓ એ બે વર્ષમાં દલપતરામ ભણ્યા. નિશાળના પંડ્યા પ્રભુરામ પાસે ચંડીપાઠ ભણ્યા, અને નિજ જન્મોત્રી જોનારા જ્યોતિષી દામોદર જાનીની પાસે બાળબોધ નામનો જ્યોતિષગ્રન્થ ભણ્યા. ત્હારે આપણે ત્હાં વિદ્યા ન હતી કે વિદ્યાભ્યાસ ન હતો ભાખનારાંઓને ઇતિહાસ-લિપિના અક્ષર ઉકલતા નથી કે ઉકેલવાનો શ્રમ લેવો નથી.

અનધ્યાયને દિવસે જૈન મિત્રોને સમાગમે સામળ ભટ્ટની વાર્તાઓ વંચાતી એ આ પ્રકરણમાં પૂર્વે કહેવાયું છે. વઢવાણમાં સામળ કેમ વંચાતો ને નરસિંહ મીરાં કે પ્રેમાનન્દ કેમ નહિ ? એ આપણા કાવ્યવિચારકોને વિ-

પ્ર. ૫, પા. ૧૦૦

ચારણુયોગ્ય સંસારકોયડો છે. આ સ્હમજાય તો એ પણ સ્હમજાશે કે પછી-ચાલીશેક વર્ષ પછી પ્રેમાનન્દ ને સામળની ગુણતુલનાની કાવ્યચર્ચામાં દલપતરામે સામળપક્ષને કેમ સમર્થાંગ્યો હતો.

વઢવાણ આયઃ—નામ પ્રમાણે–જૈનપુરી છે. ચોવીસોક વર્ષ પૂર્વે સિદ્ધાચળે જતાં તીર્થમાર્ગમાં મહાવીર સ્વામી વઢવાણે પધાર્યાની દન્તકથા છે. બ્રાહ્મણો, વૈષ્ણવો, ક્ષત્રિયો ત્‍હાં નથી એમ નહિ; ઉદિચ્ય બ્રાહ્મણોનો જથો વિશાળ જોગવર ને ગરાસદાર છે; છતાં મહાજન તો જૈન મહાજન છે. બ્રાહ્મણો દેવીભક્ત છે, નવરાત્રીમાં વાઘેશ્વરીના ચોકમાં માંડવી માંડે છે, માતાના ગરબા ગાતું પુરુષમંડળ ઘડીક મોજાં જેવું ઉછળે છે. રસિકો ત્‍હારે સદેવન્ત સાવલિંગા ને ગજરા મારૂ વંચતા ને એ દુહા પ્રલંબ સૂરે લલકારતા. નરસિંહ મીરાં પ્રેમાનન્દ વૈષ્ણવ કવિઓ છે. આજે યે વિદ્વદ્વર્ગ શિવાય જૈનરાસા જૈનેતર વર્ગમાં વંચાતા નથી; તેમ વઢવાણની વૈષ્ણવેતર જનતા એ વૈષ્ણવ કવિવરોને વાંચતી નહિ. જૈન જનતા જૈન રાસાઓ વાંચતી, કે જૈનરાસાઓને મળતી સામળની વાર્તાઓ વાંચતી. ખ્રીસ્તી મહાકાવ્યના આલેખક મિલ્ટનની જગત્‌મહત્તાને એક જે નડ્યું છે તે પ્રેમાનન્દને અમદાવાદવઢવાણની જૈનજનતામાં પ્રવેશતાં આડકોટ થઈ અવરોધે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતની જગત્‌મહત્તાને આજે પણ એ જ ધર્મવાડાનાં અવરોધન અન્તરાયે ઉભાં છે. જૈનેતર જનતા જૈનરાસા વાંચતી નથી તેમ કૃષ્ણકથાનાં કાવ્યો જૈનજનતા વાંચતી ન્હોતી. ત્‍હારે વઢવાણની બ્રાહ્મણજનતાના કવિ વલ્લભ ભટ્ટ હતા, જૈન-

જનતાના કવિ સામળ ભટ્ટ હતા. પ્રેમાનન્દ પ્રાયઃ ગુર્જર વૈષ્ણવતાના કવિ, સામળ ભટ્ટ સંપ્રદાયપર ગુર્જર જનતાના કવિઃ એમ લોકસંઘ માનતો. દલપતરામ એ ભાવનાદેશમાં ઉછર્યા હતા.

દલપતરામને પ્રથમ કાવ્યસંસ્કાર પડયા સામળ ભટ્ટના. અને પાછળથી સ્ત્રીચાતુરીના ને એવા સામળસંસ્કાર સ્વામીનારાયણીય ધર્મનિર્મળી છંટાયે ધોવાયા; છતાં સામળશાહી કાવ્યરંગ દલપતરામને, ઓછાવધતા, આયુષ્યભર રહ્યા. ઘોડાના કે વાઘના–કોઈના યે પ્રથમ સંસ્કાર સમૂળગા કદી ભૂંસાયા છે ?

તેર ચૌદની વયે, સામળ વાંચતાં વાંચતાં, કિશોર દલપતરામે સામળશાહી બે કાવ્યવાર્તાઓ લખીઃ ૧, આશરે ત્રણસેંક દોહરાચોપાઇની વાર્તા, કમળલોચની; ને ૨જી, આશરે અઢીસેંક દોહરાચોપાઈની વાર્તા, હીરાદન્તી. કવિતાદેશમાં એમ દલપતરામે પહેલાં પગલાં પાડયા.

ચન્દ્રની પૂર્ણિમાને સહુ ઝીલે છે, પણ સાગર એક સ્હામાં મોજાં ફેંકે છે. કવિતા સહુ વાંચે છે, પણ કવિ જ કવિની સ્હામે કાવ્યતરંગો ઉછાળે છે.

'વઢવાણમાં વાણિયા પાનાચંદનો દીકરો નાનાભાઈ રહેતો હતો. તે વારે વારે દલપતરામને દુકાને બોલાવે, ને હડૂલા ને ગરબીઓ ને વાર્તાઓ ગવરાવે. જ્યારે દલપતરામ કવિતા બોલતા હોય ત્યારે રસ્તે જતું આવતું ઘણું માણસ એકઠું થઇ જતું.' વર્ષો પછી, દાયકાઓ વીત્યે, સંખેશ્વરવાળા અમારા પશ્યા મામાને કમળલોચની ને હીરાદન્તીના દોહરાચોપાઇનાં સ્મૃતિઅવશેષ સ્મરણપોથી ઉઘાડીને લલ-

મં. ૫, પા. ૧૦૨

કારતા સાંભળ્યાં છે. દલપતરામે એમ એ વાતોઓ લલકારતા હશે ને ?

સૂર્યોદયનો સમય થવા આવે તે પૂર્વે અરૂણોદય થાય, ને ક્ષિતિજ પાછળના સૂર્ય નારાયણનાં પ્રભાત કિરણો, અદશ્ય તેજફૂવારાની ધારાઓ સમાં, ગગનઘુમ્મટમાં ઉછળી રહેઃ એવો પ્રાતઃકાળ દલપતજીવનમાં બેસી ચૂકયો હતો. સ્હવારનો સૂર્યોદય હવે આઘે ન હતો. પણ હમણાં તો પ્રેરણાસવિતાનાં પ્રથમ કિરણો ઉડવા માંડયાં હતાં, ને હૃદયકમળે પડી કાવ્યપાંખડીઓમાં સળવળાટ સંચાર્યો હતો દલપતરામની કાવ્યકલાની બેએક પાંખડીઓ ઉઘડી પણ હતી

દલપતરામનું વઢવાણજીવન પૂરૂં થયું હતું; માતાને ને વતનનો ખોળો ખૂંદી રહ્યા હતા; હવે પછી દલપતરામ ઝાલાવાડને ખોળે રમવા લાગ્યા. ઉભરાતે હૈયે દલપતરામે વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મભૂમિને આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો છે કે

અરે આમલી ! હું ત્હારી છાયા તળે અવતર્યો,
ત્હારી છાયા તળે એ જ છાપરીમાં ઉછર્યો;
દેવળમાં દેવ ત્હારી પાસે છે પારસનાથ,
શ્યામ રંગ શરીરે વિશેષ વેશ છે ધર્યો;
લાખુવાવ લાખેણીનું પ્રતિદિન પાણી પીધું,
વીસર્યું નથી મને હું જો વિદેશ વીચર્યો;
કહે દલપતરામઃ ગામ વઢવાણ સદા
ઇશ્વર આબાદ રાખે, આશિષ હું ઉચ્ચર્યો.

સંસારપ્રવૃત્તિઓને કાજ વેઠેલું અમદાવાદ, વૃદ્ધાવસ્થામાં યે, દલપતરામને 'વિદેશ' હતું; માની ગોદ પેઠે ખૂંદેલું વઢવાણ દલપતરામને વતન હતું.

પ્રકરણ ૬ ઠું, સ્વામી નારાયણનાં પંચવર્તમાન

સ્વામી શ્રી સહજાનન્દે વર્ષાવી ધર્મવાદળી,
ભાગી પાળો સમારી, ને છાંટી સંસારનિર્મળી.

એમ કરતાં કરતાં સં. ૧૮૯૦ની વસન્ત આવી. એ વસન્ત તે દલપતરામના આયુષ્યની વસંત ઋતુ. નૌકાનું સૂકાન વાળે ને સહસા દિશા બદલાય એમ એ વસન્તે દલપતજીવનની નૌકાનું સૂકાન વાળ્યું, દિશા બદલી; ને જહાજને કહ્યું કે તીર્થ ભણી જા.

એ વર્ષમાં એક પ્રસંગ બન્યો ને એણે દલપતરામનો આયુષ્યપલટો કીધો.

૧૯મી સદી ભરતા દલપતરામના પોણી સદી ઉપરના દીર્ઘ જીવનકાળમાં બે જીવનપલટા થયા છેઃ એક ઈ. સ. ૧૮૩૪ બેસતાં ને બીજો ઇ. સ. ૧૮૪૮ ઉતરતાં. આ એવો પ્રથમ મહાપ્રસંગ હતો લોર્ડ બેન્ટિક સતીઓ થતી બંધ કરતા હતા; ને પ્રજાશિક્ષણનો દિશાનિર્ણય કરતો, ભારતનાં ભાવી ઘડનારો, બહુ નિન્દાયેલો-બહુ વન્દાયેલો, ઐતિહાસિક ડિસ્પાચ લોર્ડ મેકોલે ઘડતા હતા; એ વેળા સમસ્ત આયુષ્યપ્રવાહને રંગતો અવસર દલપતરામને સાંપડયો.

સારા ગુજરાતને ત્હારે નિર્મળી છાંટતો હતો ત્હેણે દલપતજીવનને યે નિર્મળી છાંટી.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયની આ કથા નથી કે એ સદ્ધર્મના સંસ્થાપક સહજાનન્દ સ્વામીની જીવનવાર્તાનો આ ગ્રન્થ નથી; પણ એમના ગૃહસ્થાશ્રમી કવિવરનો આ ઇતિહાસ છે. એટલે શ્રીજી ને શ્રીજીના સંપ્રદાયના કથાસંક્ષેપ

વિના આ ગ્રન્થ અધૂરો જ રહે. દલપતરામનો આત્મા ઓળખનારે સ્વામી સંપ્રદાયનો આત્મા ઓળખવો જોઈશે.

પૂર્વમાં સૂર્ય પ્રગટે છે; દલપતરામના શ્રી હરિ પણ પૂર્વમાં પ્રગટ્યા હતા.

પ્રભુ પ્રગટ્યા પૂરવ દેશ, અક્ષરથી આવ્યા;
દ્વીજ સરવરિયા સુરેશ સામવેદી કહાવ્યા.
દેશ સરવાર ને ગામ છપૈયા, અવધ્યપુરીની પાસ રે;
સંવત અઢાર સાડત્રીશ શુકલે નવમી ચૈતર માસઃ
અક્ષરથી આવ્યા.
યજ્ઞોપવીત પામીને જીવણ, કરી કુટુંબનો ત્યાગ રે,
સોરઠમાં ચાલીને આવ્યા રેવતાચળ વિતરાગઃ
અક્ષરથી આવ્યા.
રામાનન્દ રહેતા'તા ત્હેમાં, ઉદ્ધવનો અવતાર રે;
'જોઈ જીવણને ઓળખ્યા એમણે, કાંઈ ન લાગી વારઃ
અક્ષરથી આવ્યા.
'સત્સંગચાવો કીધો આવી આ જગમાં જન કાજ રે;
ભૂમાનન્દને વ્હાલે બાંધી પરમ પદની પાજઃ
અક્ષરથી આવ્યા..

હજારો નરનાર જે ઓળંગી ભવસાગર તરી ગયા એ, રામસેતુ સમી, 'પરમ પદની પાજ' શ્રીજીએ બાંધી, ને આપણા સંસારને નિર્મળી છાંટી ત્હારે ઈતિહાસનો કયો જમાનો હતો? (શિક્ષાપત્રી, પા. ૧૦થી ૧૪)

ભારતીય ઈતિહાસનો એ જમાનો હતો રાજ્યોની પરસ્પર અથડામણો ને અંધાધુધીનો. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં મુગલાઇની રહાંજ પડી ને ૧૮૫૮માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું

રાજ્ય ઈંગ્લાંડની સરકારે હાથમાં લીધું એ દરમિયાનના દોઢસો વર્ષ એટલે ઈંગ્લાંડમાં સપ્તરાજ્યમંડળી–હેપ્ટાર્કીનો હતો એવો યુગ. દક્ષિણમાં પેશ્વા નિઝામ હૈદરટીપુ ને ઇંગ્રેજો અથડાતા. ઉત્તર હિન્દમાં પેશ્વા ને પેશ્વાનાં અંગો, રજપૂત રાજસ્થાનો, દિલ્હીની બાદશાહી, બંગાળા અને અયોધ્યાના નવાબો, શીખો, ને ઇંગ્રેજોની અથડામણો ચાલતી. એ દોઢસો વર્ષ એટલે રાજ્યનાં સંસારનાં ધર્મનાં અન્ધેર અને અન્ધાધુનીનો જમાનો. એ તો ઉઘાડો ઈતિહાસ છે કે ભારતભરમાં ત્ય્હારે સોંઘારત હતી; શૌર્ય હતું; શાસ્રો હતાં; કીનખાબ મલમલ ફૂલકારીનાં કલા કારીગિરિ હુન્નર હતાં; હિન્દનું હિન્દમાં રહેતું; સર ટોમસ રોએ મુગલાઈને માટે કહ્યું છે એવી 'અન્ય કો દેશમાં ન દીઠેલી' લક્ષ્મીની રેલમછેલ હતી; સૌરાષ્ટ્રને માટે ચીની યાત્રાળુ હ્યૂયેન સંગે કહ્યું છે એવી 'દેશમાં દૂધ ને મધની નદીઓ વહેતી.' આપણા ગુજરાતમાં જૂનાગઢની નવ્વાબી (૧૭૪૮), પોરબંદર (૧૭૫૮), ધ્રાંગધ્રા (૧૭૩૦), ભાવનગર (૧૭૨૩) ત્ય્હારે વસ્યાં. વડોદરા ઇન્દોર ગ્વાલિયર, મુંબાઈ મદ્રાસ કલકત્તા એ દોઢ સૈકામાં જન્મ્યાં. હિન્દ ત્ય્હારે સમશેરબહાદુરોનો દેશ હતો. નિઝામ ગાયકવાડ હોલ્કર શીંદેની રાજગાદીઓ ત્ય્હારે સ્થપાઇ. બાલાજી વિશ્વનાથ, નાના ફડણવિસ, અહલ્યાબાઇ, રણજીતસિંહ, ઝાંસીની રાણીનો એ જમાનો હતો. લક્ષ્મીવન્તા વીરત્વઉછળતા કલાકારીગિરિસોહન્તા ત્ય્હારના ભારતનો એ દોઢ સૈકો હ્હો ય, પોળોની ઘેરાની પેઠે, રાજ્યરાજ્યની અથડામણો ને અંધાધુંધીનો હતો. એક જાતની અરાજકતા ત્ય્હારે પ્રવર્તતી. જૂના દુર્ગો પડતા હતા, નવાના પાયા

માંડવાનાં હજી પગરણ થતાં. કૃષ્ણાગોદાવરીથી ઉપડી મરાઠાઓનાં ઘોડાં ગંગાજમનાનાં પાણી પીવા ત્હારે ધડબડતાં, ને રાજમાર્ગમાં રાજસ્થાનોને કચરતાં છૂંદતાં દોડતાં. બાદશાહીને ઘડીક વશ કરી, ભારતની પાટનગરીમાં લીંબુઉછાળ રાજઆણ પ્રવર્તાવી, કુરુક્ષેત્ર ખેલી, ન્હડતાં પૂરની પેઠે મહારાષ્ટ્રીઓ, જાણે બ્રહ્મવર્તની યાત્રાએ જઇ આવ્યા હોય એમ, પુણ્યપત્તને પાછા વળ્યા. મહીષપુરમાં હૈદરટીપુ સુલતાનપદે પ્રગટયા, પ્રકાશ્યા, આથમ્યા. હૈદરાબાદમાં નિઝામશાહી સ્થિર થઈ. બંગાળામાં સુજાઉદ્દૌલા ને મીરકાસમની નવ્વાબીના વારાફેરા ખેલાયા. ફ્રેંચ સૂબેદાર ડુપ્લે જીત્યો, ઝળકયો, અસ્ત પામ્યો; ને ઇંગ્રેજોને હિન્દ જીતવાની કળા ભણાવી ગયો. તરભેટાને ત્રણ ખૂણે વડવાઈઓ વાવી, ઉછેરી, એની શાખાઓ પછી ગૂંથીને ઘટામંડપ સારા યે તરભેટાને છાઈ રહેઃ એમ મદ્રાસ–મુંબઇ–કલકત્તામાં વાવેલાં બીજ વિસ્તરતાં અને દ્વારકાથી બ્રહ્મપુત્રા પાર અશેષ ભારતવર્ષે નિજ ઘટાઘુમ્મટની છાયા પાથરતાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ૧૭૫૭થી ૧૮૫૮નો એક સૈકો લીધો. નાતપંચની મહાજનની ગ્રામ્યપંચાયતની સત્તાના સીમાડા બહાર સંસારમાં વ્યવહારમાં ધર્મમાં ત્હારે એવી જ અરાજકતા પ્રવર્તતી. પાળો તૂટેલી હતી, કયારાઓ ભાગેલા હતા. વળાવિયા વિના દેશાન્તર જવાતું નહિ; મધ્યભારતમાં મીરખાનના પીંઢારા ને ઠગીઓનાં ટોળાંઓ ઘૂમતાં; મુસાફરોની વણઝારો વિચરતી. કર્નલ મેડોઝ ટેલરની નવલકથાઓમાં એ યુગનું યુગદર્શન છે. ન્હાની પોળો, ન્હાની નાતો, ન્હાનાં રાજ્યો, ન્હાના સંપ્રદાયો થાય તે જનતાનું નિયમનસંરક્ષણ કરતાં; પણ

દેશના રાજમાર્ગ અન્ધેરની આંધીથી છવાયેલા હતા. રાજ્ય રાજ્યની અથડામણોની અંધાધૂનીના એ દોઢ સૈકાની બરાબર અધવચાળ ઈ. સ. ૧૭૮૧માં શ્રીજી મહારાજનો જન્મ થયો. આપણા વૈષ્ણવી કવિવર શ્રી દયારામભાઇ (ઇ.સ. ૧૭૭૭થી ૧૮૫૨) શ્રીજી મહારાજના સમકાલીન હતા.

કાંકરિયા ઉપર રે કે નોબત વાગે છે:

અમદાવાદના કાંકરિયા સરોવરની પાળે દેરાતંબૂ ખોડી શહેરચોર્યાસી જમાડનાર શ્રીજીની ધર્મવિજયવાતો મ્હોટી છે, જીવનયાત્રાના પ્રધાન પ્રસંગો થોડા છે. ખરે! જીવનની એ યાત્રા જ હતી. રામચન્દ્રજી ને બુદ્ધ ભગવાનથી માંડીને ઉત્તરાખંડ ભરતખંડને મહાપુરુષો સમર્પતો આવ્યો છે. અયોધ્યા સમીપે છપૈયા ગામમાં શ્રીજી મહારાજ પ્રગટયા. એકાદશ વર્ષની બાળવયે, ધ્રુવજીની પેઠે, શ્રીજી ઘર ત્યાગી તીર્થાટન ને તપશ્ચર્યા કરવા નિકળી પડયા. સાતેક વર્ષો શ્રી નીલકંઠ બ્રહ્મચારી વનમાં વિચર્યા, ને તીર્થો ને તપ કીધાં. તપકૃશાંગ વર્ણી બ્રહ્મચારી પછી ગિરનાર થઈને ફરતા ફરતા સોરઠી સોમનાથની ઉત્તરે લોજ ગામને પાદર સં. ૧૮૫૬ ના શ્રાવણની રાંધલછઠની તિથિએ આવી ચ્હડયા, ને ત્હાં વાવને કાંઠે વર્ષોનો થાક જાણે ઉતારવાને બેઠા. બેએક યોજન છેટેથી બાળા જોગીને સાગર શીતળતા ઢોળતો, ગૂઢ મન્ત્રો સંભળાવતો.ગામમાં રામાનન્દસ્વામીનો મઠ હતો.રામાનન્દ સ્વામી મૂળ શરીરે અયોધ્યા ભણીના હતા; વર્ણીના માતપિતાએ એમની કનેથી ધર્મદીક્ષા અંગિકારી હતી. વાવકાંઠે વર્ણીને રામાનન્દી સન્તો મળ્યા. શ્રીજી મઠમાં ગયા, ત્હાં રહ્યા, મઠાધીશ થયા. ભાદરને કાંઠે કાઠીઓની પાટનગરી જેત-

પુરમાં રામાનન્દ સ્વામીએ સં. ૧૮૫૭ ની દેવઉઠી (કાર્તકી શુક્લ) એકાદશીએ શ્રીજીનો પટ્ટાભિષેક કીધો ને ઉચ્ચર્યા કે 'અમે ડુગડુગિયું વગાડતા હતા, વેશ તો પાછળ હવે આવે છે.' પછીને વર્ષે સં. ૧૮૫૮ ના માર્ગશીર્ષની શુક્લ ત્રયોદશીએ રામાનન્દ સ્વામી વિદેહ થયા; અને એ યુગના છેલ્લા મહામુત્સદ્દી નાના ફડણવિસ કાળધર્મને પામ્યા એ વર્ષમાં, બારજોબને ૧૯ મે વર્ષે, સૈકાને પલટાતે વાસરે શ્રીજી મહારાજ ધર્મધુરન્ધર થયા. એ પછીનાં ત્રીસ વર્ષમાં એમણે કીધેલો ગુજરાત દેશમાંનો આ ધર્મદિગ્વિજય.

ત્હારે એ જીવન્મુક્તોનો પંથ કહેવાતો.

અને શ્રીજીએ પ્રવર્તાવેલા ધર્મમાર્ગની લાક્ષણિકતા શી લેખાય? એ ધર્મમાર્ગ છે આચારસ્વચ્છતાનો, વિચારસ્વચ્છતાનો, વિધિસ્વચ્છતાનો, પૂજનસ્વચ્છતાનો, વ્યવહારસ્વચ્છતાનો, આન્તરસ્વચ્છતાનો. સર્વદેશીય અન્તર્બહિર સ્વચ્છતાનો એ ધર્મમાર્ગ: અને તેથી જસ્ટિસ રાનડે શ્રીજી મહારાજને Last of the old Hindu Reformers કહેતા. ભાંગ, ગાંજો, તમાકુ તજાવી શ્રીજીએ ગૃહસ્થીનાં જીવન નિર્મદક કીધાં; રંગેલાં તુંબડાં ફોડાવી શ્રીજીએ સન્તોને નિર્મોહી કીધા, બાઈભાઈના દર્શનદ્વાર નિરનિરાળાં સ્થપાવી શ્રીજીએ દેવમન્દિરોને પવિત્ર કીધાં. પંચ વર્તમાન ધરાવીને સાંપ્રદાયિકોને આચારશુદ્ધ કીધા, શિક્ષાપત્રી આપી વ્યવહારશુદ્ધ કીધા, વચનામૃતો સંભળાવી જ્ઞાનશુદ્ધ કીધા, પ્રેમભક્તિ વરસાવી અન્તર્શુદ્ધ કીધા. પર્વો ઉત્સવો સમૈયા ઉજવાવી જનતામાં ઉત્સાહ ઉભરાવ્યો. ભવ્ય મન્દિરો, અહિંસાત્મક યજ્ઞો, વિશુદ્ધ પૂજાવિધાન, પારણાં

હિન્ડોલા વસન્તપંચમી જન્માષ્ટમીના વૈષ્ણવી મહોત્સવો, જળઝીલણી ને રામનવમીના સમારંભો કરી જનતાને જગાડી. પરિવ્રાજકની પેઠે ગામડે ગામડે ઘૂમી જનતાને ઉમંગી કીધી, ભાવહિન્ડોળે હિંચકાવી. પ્રજાને ઉત્સાહ પાયો, સંસારને સજીવન કીધો.

મહાપુરુષો સંસારને સંજીવની છાંટે છે. સ્વામી નારાયણે આપણા ગુજરાતના સંસારને સંજીવની છાંટી સજીવન કીધો હતો.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના પાયારૂપ સિદ્ધાન્તચતુષ્ટય છે; મહિમા સાથે ભક્તિ, વૈરાગ્ય, આત્મનિષ્ઠા, અને સદાચરણ.

સદાચરણનાં ઝરણાં શ્રીજીએ મન્દિરોમાંથી વહેતાં કીધાં. પંચવર્તમાન સ્થાપી સાધુસત્સંગીઓમાં ને સત્પ્રણાલિકાઓ સ્થાપી દેવમન્દિરોમાં સદાચરણપ્રચાર શ્રીજીએ કીધો. ચકમક ને લોઢું ભેળાં થાય કે અગ્નિ પ્રકટે: એ અનુભવે શ્રીજીએ સ્ત્રીપુરુષને મન્દિરઘુમ્મટમા યે અળગાં પાડયાં ને સ્પર્શનિષેધ ઉચ્ચાર્યો. સ્ત્રીપુરુષના દર્શનમાર્ગે નિરનિરાળા, એમની કથાવાર્તાઓ નિરનિરાળી, ક્યહાંક ક્યહાંક તો એમનાં મન્દિરો યે નિરનિરાળાં કીધાં. સ્ત્રીજનને પંચવર્તમાન ધરાવવાનું પણ સ્ત્રીજનને સોંપ્યુ. સન્તોને અષ્ટધા નારી વર્જી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો આદેશ અપાયો. દેશમાં ડંકો વાગ્યો કે સ્વામીનારાયણ તો સદ્ધર્મ સ્થાપવાને આવ્યા છે. પરિણામે સ્વામીનારાયણને મન્દિરે મન્દિરે આજ બ્રહ્મચારિણી ભૂમિ છે, જ્યહા છેલ્લાં સો વર્ષભરમાં સ્ત્રીનો પડછાયો યે પડ્યો નથી

સ્વામીસંપ્રદાયીઓની આત્મનિષ્ઠાની તો અવધિ છે. લોક પૂછે છે કે કોણે જઇને કાગળ મોકલ્યા ? સ્વામીસંપ્રદાયી સન્તકવિ કહે છે કેઃ—

જડબુદ્ધિ જીવ ! મ્હોઆનાં પરમાણું અવિચળ આવિયાં.

બીજા સન્તકવિ કહે છે કે અમર ને અખંડ સગપણ એક જ છેઃ

રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું;
બીજું સર્વે ક્ષણભંગુર કાચુંઃ
રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.

વળી આત્મનિષ્ઠા ઘેરે રવે ગાય છે કે
ગિરધારી, રે સખિ ! ગિરધારી;
મ્હારૂં નિરખે અખૂટ નાણું
નિરખે અખૂટ નાણું ગિરધારી.

રામાનન્દ સ્વામીની જૂની જમાતના જીવન્મુક્ત મુક્તાનન્દ સ્વામી ગાજી ઉઠે છે કે

આનન્દ ઉરમાં રે હો ! ભારી;
શિર પર ગાજે ગિરિવરધારી.
નિર્ભય નોબત રે હો ! વાગી;
કહે મુક્તાનન્દ, ભ્રમણા ભાગી.

એમ નષ્ટો મોહઃ નિર્ભ્રાન્ત થયેલી આત્મનિષ્ઠા શ્રી હરિને આમન્ત્રે છે કે

ઓરા આવો, મ્હારા લ્હેરખડા લ્હેરી !
કીધા તમ સારૂ મ્હેં જગ વેરીઃ
ઓરા આવો, મ્હારા લ્હેરખડા લ્હેરી !

આત્મનિષ્ઠ નિર્ભ્રાન્ત અનભેપામ્યા એ સન્તો ધર્મના સિંહો હતા.

જો હોય હિંમત રે નરને ઉરમાંહી ભારી,
દઢતા જોઈને રે એની મદદ કરે મુરારી.
બીક તજીને રે નિત હિંમત સોતો બોલે;
મસ્તક માયા રે સહુ તરણા જેવું તોલે.
કેસરી સિંહને રે જ્યમ શંકા ન મળે મનમાં,
એકાએકી રે નિરભે થઇ વિચરે વનમાં.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને દૈવી સંપત્તિઓ વર્ણવી છે ત્હેમાં अभयं सत्त्वसंशुद्धिः કહી અભયને પ્રથમ દૈવી સંપત્તિ ભાખી છે. ભગવાન મળે એને ભય શાનો ? સ્વામી સંપ્રદાયના મહારથીઓ અનભેને વરેલા હતા. સકળ મહાધર્મોમાં એ કુન્દનના ધર્મવીરો ઘડાય છે; જે હસતે મુખડે વધસ્તંભે ચ્હડે, ચિતાશય્યામાં પોઢે, મધ્યદંડે જકડાઇ અગ્નિના ભડકા ઓઢે, પારસીઓ પ્યૂરીટનો દુઃખોબીરની પેઠે દેશ તજી પરદેશ ભોગવે.

અને વૈરાગ્ય તો ગયા સવા સૈકામાં સ્વામી નારાયણના સાચા સન્તવરોનો જ: બૌદ્ધ ભીક્ખુઓનો એ વૈરાગ્ય હતો. જૈન સાધુઓમાં એ વૈરાગ્ય છે, કલન્દરોની કલન્દરીમાં એ વૈરાગ્ય છે, કેથોલિક બ્રહ્મચારી પાદરીઓમાં એ વૈરાગ્ય છે. જગતના પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયો–ખ્રીસ્તી હિન્દુ કે અન્ય કો–માંથી વૈરાગ્ય શાને ઓસરી ગયો છે ? સ્વામી સન્તોની તો ઘોષણા છે કે

જાવું છે રે ! જાવું છે રે !
જાવું છે નિદાન, ભજ ભગવાન: રે જીવ ! જાવું છે,

પ્ર. ૬; પા. ૧૧૨

દુનિયાંનું ક્ષણભંગુરપણું તો ક્ષણેક્ષણે દુનિયાંમાંની મૃત્યુપગલીઓ ઉચ્ચારે છે; ને ડગલે ડગલે એ એમનો ઉદ્બોધ છે કે

જગતમેં જીવના થોરા,
મ ભૂલે દેખી તન ગોરા.

બીજા સન્તપ્રવર કહે છે કે

વ્હાલા ! મ્હારી શુધબુધ ત્હેં હરી લીધી રે;
ત્હારે લટકે વેરાગણ કીધીઃ વ્હાલા ! વિ.

અને સદ્‌ગુરુ નિષ્કુળાનન્દજીએ 'તો વૈરાગ્યનાં જાણે વન વાવ્યાં છે. ' જતુની જીવો રે ગોપીચન્દની, ' ' અમે રે જડભરત જોગિયા, ' ' ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના, ' ' હું બલહારી એ વૈરાગ્યનેઃ ' જોગિયાની એ અષ્ટપદી સમાં વૈરાગ્યનાં પદ કઇ કઇ ભાષાઓમાં ને કેટકેટલાંક છે ? એ અષ્ટપદીએ વૈરાગ્યની હદ વાળી છે. ને એ અષ્ટપદીમાંનું યે પરમ ચરણ હદની બાહર બેહદમાં લઇ જાય છે કે

કુળ રે તજીને નિષ્કુળ થયા, એનું કુળ અવિનાશ જી.

થોમસ એ કેમ્પીસના જીવનમાં જવલન્ત વૈરાગ્ય હતો; એના ગ્રન્થમાં આ વૈરાગ્યકવિતાનાં તેજ છે.

નિષ્કુળાનન્દ સ્વામી પૂર્વાશ્રમમાં સૂથાર હતા, ને વૈરાગ્ય લીધા પછી વૈરાગીઓને ઘડતા.

સ્વામીનારાયણું ધર્મ જ્ઞાનમાર્ગ નથી, ભક્તિમાર્ગ છે. સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની પેઠે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ સંપ્રદાયની પરમ ધર્મલક્ષ્મી છે. પણ સ્વામીનારાયણને અન્ધ શ્રદ્ધાની ભક્તિ નથી જોઇતી, અજ્ઞાનજન્ય વિશ્વાસ નથી જોઇતો; 'બુદ્ધિને અળગી મૂકીને આવજો ' એમ સ્વામીનારાયણે

નથી કહ્યું. માહાત્મ્ય સહિત ભક્તિ સંપ્રદાયનો એ સિદ્ધાન્ત છે. સ્વામીનારાયણે ભક્તિ અને જ્ઞાનનો વિરોધ નથી ભાખ્યો, ગીતાજીની પેઠે સમન્વય સાધ્યો છે. અક્ષણુની ચે બુદ્ધિમાં સ્વામીનારાયણને શ્રદ્ધા હતી. સંપ્રદાયીઓ શ્રીજીને रसो वै सः સ્વયં માનતા.

વન્દુ સહજાનન્દ રસરૂપ અનુપમ સારને રે લોલ.
શ્રીજીનો મહિમા એમના સન્તો કેવો સ્હમજતા ?
આજ સખિ ! આવ્યા હરિ બ્રહ્મમ્હોલના વાસી;
નરદેહ ભૂતળમાં ધરી અગોચર અવિનાશી.

અને

પૃથ્વી બધી રે પ્રભુનાં ચરણોમાં ઢાળે;
નવખંડ ધરતીના સ્વામી છતરાયા ચાલે, રાજ!
અક્ષરના વાસી વ્હાલો આવ્યા અવની પર.
અવની પર આવી વ્હાલે સત્સંગ સ્થાપ્યો;
હરિજનને કોલ કલ્યાણનો આપ્યો, રાજ!
અક્ષરના વાસી વ્હાલો આવ્યા અવની પર.
પ્રથમ બાઇઓથી ભાઇઓ છેટેરા ચાલે;
પડી વસ્તુ કોઇની હાથ ન ઝાલે, રાજ!
અક્ષરના વાસી વ્હાલો આવ્યા અવની પર.

જોબન વડતાળો વડતાલનો વાઘ હતો; ગેંદાલ કાછિયો વાત્રકકાંઠાનો દીપડો હતો; સોરઠના કાઠીઓ સોરઠના સાવજ હતા; આ મહિમાભક્તિએ એ વાઘ ને દીપડા ને સાવજના સન્ત કીધા.

પ્ર. ૬, પા. ૧૧૪

અને શ્રીજીએ સ્વયં પોતાને ને પોતાના અક્ષરધામને કેવાં ભાખ્યાંવર્ણવ્યાં છે?

> બોલ્યા શ્રી હરિ રે' સાંભળો, નરનારી હરિજન।
> મ્હારે એક વારતા રે સહુને સંભળાવ્યાનું મન.
> મ્હારૂં ધામ છે રે અક્ષર અમૃત એનું નામ;
> સર્વે સામ્રથી રે, શક્તિગુણે કરી અભિરામ.
> અતિ તેજોમયી રે, રવિશશી કોટિક વારણે જાય,
> શીતળ શાન્ત છે રે, તેજની ઉપમા નવ દેવાય.
> ત્હેમાં હું રહું રે, દ્વીભુજ, દિવ્ય, સદા સાકાર;
> દુર્લભ દેવને રે, મ્હારો કોઇ ન પામે પાર.

સ્વર્ગમાં વૈકુંઠ, વૈકુંઠમાં ગોલોક, ગોલોકમાં અક્ષરધામ, અક્ષરધામમાં બ્રહ્મમ્હોલ: એવી બ્રહ્મધામની સંપ્રદાયપ્રવર્તકોની આપણી ઇતિહાસપરંપરા છે.

પાંત્રીશેક વર્ષો ઉપર બે પ્રોફેસરોને એકદા વાત થતી હતી. વાર્તાનો પ્રશ્ન એ હતો કે બ્રહ્મસૂત્રોનું સર્વોત્તમ ભાષ્ય કિયું? એકે કહ્યું શ્રી રામાનુજભાષ્ય. બીજાએ કહ્યું: ના; મ્હેં એ વાંચ્યું છે, ત્હમે વચનામૃત વાંચ્યાં નથી. બ્રહ્મસૂત્રોનું પરમ ભાષ્ય તો સ્વામી નારાયણનાં વચનામૃત. પ્રો. કાશીરામ દવે પ્લેટોના એરિસ્ટોટલના કેન્ટના સ્પાઇનોઝાનાં અઠંગ અભ્યાસી હતા. અવસાનવેળાએ વડોદરા કોલેજમાં ફિલસુફીના પ્રોફેસર હતા. એમની અધ્યક્ષતાએ વચનામૃતોની આવૃત્તિ છપાઇ છે. ફિલસુફી એમને ભણવાભણાવવાનો જ વિષય ન હતો, જીવનમાં ઝીલવાનો ને માણવાનો આનન્દ હતો.

સ્વામીસન્તો તો કહી ગયા છે કે

હરિજન હોય તે હરિને ભજે.

તપશ્ચર્યાર્થે તીર્થમંડળમાં ફરી ફરી નીલકંઠ વર્ણી સદ્ધર્મમન્ત્રો વીણી લાવ્યા તે ગૂંથી ગૂંથી બે ગ્રન્થોમાં એમણે સંપ્રદાયને આપ્યાં. શ્રીજીમુખનાં શાસ્ત્ર છે બેઃ વચનામૃત ને શિક્ષાપત્રી. વચનામૃત તે સ્વામી સંપ્રદાયની શ્રુતિ, શિક્ષાપત્રી તે સ્વામી સંપ્રદાયની સ્મૃતિ. એક જ્ઞાનશાસ્ત્ર, બીજું વ્યવહારશાસ્ત્ર. શ્રીજીએ કહ્યું છે કે मद्रूपमिति मद्वाणी.

નવશિક્ષિતો સ્હમજે છે એથી એ બન્ને ગ્રન્થો બહુ મ્હોટેરા છે.

પ્રત્યેક પ્રજાનો અક્ષરદેહ એના કવિઓ ઘડે છે. આજ પેરીકિલઝ નથી કે ડ્રેકો નથી કે લાઈકર્ગસ નથી; એ કલામન્દિરો નથી કે એ સમાજવ્યવસ્થા નથી, પણ હોમર જીવે છે ત્હાં સૂધી ગ્રીસ જીવતું છે. વૈષ્ણવ ફિલસુફી કરતાં વૈષ્ણવ કવિઓએ વૈષ્ણવ ધર્મને ઘડયો ને પ્રસાર્યો છે. એમ સ્વામીનારાયણીય ફિલસુફી કરતા સ્વામીનારાયણીય સદ્ધર્મપ્રણાલિકાઓએ, એમના બ્રહ્મચર્યે, એમના સદ્ગુરુઓએ, એમના સન્ત કવિવરોએ સંપ્રદાયને ઘડયો ને પ્રવર્તાવ્યો છે. બ્રહ્માનન્દ, પ્રેમાનન્દ, મુક્તાનન્દ, નિષ્કુળાનન્દ, ભૂમાનન્દ, દેવાનન્દ, યોગાનન્દ, મંજુકેશાનન્દઃ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના અષ્ટસખા સમા સ્વામી સંપ્રદાયના અષ્ટ કવિઓ હતા. આપણે ગુજરાતે ૧૯ મી સદીનો પૂર્વાર્ધ શૂન્યવત કે વેરાન ન હતો. ગુજરાત કદી યે કવિસૂનો રહ્યો નથીઃ વન મોરસૂનાં હોય તો ગુજરાત કવિસૂનો હોય. કવિ-

પ્ર. ૬, પા. ૧૬૬.

વર દયારામભાઈ અને સ્વામી સંપ્રદાયી અષ્ટ કવિઓ ઇસ્વી ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦ નો દેશકાળ ભરી ટહુકે છે. એમનાં કાવ્યોની રત્નકણીઓ આ ગ્રન્થમાં ઘણી વેરાયેલી છે. દૃષ્ટાન્ત રૂપે એક સમગ્ર કાવ્યરત્ન અસ્થાને નહિ ગણાય.

હેલી ! હું તો સન્ધ્યાટાણે આજ ઉભી'તી ઘરબારણે રે લોલ;
રસિયો છેલછબીલો સ્યામ કે જોવા કારણે રે લોલ.
આવે ગાયો કેડે નાથ અલૌકિક ગાવતા રે લોલ;
ઘેરી મોરલડીને સાદ કે ધેન બોલાવતા રે લોલ.
પ્હેરી'તી વનમાળા મજરાજે, કુંડળિયાં કાનમાં રે લોલ;
જોઈ મ્હારૂં મનડું પામ્યું મોહ સલૂણા સ્યામમાં રે લોલ.
જાણી મ્હને ઉભલી આડી મીટ કે હેતે હેરતા રે લોલ;
ચાલ્યા બ્રહ્મમુનિના નાથ કમળ કર ફેરતા રે લોલ.

આપણા નવકવિવરો સ્વામી સંપ્રદાયની કવિતાના સુપરિચિત થાય તો એમના ઉરમાંના અનેક અણુબોલ્યા ભાવ બોલતા થાય. મીઠપ, મર્માળાપણું, પ્રસાદ, સરિતાના વ્હેણ સમો અખંડ શબ્દપ્રવાહ ને ભાવપ્રવાહ, નરસિંહ મીરાં ને દયારામ સમો, સ્વામીનારાયણીય વૈષ્ણવ કવિઓ વહાવે છે.

અને સાહિત્યના સ્તંભો કવિઓ છે ને ધર્મના સ્તંભો સન્તો છે. કવિ ને સન્તનો સમન્વય એ તો સંસારનો અદ્ભુત વારસો; ને એ આપણે ત્હાં વિરલ ન હતો. પશ્ચિમના વાયુ વાયે નવયુગમાં કવિ ને સન્ત નિરાળા પડયા છે; પણ વૈદિક ઋષિવરોના અનુક્રમે જેવા તુલસીદાસજી સુ-

રદાસજી તુકારામ નરસિંહ મહેતા તેમ સ્વામીનારાયણીય સાધુજનો કવિસન્તો હતા; બ્રહ્મમન્ત્રો ગાતા, તેમ જ જીવતા. દલપતરામ એ આદર્શના કવિ હતા. ગોપાળાનન્દ ગુણાતીતાનન્દ, નિત્યાનન્દ, વાસુદેવાનન્દઃ કવિ ન્હોતા એવા ને કવિ હતા એવા સદ્‌ગુરુઓએ સ્વામી સંપ્રદાયને ખીલાવ્યો, મ્હોરાવ્યો, દિશદિશમાં સંપ્રદાયનો સન્દેશ સંભળાવ્યો છે.

વચનામૃતો શિક્ષાપત્રી સદ્ધર્મપ્રણાલિકાઓ કવિઓ સદ્‌ગુરુઓ ઉત્સવો સમૈયા—એ સકળ ધર્મસામગ્રી સ્વામી સંપ્રદાયને આગમટે સાંપડી એ સંપ્રદાયનાં ને દેશનાં ધન્ય ભાગ્ય. પણ એ સર્વ સંપત્તિઓ એક પલ્લામાં મૂકાય ને બીજી એક સંપદ બીજા પલ્લામાં મૂકાય ત્હો ય એ બીજા પલ્લાની દાંડી નમે એવી એક મહાસંપદ સંપ્રદાયનાં બીજ રોપાતાં હતાં ત્હારે સંપ્રદાયમાં હતી. પરિબ્રહ્મ પણ અવતાર ધરે છે ત્હારે કાળધર્મને ઓઢે છે; એટલે આજે એ મહાસંપદ સંપ્રદાયે નથી, પણ ત્હારે તો એ દૈવી સંપદ સંપ્રદાયમાં અણમૂલી હતી. એ સંપત્તિ તે શ્રીજીનું મુદ્રાઆકર્ષણ: Personal Magnetism. અને સન્તકવિઓએ અનેક વેળા ને અનેક વિધ્યે એ વર્ણવેલ છે.

લટકાળા! ત્હારે લટકે રે લ્હેરખડા! હું લોભાણી.
કાજુ કમળનયન કટાક્ષમાં
મ્હારા તાણી લ્યો છો પ્રાણઃ
જોઈને જીવું છું.

સન્મુખ આવે ગજગતિ ચાલ, કે અંગ મરોડતા રે લોલ;
રસિયો નેણું સાથે નેણુ કે જોરે જોડતા રે લોલ.

અ. ૬, પા. ૧૧૮

નાંખી બ્રહ્માનન્દને નાથ અચાનક આંખડી રે લોલ;
મ્હારા ચિત્તમાં લાગી ચોટ, કે ઘાયલ થઈ પડી રે લોલ.

કાળ ક્રપે જેથી રે, તે નિર્માની રહેતા;
છોટા મ્હોટા મનુષ્યને રે તુંકારો નવ દેતા.
પરતું દુઃખ દેખી રે દયાળુ અતિ ડરે;
પરમાણુ પરગુણ રે મેરુ તુલ્ય કરે.
બ્રહ્મવિદ્યાની વાતો રે સભામાં એ કરતા;
એના મુખકમળથી રે કેવળ અમૃત ઝરતાં.

ગહન અવર્ણ્ય અર્ધસ્પષ્ટ ગુરુત્વાકર્ષણનાં આ તો કીર્તન. પણ શ્રીજીના આકર્ષણમન્ત્ર એથી યે સ્ફટ ને અજવાળાં જેવા દેદીપ્યમાન હતા. સન્તોએ કીર્તનમાં તે ગાયા છે.

ધ્યાન ધરવા એકાંતે રે ચાદર ઓઢી વનમાળી;
જોગકળા દેખાડતા રે આસન ચોરાશી વાળી.
* * * *
સમાધિમાં પરયાંને રે ઉંચે સાદ બોલાવે;
દ્રગમાં દ્રગ જોડી રે તરત દેહમાં લાવે.

આજ મ્હેં તો દીઠા વ્હાલાને વાટ વહેતાં;
નેણાં રોકયાં નથી રહેતાં, રે બ્હેની !
આજ મ્હેં તો દીઠા વ્હાલાને વાટ વહેતાં.
એની મૂર્તિ દેખીને રે નાડી પ્રાણ તણાય;
અલબેલે મારી મ્હને આંખડી.

પ્રાણવિનીમયની વશીકરણ વિદ્યા શ્રીજીને સિદ્ધ હતી એમ સન્તો કહે છે. જડતાને સમાધિદશા અર્પવાના દ્રષ્ટાન્તો

સંપ્રદાયવિખ્યાત છે. રાજદંડ સમા ધર્મદંડ-શ્રીજીની સમાધિની લાકડીની કથા સંપ્રદાયમાં સર્વવિદિત છે. શ્રીજીનું મહાનુભાવ મુદ્રાઆકર્ષણ સંપ્રદાયસંહિતાનો એ જાણે ગાયત્રીમન્ત્ર હતો.

એવા દૈવી સંપતસમૃદ્ધ સંપ્રદાયે દલપતરામને દૈવી સપત્તિ અર્પી; એવા સાત્ત્વિકવર્ણા સંપ્રદાયે દલપતરામનું આયુષ્ય સાત્ત્વિક રંગે રંગ્યું. અને તે આમ બન્યું.

સં. ૧૮૯૦ ની વસન્તપંચમી હતી. મૂળીમાં સમૈયો હતો. વઢવાણથી હરિભક્તો જતા હતા; પ્રેમાનંદ મામા પણ જતા હતા. મામાએ પૂછ્યું દલપત ! આવવું છે ? દલપતરામે હા કહી, પણ અમૃતબાએ ના કહી કે મૂડિયા ભૂરકી નાંખે તો ? દલપતરામે કહ્યું મૂડિયા મ્હને શું કરશે ? મ્હારે સ્વામીપન્થી થવું જ નથીને. જોવાનું જડશે.

'સ્વામીપન્થી થવું નથી' કહીને દલપતરામ ગયા, ને સ્વામીપન્થી થઈને ઘેર આવ્યા. ત્ય્હારે ૧૪ મું વર્ષ ઉતરીને ૧૫ મું બેસવાકાળ હતો.

મૂળીમન્દિરનાં શિખરો થયાં ન હતાં. બેએક માથોડાં ઉંચો પગથાર ને ધાબાં થયાં હતાં, મંહી મૂર્તિઓ પધરાવેલી હતી. સાધુના મેડા કે ભંડાર નહોતા. મન્દિર ફરતી પર્ણકુટીરો કરીને ત્હેમાં સન્તો રહેતા. નોંખાનોંખા સન્તમંડળ સમીપે મુમુક્ષુ શ્રોતાજનોની મંડળીઓ જામતી. લોક સદ્‌ગુરુઓ કને ઉપદેશ સાંભળવાને જતા.

દલપતરામ કહે છે કે 'હાલ જેમ કોઈ નવો માણસ સ્વામીનારાયણના મન્દિરમાં આવે તો હવેલીઓ વિ. ત્હેને

દેખાડવામાં આવે છે; તેમ તે વખતે જૂદા જૂદા સાધુઓ તથા તેઓનાં ઉપદેશ તથા બોધશક્તિ બતાવવામાં આવતાં.'

મૂળીમાં દલપતરામ સત્સંગસભામાં બેઠા, કીર્તન સાંભળ્યાં, ભોગવતી ' શુભગંગા 'ના વીરડામાં ન્હાયા, ગામમાં ફર્યા, આચાર્યશ્રીનાં દર્શને ગયા, હાલર જેવાં ઘૂમતાં હરિભક્તોનાં વૃન્દ દીઠાં. ભાવ જોયો, ભક્તિ ભાળી, આરતીમાં ઉભા, બાઈભાઈના અસ્પર્શ—અપરસ નિરખ્યા. તુલસી ને સૂખડની કંઠીઓના છડા ન્હ્યાળ્યા, માળાઓના હારડા હેર્યા, તિલકિયાં ને ચાંદલિયાં દીઠાં. બ્રહ્મચર્યઝળહળતાં ભગવાં ભાળ્યાં; સ્વામીનારાયણે બાંધેલી વાડે, સત્સંગીઓને સદ્‌બોધેલો સદુપદેશ, પ્રજામાં પ્રેરેલી ધર્મપ્રેરણા પત્યક્ષ પેખ્યાં. પણ દિલ માનતું નહિ; જોબનઝૂલન્તી બુદ્ધિ પ્રશ્નો પછતી. આંખ કહેતી કે કાંઇક છે; બુદ્ધિ બોલતી હજી મ્હારે પૂછવું છે. દલપતરામની પ્રધાન પંચપ્રશ્નાવલિ હતી. સન્તોને આસને આસને જતા ત્હાં એ પ્રશ્નાવલિ પૂછતા.

૧, ઇશ્વરને અવતાર ધરવાનું કારણ શું હોય ?

૨, વગર અવતાર ધર્યે તે પોતાનું કાર્ય ન કરી શકે ?

૩, કળીયુગમાં અવતાર થાય જ નહિ.

૪, અમારાં આગળનાં ધર્મશાસ્ત્રો શું ખોટાં છે ?

૫, તે પ્રમાણે ચાલ્યે અમારૂં કલ્યાણ ન થાય ?

સન્તોને આસને આસને કિશોર દલપતરામ જતા ને એ પ્રશ્નમાળા પૂછતા. ઉત્તર સાંભળતા, પણ બુદ્ધિસન્તોષાતી નહિ. દલપતરામનું અન્તર હજી ઉખર ખેતર હતું.

પણ ઉખરને યે ફળદ્રુપ કરનારા દુનિયામાં પડયા છે ને ?

ફરતા ફરતા દલપતરામ ભૂમાનન્દ સ્વામીને આસને ગયા- ત્હાં કીર્તન ગવાતું હતું.

સર્વે સખિ જીવણુ જોવાને ચાલો રે;
શેરડિયોમાં આવે લટકતો લાલો રે.

એની શોભા મુખે વરણુવી ન જાય રે;
જેને નિગમ નેતિ-નેતિ કરી ગાય રે.

રોઝે ઘોડે રાજેશ્વરે વિરાજે રે;
છબિ જોઇ કોટિક કંદર્પ લાજે રે.

ભેળાં આવે મહાજન મુનિનાં વૃન્દ રે;
ત્હેમાં શોભે તારે વીંટ્યો જેમ ચન્દ રે.

કીર્તન પૂરૂ થયુ ને ભૂમાનન્દ સ્વામીની કથા ચાલી.

વ્હાલા ! પડવે પ્રાણુજીવન અન્તર પરવરિયા રે;
અમો ખાબોચિયાંના નીર કરી મ્હેલ્યા દરિયા રે.

ગુરુવચન રૂપી તરંગ અહોનિશ આવે રે;
હરિસુખનો સાગર સત્સંગ સન્ત બતાવે રે.

અરે ભાઈ ! જીવનું કલ્યાણુ મનુષાદેહમાં જ છે, માટે મનુષાદેહ મોંઘેરો કહ્યો છે. ચોરાશીના ફેરામાં બીજે મોક્ષ નથી. દેવલોકે પુણ્ય માણુવાને છે, ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ. અમારે ત્હમને ખોટું કહેવાનું કારણુ શું હોય ? સ્રીધનનો તો અમારે ત્યાગ છે. મન માને તો માનજો. ઉગ્યો કહો યે અજવાળાં આપશે, ન ઉગ્યો કહો યે અજવાળાં આપશે. બોલો સન્તો ! કીર્તન બોલો.

પ્ર. ૬, પા. ૧૨૨

ભૂમાનન્દ સ્વામી સન્ત હતા, કવિ હતા, કીર્તનો કરતા, કીર્તનો ગવરાવતા. સંશયોને દળી નાંખતી ઘંટીના ઘરઘર રવે કીર્તન શરૂ થયું.

મન્દિર મ્હારે આવ્યા રે સ્વામી સૂરજ ઉગતે રે,
વધાવ્યા મ્હેં ભરી મોતીનો થાળ;
મનગમતાને મળીને રે લીધાં મ્હેં તો મીઠડાં રે,
જાગી મ્હારે અન્તર વ્હેની આળઃ મન્દિર મ્હારે.

સુખના તો સાગર રે રેલ્યા ચારે ખૂણમાં રે,
દુઃખનો તો ન આવે નજરે લેશ;
અમૃતના મેહુલા રે, સાકરના કરા પડયા રે,
નિરખ્યા નટનાગર નૌતમ વેશઃ મન્દિર મ્હારે.

મ્હારા મનના સર્વે રે મનોરથ પૂરવા રે
અઢળક ઢળિયા આનન્દકારી અજીત;
ખોયેલા દિવસના રે ખંગ સરવે વળ્યા રે,
ભૂમાનન્દ કહે શાન્તિ પામ્યું ચિતઃ મન્દિર મ્હારે.

ભૂમાનન્દ સ્વામી જામનગર તાબે કેશિયા ગામના હતા, ને પૂર્વાશ્રમે કડિયા હતા; નામે રૂપજી રામજી. ચાર ભાઈઓમાં એ ત્રીજા પુત્ર હતા. એક વેળા એમને ગામ વ્યાસજી ભારતની કથા કહેવાને આવ્યા હતા. ગામલોક કથા સાંભળવાને ટોળે મળ્યું. પિતા સાથે પુત્રે કથામાં ગયા હતા. રામજીભાઈ નાતના પટેલ ને ગામના અગ્રેસર, એટલે એમને જવે ગામલોકે મારગ દીધો; ને મારગ દેતાં ભીડાભીડ થઈ. નરનાર ખૂંદાવા લાગ્યાં. રૂપજીએ કહ્યું: બાપુ!

આગળ ક્યહાં ધપો છો ? જૂવો ને આ નરનાર ખૂંદાય તે. રામજીભાઇએ કહ્યું, તું તો જીવન્મુક્તાઓના જેવું બોલ છઃ મૂળીએ જા. રૂપજી મૂળીએ ગયા, ને જીવનમુક્ત થયા. સત્સંગમાં આવ્યા પછી ભૂમાનન્દ સ્વામી મનુષ્યોના સન્ત ઘડતા.

વળી કથા ચાલી ને સ્વામી બોલ્યાઃ શ્રીજી મહારાજ ક્યહાં જન્મેલા ? ક્યહાંથી આ દેશમાં આવ્યા ? લાખ્ખોની વૃત્તિઓ કેવી ખેંચી લીધી ? એ બધાં યે આશ્ચર્ય નથી ? સદ્ધર્મનો જાણે સૂરજ ઉગ્યો એમ નથી થતું ? કોઇને શંકા રહેતી હોય ને પૂછવું હોય તે ભલે પૂછે.

પછી વઢવાણના જુવાન છોકરડાએ પોતાના પ્રશ્નો સ્વામીને પૂછ્યા. દલપતરામે વેદ ને શાસ્ત્રો કંઇક કંઇક દીઠાં હતાં.

પ્રથમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામીએ કહ્યુંઃ ભગવાનની ભાષા મૌનની છે. એ કદી બોલતા નથી. આકાશવાણી ક્યહારેક થાય એ દેવવાણી છે. ઋષિમુનિના અન્તરમાં ભગવાન બોલે છે, ત્હો ય પડદાની વાતું પડદા પાછળથી કરે છે. કેટલા યે કળાઅવતાર થયા, અંશાવતાર થયા; શ્રી કૃષ્ણ પૂર્ણાવતાર હતા. આ તો અવતારોના અવતારી આંગણે આવ્યા છે. અગમ્યને ને અગોચરને ઓળખાવવાને ભગવાન અવતરે છે.

વળી ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કેઃ—

संभवामि युगे युगे.

એટલે કળીકાળમાં અવતારને કાંઇ અવરોધ નથી.

ધર્મશાસ્ત્રો સહુ થી હરિની પ્રેરણા છે, ને સહુમાં કલ્યાણ કહ્યું છે. વેદ રાવણ જેવાને હાથ પડ્યા ત્હારે

રાવણે જટાધન રચીને વેદનો વિસ્તાર કીધો. એમ કેટલાંક ધર્મશાસ્ત્રો ડહોળાઇ ગયાં છે. શ્રુતિ ત્રિકાળપર છે, પણ સ્મૃતિ યુગે યુગે બદલાય. ભગવાન આજના ધર્મ પ્રબોધવા પધાર્યા હતા; આ લોકનું ને પરલોકનું કલ્યાણ કહી ગયા છે. એમણે ૨૧૨ શ્લોકની શિક્ષાપત્રી લખી છે ને પાળો બાંધી છે. એ પાળો પાળે એમને કલ્યાણનો કોલ છે

અતિ ધીરજથી, સરોવર જેમ હેલિયાં લે એમ, સ્વામી બોલતા. દલપતરામ લખે છે કે 'પ્રથમ તો વાર્તા કરનાર સ્વામીનો ચહેરો જોઈને તથા આંખો જોઇને જ વાતો સાંભળનારના મનને શાન્તિ થઇ જાય, વચન તો પછી નીકળે.' 'એવી અસરકારક રીતે વાત કહેનાર તો શું પણ તેનાં સોમા ભાગે અસરકારક વાત કરનાર હાલ કોઇ નથી.' બાપુ સાહેબે સન્તની વ્યાખ્યા ગાઈ છે એ ત્રિકાળસાચી છે કે

સન્તો ભાઈ રે! શાન્તિ પમાડે તેને સન્ત કહિયે.

સ્વામીએ કહ્યું: મન માને તો સાક્ષી પૂરજો. અમને એંધાણ મળ્યાં છે.

આદિત્ય સમ ઉદય થયા સ્વામી સહજાનન્દ;
અજ્ઞાનતિમિર ટાળવા, લઇ મુનિઓનાં વૃન્દ.

સત્સંગ ચારે ખૂણમાં કરાવ્યો, કાઢી કુસંગ,
સતજુગ સમ ધર્મ સ્થાપિયો, કરી કાળનો ભંગ.

જીવ જઇ જેની ઓળગે જીત્યા જુલમી કામ;
એ રે એંધાણીએ ઓળખો ભૂમાનન્દનો શ્યામ.

બસ, થયું. દલપતરામને ધર્મબાણ વાગ્યાં. પેલા ભજનમાં કહ્યું છે ને કે:—

સદ્દગુરુએ અમને મારેલ શબ્દોનાં બાણ.
દલપતરામ સ્વયં કહે છે કે 'ઉપદેશ, જેમ બાણ વાગે તેમ, છાતીમાં ઉતરી ગયો. × × અન્તઃકરણ પીગળી ગયું, નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં; અને સ્વામી પાસે બોલ્યા કે મહારાજ ! મ્હારૂં કલ્યાણ થાય તે બતાવો.' સ્વામીએ કહ્યું: આવજો; વર્ત્તમાન ધરાવીશું.

સાધુ જીત્યા ને ગૃહસ્થ હાર્યા. સદ્ધર્મને કોણ જીત્યું છે ? સદ્ધર્મ સન્મુખે હાર સ્વીકારતાં શરમાયા છે તે સૌ જીવન હાર્યા છે.

એમ દલપતરામ સત્સંગી થયા, ને અન્તઃકરણમાં ધર્મનો ધ્વજગરો રોપ્યો. સં. ૧૮૯૦ ની વસન્તપંચમીએ દલપતજીવનની ધર્મવસંત બેઠી.

ત્રણેક દિવસ મૂળીમાં રોકાઇને ભૂમાનન્દ સ્વામી પાસે દલપતરામે પંચવર્તમાનની સ્વામીનારાયણીય ધર્મદીક્ષા લીધી. ત્યાગીનાં પંચવર્તમાન છે નિષ્કામ નિર્લોભ નિઃસ્નેહ નિઃસ્વાદ ને નિર્માન. ગૃહસ્થીનાં પંચવર્તમાન છે મદ્ય માંસ જૂઠ ચોરી ને વ્યભિચારનો ત્યાગ. સ્વામીએ મન્ત્રોપદેશ દીધોઃસ્વામીનારાયણનો દૃઢ આશ્રય રાખવો; પંચવર્તમાન પાળવાં; અણગાળ્યાં પાણી કે દૂધ ન પીવાં; હરિનામની પાંચ માળા ફેરવવી; ને નૈવેદ્ય ધરાવીને જમવું. પછી ભૂમાનન્દ સ્વામીએ દલપતરામને શિક્ષાપત્રી આપી ને કહ્યુંઃગધાં યે સત્ શાસ્ત્રનો સાર આમાં છે; અમે ય આથી વિરૂદ્ધ બોલિયે ચાલિયે તો ન માનવું. સ્વામીનાં રચેલાં કીર્તન માગ્યાં ત્હારે

ઘેર ચાલી આવ્યા ગોલોકવાસી રે

એ કીર્તનનો ચોક ઉતારીને આપ્યો.

દલપતરામના જીવનગઢનો પાયો એમ રોપાયો. કામ ક્રોધ લોભના, પ્રપંચનાં પ્રલોભનોના, સંસારની તડકીછાંયડી-ના, નવા જમાનાનાં નવરંગોનાં; કંઇ કંઇ હુમલાના લોઢ પછીનાં પાંસઠેક વર્ષમાં ચ્હડી આવ્યા, પણ એમનો સદ્ધર્મ-દુર્ગ આયુષ્યભર અજીત રહ્યો.

ત્રણ દિવસ મૂળીમાં રોકાણા તે દરમિયાન શ્રીજીનો એક પરચો ત્હેમાં દલપતરામે દીઠો. દલપતરામ સ્વયં એ પ્રસંગ વર્ણવી ગયા છે.

'અમદાવાદવાળો મોઢ ઘાંચી વ્રજલાલ એ વખતે મૂળીએ સમૈયે આવેલો હતો. સન્ધ્યા વખતે આરતી કરતાં કરતાં તેને એકદમ સમાધિ થઇ આવી. અને જરાક વાંકો વળ્યો એટલે શું થયુ ? શું થયુ ? એમ કહીને પાસે ઉભેલા લોકોએ તેને ઝીલી લીધો; નહિ તો તે જરૂર જમીન ઉપર પડી જાત. પછી માણસની ભીડ ઘણી હતી, તેથી આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે કહ્યું કે એને પાટ ઉપર સૂવાડો, નહિ તો ક્ય્હાંક કચરાઇ જશે. એટલે પાટ ઉપર સૂવાડયો. પછી લોકોએ તેની નાડ જોઈ, પણ નાડ બિલકુલ ચાલતી નહોતી. તેનો એક હાથ છાતી ઉપર રહી ગયો હતો. તે પાંશરો કરવા માટે ઘણા માણસો મથ્યા, પણ તે હાથ કોઇ રીતે સીધો થઈ શક્યો જ નહિ. તેની આંખો ખુલ્લી રહી ગયેલી; તેમાં લોકોએ આંગળીઓ ફેરવી, પણ આંખ જરા પણ ચોળતી નહોતી. શૂન્ય શણાકાર સ્થિતિ તે વ્રજલાલની થઈ રહેલી હતી. લોકોએ કહેવા માંડયું કે 'સમાધિ થઇ' 'સમાધિ થઇ.' પછી દલપતરામને પણ તે જોવાનું કુતૂહળ થઇ આવ્યું, ને વ્રજલાલની પાસે ગયા.

તેનાં ચિહ્નો જોયાં, તેની આંખનાં પોપચાં ઉપર હાથ ફેરવી જોયો, પણ તેણે લગારે મટકું માર્યું નહિ. × × સૌ લોક આશ્ચર્ય પામીને કહેતા હતા કે સ્વામીનારાયણનો પ્રતાપ.'

એ વ્રજલાલ સં. ૧૯૦૭ કે ૧૯૦૮ સૂધી અમદાવાદ માં હયાત હતા, ને સત્સંગીઓ સહુ ત્હેમને સન્માનતા.

" દલપતરામની ધર્મનિષ્ઠાનાં મૂળ, અણઉખાડ ચોપાયાં.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં દલપતરામે આ દીઠું, ને ૧૯૯૭ માં વર્ણવ્યું. આજે સદી પછી ૧૯૩૩ માં શિકાગોમાં જગત્‌ધર્મોનો વિશ્વસમૈયો છે. મહીસુરના ધર્મપ્રેમી યુવરાજશ્રીએ ત્ય્હાં હિન્દુધર્મનો ધર્મમંડપ રોપાવ્યો છે, ને ત્ય્હાં પશ્ચિમની દુનિયાંને સમાધિયોગનાં દર્શન કરાવવાના છે. સમાધિયોગના અશ્રદ્ધાળુઓને અમેરિકાને આંગણે હિન્દુ ધર્મનાં આજ ન્હોતરાં છે.

'મ્હારે સ્વામીપન્થી થવું જ નથી;' 'મૂડિયા મ્હને શું કરનાર છે?' એવા દૃઢ સંકલ્પે ઘેરથી નિકળેલા દલપતરામ સ્વામીનારાયણીય ધર્મદીક્ષા અંગિકારીને, ભાલમાં તિલક ને ઝોળામાં માળા પૂજા શિક્ષાપત્રી લઈને મામા સંગાથે ઘેર આવ્યા. કાળમીટના ખડકે પૂરમાં પડે છે તો હૈયાપોચી ભેખડ ન પડે? સદ્‌નિર્ણય અભેદ્ય રહે ને અસદ્‌નિર્ણય સત્વર ભેદાય એ જ સારૂં. સતસંકલ્પની એકવાકયતા સદ્‌ગુણ છે; અસતસંકલ્પની એકવાકયતા એટલે અસત્યોની પરંપરા. પંદરમે વર્ષે ફીધેલું એ ધર્મતિલક ૭૯ મે વર્ષે યે દલપતરામને ભાગ્યદેશેથી ભૂંસાયું ન હતું. દલપતરામની છાયાછબિઓ ગુણઓશિંગણ ગુજરાતીઓ જતનથી જાળવે છે ત્ય્હાં સૂધી એ તિલક અખંડ ને અમર છે.

વાંકાનેરમાં બ્હેન જેઠોરણાને સીમન્ત હતું ને જડેશ્વરમાં ભાઇ દિનકરરામના વાળ ઉતરાવવાની બાધા હતી; એટલે મૂળીસમૈયેથી વઢવાણ આવ્યા પછી માતુશ્રી અમૃતબા બન્ને પુત્રોને લઇને વાંકાનેર ને જડેશ્વરની જાત્રાએ ગયાં. ભીંયણરૂપ કાળમીંટની છીપરોમાં, એ કાળમીંટના ખડકોને જાણે ભીંજવતી, વહતી મચ્છુને કાંઠે વાંકાનેર પાઘડીપને પથરાયેલું છે. પશ્ચિમપરવાડે એને ડુંગરીઓની ધાર છે, ને એ ધાર ઉત્તરદક્ષિણ થોડાક ગાઉમાં વિસ્તરી પડેલી છે. વર્ષામાં મ્હીં ઝરણાંઓ રમે છે. ગામના ભાગ્યદેશે આજ તો રાજમહેલ છે. એ રાજમહેલની યે ઉપર જાણે મુગટસ્થાનેથી માતાની પુરાણી દ્હેરી, દેવજ્યોત જેવી, વાંકાનેર ગામને નિરખતી ને મંરક્ષતી કંઇ કાળથી ઉભી છે. ચારેક ગાઉ મ્હીં ડુંગરીઓમાં છેક છેટલી ધાર ઉપર જોગેશ્વર જડિયો—મહાખાખી વેરાગી જડભરત જેવો—ચરણમાં વિસ્તરતા વિશાળ પૃથ્વીપગથારે આશીર્વાદદ્રષ્ટિ વરસાવતો, ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ એવા જગતમાં એક કૂટસ્થ, સમાધિસ્થ, પદ્માસન વાળી બેઠો છે. સ્વર્ગમાં ચ્હડવાની કે સ્વર્ગમાંથી ઉતરવાની—એનો તો યાત્રિકોની શ્રદ્ધા અને તીર્થકરણી નિર્ણય કરે છે—એનાં પગથિયાંની ઉંચી સોપાનશ્રેણી સોરઠમાંના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સુન્દર સોદાગરે બન્ધાવેલી છે. યોજનવા આઘે, ક્ષિતિજની ઝાલરોમાં લપ્પાતી, મહર્ષિ દયાનંદના જન્મતીર્થ ટંકારાની વાડીઓ ઝંખાય છે. રમણીયતા ત્હાં રમતી નથી. નિર્જન એકાન્ત, વાયુના શંખનાદ, વેરાનતા, ત્હાંની ટેકરીઓના જેવી ન્હાનકડી ભવ્યતા, એ શિવજીશિખરે ભાસે છે.

ગાઉ–દોઢ ગાઉ વાંકાનેર રહ્યું ત્હાં થાનચોટીલાની ઘૂંઘવાતી ડુંગરમાળમાં જતું બાવાઓનું ઝુંડ મળ્યુંઃ શસ્ત્ર-સજ્જ, રુદ્રમુખી, ઉશ્કેરાયેલા વાતાવરણવાળું. ગામને સ્હામે તીર નદીકાંઠે પહોંચ્યા ત્હાં બ્રાહ્મણોનાં બે શબ પડેલાં દીઠાં. શરીરે ઘાવ હતા ને વસ્ત્રો લોહીખરડયાં હતાં. ગામમાં ગયે સાંભળ્યું કે લોટ માગતાં માગતાં બ્રાહ્મણો ને બાવાઓ બ્રાટકે આવ્યા હતા. રાજસાહેબ પાસે એ સમાચાર ગયા. રાજસાહેબે કહ્યું કે 'ગાયો ગાયો વઢે એમાં અમે શું કરિયે ?' ત્હારના ઉદારદિલ ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ રાજવીઓની ધર્મનિષ્ઠા એ હતીઃ ગાય ખેતર ભેળે ત્હો ય મરાય નહિ. સીમમાં દીપડાને ને સાવજને મારવાના મનાઇહુકમ આજ પ્રવર્તે છે એથી એ ભાવ સારા ન્હોતા ?

દિનકરરામના વાળ ઉતરાવી, જેકોરબાને મોસાળું પૂરી, બ્હેનને સાથે તેડીને અમૃતબા વઢવાણ આવ્યાં. વઢવાણ આવી ચૈત્ર માસમાં દિનકરરામને જનોઇ દીધું. ડાહ્યાભાઇ તો રોષે ને રૂસણે હતા, એટલે પુત્રના જનોઈમાં એમણે પગ મૂકયો નહિ. દિનકરરામનો ઉપનયનસંસ્કાર એમના મોસાળમાં થયો.

પીયર આવ્યે બ્હેન જેકોરબાને પછી પુત્ર અવતર્યો ત્હારે એક નવસંપ્રદાયીના નવઉમંગથી એનું નામ 'નારાયણ' પાડયું. મ્હોટો થયે નારણજીએ મામાની સંગાથે ગુજરાતે ને મુંબઇમાં ફરી–ઘૂમી મામાની ચાકરી સારી કરી હતી.

દલપતરામ લખે છે–કે 'મૂળીથી સ્વામીનારાયણનો ધર્મ સ્વીકારી પોતાનો પુત્ર આવ્યો એ વાત ડાહ્યાભાઇના જાણ-

વામાં આવી ત્યહારે જેમ બ્રાહ્મણનો દીકરો મુસલમાન થઈ જાય એટલું પોતાને ખોટું લાગ્યું.''

અગ્નિહોત્રી ડાહ્યાભાઈ શ્રૌતસ્માર્તમાર્ગી હતા. વૈદિક સિદ્ધાન્તો ને વૈદિક કર્મકાંડ એમને મન સર્વોપરી હતાં. સ્વામી નારાયણનો નવીન સંપ્રદાય હતો. અગ્નિહોત્ર એ ઉપદેશતો નહિ; ક્રિયમાણની મહત્તા ગાતો નહિ; અદ્વૈતવાદ, માયાવાદ, સોમયાગાદિક યજ્ઞયાગનાં દુંદુભી વગાડતો નહિ. ડાહ્યાભાઈ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયને પોતાના વૈદિક માર્ગનો વિરોધી માનતા. જૂનાનવાનો એ તો સર્વવ્યાપી પુરાણો વિરોધાભાસ છે.

ત્હો ય એક પાસો ડાહ્યાભાઈએ નાંખી જોયો. ક્લેશકંકાસને કારણે અમૃતબા પીયરમાં રહેતાં હતાં. ડાહ્યાભાઈએ ધાર્યું કે મામાની સોબતે બગડેલો પુત્ર 'જો મ્હારા ઘરમાં રહેવા આવે તો હું થોડે થોડે રહમજાવીશ:' એ ભાવે અમૃતબાને કહાવ્યું કે 'ઘર બે છે. ત્હેમાંના એક ઘરમાં ત્હમે સહુ રહેજો, અને એક ઘરમાં હું રહીશ.' ઘરમાં રહેવાને આવો. દલપતરામને ડાહ્યાભાઈની પ્રકૃતિનો અનુભવ હતો. એમણે માતુશ્રીને કહ્યું કે 'હું તો ઘરમાં રહેવા આવું તો મ્હને મારે. ને તમે ત્યાં રહેવા જશો તો હું જતો રહીશ.' અમૃતબાને ધર્મસંકટ આવ્યું: થોડીક માતાઓને એવાં ધર્મસંકટ આવતાં હશે કે પતિ વ્હાલા કે પુત્ર વ્હાલો કરવો. આજે ખરૂં કહો કે ખોટું કહો: ત્યહારે અમૃતબાનું પુત્રવાત્સલ્ય જીત્યું, ને ડાહ્યાભાઈનો સન્દેશો પાછો વાળ્યો. એ વત્સલભાવનો અમૃતબાએ ભારે દંડ ભર્યો એમ કથા

કહે છે. ડાહ્યાભાઈને ને અમૃતબાને એ આયુષ્યનાં રિસામણાં નીવડ્યાં.

ડાહ્યાભાઈની પ્રકૃતિ નિરુદ્યમી ન હતી. સન્દેશો પાછો વળ્યે તો અન્તર ઉડતું ઉશ્કેરાયું. વઢવાણની શ્રીમાળી જ્ઞાતિમાં ત્ય્હારે બે તડ હતાં: એ જ્ઞાતિ તડસૂની હોય એ જ છેલ્લા સૈકામાં અપવાદ. દલપતરામના પિતા ને મામા એક જ તડમાં હતા. ડાહ્યાભાઈએ હવે પ્રેમાનન્દ મામાનો પક્ષ છાંડ્યો ને સ્હામા તડમાં જઈ બેઠા.

એટલેથી ડાહ્યાભાઈ સન્તોષાયા નહિ. એ વેદધર્મીને લાગ્યું કે ગજબ થયો, મ્હારો નિર્વંશ ગયો. હવે અગ્નિહોત્ર કોણ કરશે ને અખંડ અગ્નિને કોણ પૂજશે-પૂજાવશે? 'ડાહ્યાભાઈએ તો પોતાની, યજ્ઞશાળામાંનો યજ્ઞકુંડ ખોદી નાંખ્યો; અને અગ્નિ પ્રકટાવવાની ખેરની શારડી બાળી નાંખી વઢવાણમાં ધર્મતળાવ પાસે એક ધર્મશાળા હતી. ઘર ત્યાગી પોતે ગામ બ્હાર ત્ય્હાં રહેવાને ગયા, ને અમૃતબાને કહાવ્યું.'કે તહમે ઘરમાં રહો ને ઘરવખરી સંભાળો.'

પાંચેક વર્ષો એમ વીત્યાં. પછી સં. ૧૮૯૬માં ધોળકે મ્હોટો દેહ હતો. પિતા ને પુત્રો ને ગામના જ્ઞાતિજનો વઢવાણથી ધોળકે ગયા હતા. ડાહ્યાભાઈએ પછી લાખૂવાવ કે ન્હાનું દહેર દીઠાં નથી. ડાહ્યાભાઈ એકાકી ધોળકેથી વહુઠે ગયા; ને ત્ય્હાં, ગુજરાતના સપ્તસંગમને ઘાટે, એક વિજયાનન્દ સ્વામી કને ડાહ્યાભાઈએ સન્યસ્તદીક્ષા લીધી; ડાહ્યાભાઈ મટી માધવાનન્દ સ્વામી થયા

સંન્યસ્ત લઈ માધવાનન્દજી થોડોક કાળ વહુઠામાં જ રહ્યા, ને ગુર્જરદેશના મહાસંગમનાં પાણી પીધાં. પછી સરખેજના બ્રાહ્મણોની વિનતિથી સરખેજમાં બહુચરાજી

અં. ૬, પા. ૧૩૨

મોતાના મન્દિરમાં જઈ રહ્યા. ચારેક વર્ષ ત્હાં માતાના મન્દિરમાં રહી સં. ૧૯૦૦ના ધનુર્માસની અજવાળી ચતુર્દશીએ માધવાનન્દ સ્વામી કૈવલ્યપદને પામ્યા. સરખેજમાં કાળ નિર્ગમ્યો એટલામાં કોઈને રૂદ્રી, કોઈને ક્રિયમાણ, કોઈને સંહિતા માધવાનન્દજી ભણાવતા. જ્હાં જ્હાં વિદ્વાન જાય ત્હાં ત્હાં ત્હારે વિદ્યાશાળા સ્થપાતી.

મધ્યયુગમાં સરખેજ વિદ્યા અને લક્ષ્મીનું ધામ હતું, ઇસ્લામનું તીર્થ હતું. પાસે ફતેહવાડીનુ ક્ષેત્ર છે. ગળીનો પાક ત્હારે ત્હાં પુષ્કળ થતો. ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણોનાં સરખેજમાં ત્હારે પાંચસો ઘર હતાં. ગુજરાતના બાદશાહોના ધર્મગુરુનો ત્હાં રોઝો, એટલે ઇસ્લામીઓનું એ તીર્થ હતું. બાદશાહો, ત્હાં દર્શને જતા, સરોવરતીરના મહેલમાં વાસો રહેતા, ને દેવ થયે ત્હાં ભૂમિશય્યા કરતા. આજે યે ગુરૂવારે ગુરૂવારે સરખેજમાં ઓરસ ભરાય છે.

સરખેજની આથમણી દિશે બાદશાહ ને બાદશાહ-ગુરુની કલાકીર્તિવન્તી સમાધિ છે. ઉગમણી દિશે અણછતા રામનાથ મહાદેવ છે, અને ત્હાં શિવમન્દિરના ચોકમાં માધવાનન્દજીની ન્હાનકડી સમાધ છે. એ દ્હેરીની સમીપે જ, ન્હડાયેલી ભયંકર ભમ્મર સમી, ત્રીશેક હાથ ઉંડી, સાબરમતીની ભેખડ છે. બાદશાહી જમાનામાં સાબરમતી નદી એ ભેખડને ધોઈને વહેતી. આજે એ ભેખડના ચરણે વિશાળ પાથરેલો પટ છે, ને હરિયાળાં ખેતરો છે. ત્હાં, શિવમન્દિરની છાયામાં, સાબરમતીની ઉંચી ભેખડની ભમ્મરે માધવાનન્દ સ્વામીની સંન્યસ્તશય્યા છે.

માધવાનન્દજી કેમ જાણે દલપતરામને અમદાવાદનો માર્ગ દાખવી ગયા ન હોય એમ પછીની દલપતકથા કહે છે.

માધવાનન્દ સ્વામીના નિર્વાણ પછી પોણોસોક વર્ષે દલપતરામનાં સન્તાનો દાદાની દહેરીને તીર્થે પિતૃયાત્રાએ ગયાં હતાં. સં. ૧૯૦૦ ને સં. ૧૯૭૫ ની ની વચ્ચે પડેલું કાળનુ વાંઘૂ લ્હાના સાબરમતીના વાંઘાથી ઉંડું ને ગહન ભાસતું.

અને આ કુટુંબકૂલેશમાં કોણ સાચું હતું? ડાહ્યાભાઈ કે દલપતરામ? દશરથ ને રઘુવીરના પ્રસંગમાં પિતા-પુત્ર બન્ને સાચા હતા. પ્રહ્લાદ ને હિરણ્યકશ્યપના પ્રસંગમાં પુત્ર સાચો હતો. દલપતરામ ને ડાહ્યાભાઇના પ્રસંગમાં કોણ સાચુ હતું? સંસારનિર્મળી સમો સદ્ધર્મ સ્વીકારતો પુત્ર? કે 'વેદ ગયો એટલે વંશ ગયો' ભાખનાર અગ્નિહોત્રી પિતા? કોયડો ઉકેલવો કપરો છે. પિતા-પુત્ર ઉભય ધર્મપરાયણ હતા. એમ નથી લાગતું કે વિધાત્રી એક સાચી હતી? દલપતરામનાં આયુષ્યતીર્થ ભણી દલપતરામની જીવનયાત્રા ધપતી હતી.

પછી પંચવર્તમાન ધારણ કરી વતનમાં જઈ દલપતરામે પણ પ્રથમ પગલુ શું ભર્યું? દલપતરામે એમનાં આયુષ્યનો મહામન્ત્ર ઉચ્ચાર્યો કે કવિતા કરતાં સદાચાર ને સદ્ધર્મ અધિકાં છે, સાહિત્ય કરતાં સંસાર મહામ્હોટો છે.

આયુષ્યભરે દલપતરામે માન્યુ ને સદ્બોધ્યુ છે કે ભાવનાદેશે ચક્રવર્તી સદ્ધર્મ છે; કવિતા ને સાહિત્યનું યે પરમ નિયામક સૂત્ર સદાચરણ છે. એ વિશ્વપ્રવર્તંતું ગુહ્ય-

સૂત્ર દલપતરામને શિખવાડયું હતું સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે. પંચવર્તમાન ધારીને દલપતરામ ઘેર આવ્યા. ઘેર આવીને પોતાની સામળશાહી બે કાવ્યવાર્તાઓ જોઇ. અન્તર્દેશે પુણ્ય પ્રગટેલા દલપતરામને થયું કે સ્ત્રીચાતુરીની આ મ્હારી કાવ્યવાર્તાઓ વાંચીને રખેને ! સંસારએકતો એકેકે સંસારી પાપપન્થે વળે. પંચવર્તમાનધારીથી સંસારને વિપથે દોરનારી કવિતા લખાય જ નહિ. પછી દલપતરામે જાણે પુણ્યનો અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, ને મંહી નિજનાં બે કાવ્યોનો નિઃશેષ નાશ કીધો. હીરાદન્તીને ને કમળલોચનીને સદ્ધર્મની એ પુણ્યવેદીએ હોમી. પાપનાં બલિદાન ઘણાં અપાયાં છે ને અપાશે· દલપતરામે ધર્મજ્વાળા જલાવીને મંહી બિભત્સ શૃગારી કાવ્યના હવિ આપ્યો. કેટલીક યજ્ઞવેદીઓના હુતાશ એવા કાવ્યહવિ પામ્યા હશે ?

આમ પંદરમું વર્ષ બેસતાં, દલપતરામ રસની બિભત્સતાને જીત્યા. આયુષ્યને પ્રથમ પગથિયેથી જ જાણે દલપતરામે આયુષ્યભરનો મન્ત્રોચ્ચાર ઉચ્ચાર્યો કે કવિતાદેશે પાપ નહિ, પુણ્ય ચક્રવર્તી છે.

પ્રકરણ ૭ મું, કાવ્યદીક્ષા: વ્રજભાષા

સં. ૧૮૯૦ ની વરાન્તમાં દલપતરામ ધર્મદીક્ષા પામ્યા અને વર્ષોમાં કાવ્યદીક્ષા પામ્યા. એમનાં ને દેશનાં સદ્‌ભાગ્યે બન્ને દીક્ષાદાતાઓ સન્તો ને કવિઓ હતા. એ બન્ને દીક્ષાવિધાન મૂળીમન્દિરમાં થયાં.

ગ્રીષ્મ ઉતરી — ઝાલાવાડની ગ્રીષ્મ ઉતરી એટલે શું એ ઝાલાવાડીઓ જાણે છે.— ને ચાતુર્માસ બેઠો. ભોગાવામાં એકાદું પૂર આવી ગયું. રાણકદેવડીની દેહરીની છાયામાં ઢીચણપૂર પાણીની સરવાણી વહેવા લાગી. ભોગાવાનો દડ ભીંજાયો ને મંહી થર બાઝ્યા ને તાજેલીંપ્યો ચોક હોય એવી જળપાડી ઓકળીઓ પડી રહી. ખેતરો હરિયાળાં થયા, ધરતી હસવા લાગી આગલે વર્ષે ઝાલાવાડમાં કાળ હતો એ કાળ ઉતર્યં લોકના હૈયા હરખાવા લાગ્યા.

આષાઢ મહિને પ્ર..નન્દ મામાએ કહ્યુઃ દલપત! શ્રાવણ માસ મૂળીમા રહે ને મ્હારી વતી તુલસી ન્હડાવે તો બે રૂપિયા આપીશ મામાને મન હતું કે પોતાનું દેવકાર્ય થશે ને સન્તસમાગમે ભાણેજનો સત્સંગ દૃઢ થશે. દલપતરામને મન હતું કે નવરાને ઉદ્યમ જડે છે. દલપતરામ અસાડ ઉતરતા મૂળીએ ગયા.

મૂળીના અધૂરા મન્દિરનું કામ ત્ય્હારે તડામાર ચાલતું હતું. ચણવામાં નકશો કરવામાં વિગતો જોવામાં મુખ્ય ઉપરી માનો સલાટ હતા તે વઢવાણના હતા. સ્વરૂપાનન્દ સ્વામી ને લાલો કોઠારી એ બે કોઠારીઓ હતા, અને ઘનશ્યામાનન્દજી પ્રધાન બ્રહ્મચારી હતા. સંતમંડળ દલપતરામ પ્રત્યે

ટનાં તીખાં વીરત્વનાં વેણુ બ્રહ્માનન્દકાવ્યમાં પણ ઝબકે છે. સદ્‌ગુરુકા બન્દા બ્રહ્માનન્દા સાચ કહેન્દા, જગફન્દાઃ એ અષ્ટપદી ભોજાના ચાબખાંઓને પણ ભૂલાવે એવી છે. પણ સાધુનું વીરત્વ તે વૈરાગ્યનું વીરત્વ. બ્રહ્માનન્દ સ્વામી સત્સંગના મહાસન્ત હતા, મહાકવિ હતા. એમની વાતો યે સત્સંગમાં ઝાઝેરિક પ્રવર્તે છે. એમણે મન્દિરો બન્ધાવ્યાં, પરચા દીઠા, કીર્તનો ગાયાં. શ્રીજી મહારાજ ક્ષણુ રોષે કે રિસામણે હોય ને બ્રહ્મમુનિ સન્મુખ આવે કે હસી પડતા. રાજકવિઓ થઇ ચારણભ્હારોટ રાણામહારાણાને રીઝવતા, રમાડતા, બિરદાવતા; એ જ ચારણભ્હારોટ સન્ત થઇ શ્રીજીને રીઝવતા, રમાડતા, બિરદાવતા. ભગવાન તો ભક્તાધીન છે ને?

દેવાનન્દ સ્વામી મહાન સિતારી હતા. એક વેળા વડોદરામાં ગાયકવાડ સરકારે સંગીતનો મ્હોટો જલસો કીધો હતો. અમદાવાદ ને અયોધ્યાના ગાયવો આવ્યા હતા વડોદરામાં તે વખતે સાધુમંડળ વિરાજતાં હતાં; એ પરમહંસોને પણ દરબારી આમંત્રણ હતું. સ્પર્ધામાં તો સન્તથી ગૃહસ્થો સાથે ન ઉતરાય; પણ બ્રહ્માનન્દપ્રમુખ સન્તમંડળ ગાયકવાડ સરકારના આમન્ત્રણને માન આપી, રાજમહેલે જઇ, સાજ સાથે કીર્તન સંભળાવી આવ્યા હતા. ધ્રાંગધ્રાના રાજસાહેબ પણ દેવાનન્દ સ્વામીનો સિતાર સાંભળવાને મૂળીએ પધારતા. સાથે જ ને ! સન્તો શ્રીજીના સાજ હતા, ને શ્રીજી કીર્તન હતા.

દેવાનન્દ સ્વામી શ્રીજીના નિર્માની સન્ત હતા. બ્રહ્માનન્દ સ્વામી અક્ષરધામમાં પધાર્યે મૂળીનું મહન્તપદ ખાલી પડ્યું. કોને મહન્તપદે સ્થાપવા એ સત્સંગને પ્રશ્ન થયો.

ઝાલાવાડનો સંઘ ધર્મધુરન્ધર આચાર્યજી મહારાજ શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીની સમીપે અમદાવાદમાં એકઠો મળ્યો. મૂળીનું મન્દિર અપૂરું હતું; શ્રીજીનાં ને બ્રહ્માનન્દ સ્વામીનાં આદર્યાં પૂરાં થયાં ન હતાં. બ્રહ્માનન્દ સ્વામીના શિષ્યને મહન્તપદે સ્થાપવા એ તો નિર્વિવાદ હતું. પણ બ્રહ્માનન્દ સ્વામીના મંડળમાં બે પ્રધાન ને પ્રતાપી શિષ્યો હતા. એક જાજ્વલ્યમાન પૂર્ણાનન્દ સ્વામી ને બીજા નિર્માની દેવાનન્દ સ્વામી. ઝાલાવાડના સંઘે મહન્તાઇનો અંચળો દેવાનન્દ સ્વામીને ઓઢાડ્યો. પૂર્ણાનન્દ સ્વામીને બહુ માઠું લાગ્યું; ભગવાં ઉતારી સંસારમાં ગયા. દેવાનન્દ સ્વામીના શિષ્ય દલપતરામ કહે છે કે પૂર્ણાનન્દ સ્વામી પ્રતાપી પુરુષ હતા. સ્વામીનારાયણના એ સન્તો જ સૌ પ્રતાપી હતા. અમદાવાદમાં નિત્યાનન્દ સ્વામીની, સારંગપુરમાં ગોપાળાનન્દ સ્વામીની, કે મૂળીમાં બ્રહ્માનન્દ ભમાનન્દ દેવાનન્દ સ્વામીની રંગમૂર્તિઓ જઇ નિહાળજો. એ ચિત્રોમાં યે મહિમા તરવરે છે. તિલકમંડિત વિશાળ લલાટદેશ, માથે અંબાડી જેવો ભર્યો ભાવનો ભારે ભગવો પાઘ, આસપાસ ઉડતી ઝૂલ જેવું ઉત્તરીય, કીકીઓમાંથી વહતો હસ્તિદન્તિ સમો કિરણઘોષઃ એ સૌ સદ્દગુરુઓ શ્રીજીના ને સત્સંગના હાથીઓ હતા.

દેવાનન્દ સ્વામીએ પછી ગુરુનું અધૂરું મૂકયું પૂરું કીધું, ને મૂળીમાં જ આયુષ્યઅવશેષ નિર્ગમ્યો. સ્વામીના દેહશેષને અગ્નિસ્નાન કરાવ્યું છે ત્ય્હાં, મૂળી મન્દિરની વાડીમાં, આજે યે કવીશ્વર દલપતરામના કાવ્યગુરુ દેવાનન્દ સ્વામીની છત્રી સ્વામીનાં સંસ્મરણો ઉચ્ચરતી ઉભી છે.

કૃપાશીલ હતું. ધોળિયા તરીકે દલપતરામ મન્દિરમાં રહેતા, સન્તોનું કામકાજ કરતા, હડૂલા ને આખીઓ બોલી રીઝવતા. મૂળીમન્દિરના મહન્ત સદ્‌ગુરુ દેવાનન્દ સ્વામી હતા ને પોતાના સન્તગુરુ બ્રહ્માનન્દ સ્વામીએ અધૂરૂં મૂકેલું ધર્મધામ પૂરૂં કરાવતા હતા.

સભામંડપમાં ગવાતાં દેવાનન્દ સ્વામીનાં કીર્તનો દલપતરામે સાંભળ્યાં. દેવાનન્દ સ્વામી છન્દો રચતા નહિ, કીર્તનો જ રચતા; અને તે પણ ત્યાગીશોભતાં વૈરાગ્યપ્રધાન કીર્તનો. સન્તો દુનિયાને સદા સદ્‌બોધે છે. દલપતરામને જિજ્ઞાસા થઈ ને વધુ કીર્તનો મેળવીને વાંચ્યાં. વાંચ્યે વાંચ્યે જિજ્ઞાસા વધી. પછી તો સ્વામી પાસેથી યાચીયાચીને કીર્તનો વાંચ્યાં. હૈયું હુલસતું હતું, સ્વામી ભણી ભક્તિ ખેંચાતી જતી હતી. પછી સ્વામીને કાવ્યશાસ્ત્રની કેટલીક શંકાઓ પૂછી; સ્વામીના ઉત્તરથી શાન્તિ વળી; ને દલપતરામે દેવાનન્દ સ્વામી પાસે પિંગળ ભણવા માંડયું.

જોગ લીધા પછી પૂર્વાશ્રમની વાત કરવી એ જોગધર્મ નથી. જોગીઓની પૂર્વકથા એ કારણે સંદિગ્ધ રહે છે. સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત કથા એવી છે કે દેવાનન્દ સ્વામી જન્મે દેવીકુળના ચારણ હતા, દેવીમાર્ગી હતા, દેવીના દીધેલ તેથી નામે દેવીદાન ગઢવી હતા. દેવીદાન ગઢવી કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી હતા, કવિતા કરતા, સંગીત જાણતા. લીમડી સંસ્થાનના બરોળ ગામના દેવાનન્દ સ્વામી વતની હતા. શ્રીજી મહારાજ એક વેળા ગઢપુરથી અમદાવાદ ભણી વિચરતા હતા ત્હારે બરોળ ગામે પધાર્યા હતા. ગામલોક દર્શને મળ્યું, જમવા રોકા-

વાનો આગ્રહ કીધો. મહારાજે કહ્યું જવાની ઉતાવળ છે, રોકાવાય એમ નથી. પણ ત્હમારૂં વેણુ નહિ ઉથલિયે. તૈયાર હોય તે લાવો. એક બ્રાહ્મણ જઇ ઘેરથી દૂધપાકની ત્રાંસળી ભરીને લાવ્યો. અંગરખાની બ્હાંય કોણીએ ચ્હડાવી, પગ ભોંય લટકતા રાખી, જોડયા ગાડાની ધોંસરીએ બેઠા બેઠા શ્રીજીએ દૂધપાક આરોગ્યો. કોઇકને એ જોઇ હસવું આવ્યું, કોઈ મર્માળાં વેણ બોલ્યું, કોઇએ પાછળ નિન્દા કીધી. દેવીદાન ગઢવી લોકસમુદાયમાં હતા. એમને થયુંઃ માણુ! કહો–ના કહો; છે તો કોક સંસારથી અનોખો; ભાસે તો છે કોક એકલપન્થો; પરમહંસ સમો, વિધિનિષેધથી પર હાલનારો. નાણુવો જોઇએ. દેવીદાન ગઢવીએ શ્રીજી મહારાજને કહ્યુંઃ હારે રાખો તો આવવા ઇચ્છા છે, મહારાજ! મહારાજ હશીને બોલ્યા કે અમે તો ત્હમને તેડવાને જ આવ્યા છીએ. દેવીદાન ગઢવી ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા, ને શ્રીજીની સવારીમાં ફર્યા. પછી થોડેક વર્ષે ભેખ ઓઢયો ને સાધુ થયા. દીક્ષા દેવાને અવસરે નવસાધુને નામાભિધાન અર્પતાં પૂર્વે શ્રીજીએ ને બ્રહ્માનન્દ સ્વામીએ વિચારણા કીધી. દેવજાતિમાં જન્મેલા છે; દેવીભક્ત હતા, હવે દેવભક્ત થયા છે; દેવીદાન નામ હતું, દેવાનન્દ નામ પાડો. એમ દેવીદાન ગઢવી દેવાનન્દ સ્વામીસ્વરૂપે પુનરવતારે આવ્યા.

દેવાનન્દ સ્વામીના ગુરુ હતા બ્રહ્માનન્દ સ્વામી. બ્રહ્માનન્દ સ્વામી મૂળે અર્બૂદાચળની તળેટીમાં પરાશરઅરણ્યમાંના સિરોહી નજીકના એક ગામના બ્હારોટ હતા. એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ લાડૂ બ્હારોટ. ભાલાની અણી સમાં લાડૂ બ્હારો-

સં. ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૭ સૂધી, સળંગ નહિ કટકે કટકે, દલપતરામ દેવાનન્દ સ્વામી પાસે ભણ્યા, કિશોર મટી જુવાન થયા.

. છન્દશૃંગાર નામનું પિંગળશાસ્ત્ર અને ભાષાભૂષ નામનો અલંકારગ્રંથ દેવાનન્દ સ્વામી પાસે પ્રથમ દલપ રામ શીખ્યા. એ વેળાએ ક્ષત્રિયોની વીરશ્રુતિ પૃથુરાજરાં હતો, ને રાજભાષા વ્રજભાષા હતી. વૈષ્ણવ મન્દિરોમાં સુરદાસજીનાં ગવાતાં, તેથી મન્દિરભાષા પણ વ્રજભાષા હતી વનોમાં તીર્થોમાં મઠીઓમાં તુલસીકૃત વાંચતા, એટ તીર્થભાષા યે વ્રજભાષા હતી. મધ્યયુગની એ મન્દિર તી ને રાજદરબારની ભાષામાં કાવ્યશાસ્ત્રો હતાં. રાજકોટ મહેરામણજી કે ધ્રાંગધ્રાના રાજસાહેબ, શિવાજી મહારાજન ભૂખણ કે અકબરશાહના કવિ ગંગ, જોધપુરનાથના કરણી દાનજી કે મહારાણા પ્રતાપના દશોંજી આઢાઃ સહુની પ્રેરણ પૃથુરાજરાસામાંથી વહેતી ને સહુનો આદર્શ એ વીરત્વને મહેરામણ હતો. મૂળીના ગઢવીઓ પણ દલપતરામને એ જ કહેતા કે 'ભાષામાં કવિતા કરો; તે સારી થાય, ત્હારે જ રાજસ્થાનોમાં માન પમાય.' વ્રજભાષા ત્હારે ભાષા કહેવાતી. ગુરુસ્વામીનાં કીર્તનોથી પ્રેરાઈ પ્રથમ દલપતરામે ગુજરાતીમાં ન્હાનાં કીર્તનો કરવા માંડ્યાં હતાં. પછી આચાર્ય શ્રીની આજ્ઞાથી શ્રીપુરોત્સવ ને શાકોત્સવનાં શ્રીજીનાં ઉત્સવવર્ણન ગુજરાતીમાં રચ્યાં. પણ અભ્યાસે સમાગમે અને મનોરથોએ દિશા વાળી, ને દલપતરામને પણ ભાષાકવિ થવાના કોડ થયા.

પણ હિન્દી સંસ્કારવન્તા દલપતરામને હિન્દીછાયા ઝીલતા કહી જૂના કહેનારાનું શું કહેવું ? નવગુજરાતે આજ શું બને છે ? ૧૯૩૨ ની આખરે શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકારે આજ્ઞાપત્રિકા કહાડી છે કે ઈ. સ. ૧૯૩૫ થી વડોદરા રાજ્યની રાજભાષા હિન્દી થશે; માટે અમલદારવર્ગે બે વર્ષમાં હિન્દી શીખી લેવું. સોએ વર્ષે દલપતરામ જાણે પાછા જાગે છે ! 'ગુજરાતી કાવ્યભાષા ને સાહિત્યભાષા લોકભાષા જેવી સરળ જોઈએ.' એવું સ્વામીનારાયણશીખ્યું દલપતરામનું ભાષાસૂત્ર હતું. પાએક સદી ભ્રમણે ચ્હડી આવી વીસમી સદીમાં પાછો એ દલપતસૂત્રનો આપણે ત્ય્હ પુનરવતાર થયો, ને ગુજરાત દલપતરામને પગલે પાછું વળ્યું આજ શ્રીમન્ત ગાયકવાડ મહારાજ સોએ વર્ષે દલપતરામની સાક્ષી પૂરી એમના બોલમાં બોલ પૂરે છે કે હિન્દની લોક ભાષા હિન્દી છે.

દલપતરામના સહાધ્યાયી એક વૈષ્ણવાનન્દ બ્રહ્મચારી હતા. મુક્તાનન્દ સ્વામીકૃત બે ભાષાગ્રન્થો સત્સંગશિરોમણિ ને વિવેકચિન્તામણિ બન્ને ય સહાધ્યાયીઓ દેવાનન્દ સ્વામી કને શીખ્યા. બ્રહ્માનન્દ સ્વામીકૃત બ્રહ્મવિલાસ ને ધર્મવંશપ્રકાશ પણ વાંચ્યા. તુલસીકૃત રામાયણનાં પણ અભ્યાસવાંચન રાખ્યાં હતાં. બીજે વર્ષે પણ મામાએ શ્રાવણી દેવપૂજા કાજે ભાણેજને મૂળીએ મોકલ્યો. દલપતરામને તો વિદ્યાભ્યાસ થતો ને સન્તસમાગમ થતો. Knowledge is power. વિદ્યા એ શક્તિ છે; સત્પન્થે ય વળે, અસત્પન્થે ય વળે. દલપતરામની આત્મશક્તિઓ ખીલતી જતી

તેમ તેમ સદ્ધર્મનું આત્મબળે વધતું જતું, એ સદ્‌ભાગ્યનો દૈવયોગ હતો.

વળી ફરી મૂળીએ જવું થયે એક ગઢવીએ કહ્યું કે કેશવદાસજીનો ગ્રન્થ કવિપ્રિયા ન ભણ્યો એ કવિ અધૂરો કહેવાય. મૂળીમાં એક ખેંગાર ગઢવી હતા દલપતરામને ગઢવી હારે મિત્રાચારી હતી. ગઢવીનું પુસ્તક લઇ દલપતરામે નકલ ઉતારી લીધી. ત્હારે જમાનો એવો હતો કે કોઇ કોઇને ગ્રન્થ મહાશ્રમે ધીરે. હસ્તલખી પ્રત જાય તો બીજી ત્હારે બજારે મળતી ન્હોતી. ગ્રન્થપ્રાપ્તિ ત્હારે સુલભ ન હતી એ ખરૂં; પણ ઉતારી લેતાં ગ્રન્થ અડધો ભણાઇ જતો, એ લાભ લીધેલા શ્રમનો થાક ઉતારતો.

વળી એક ભૂજભણ્યા ગઢવીએ કહ્યું કે રસ એ જ કવિતાનું રહસ્ય છે. અને રસ છે રસિકપ્રિયા ગ્રન્થમાં. એ નાયકનાયકાભેદમાં જ રસનિરૂપણ છે. રસનો મર્મ સ્હમજવા રસિકપ્રિયા ભણો. દાદુપન્થી સન્ત સુન્દરદાસે નિજરચ્યા સુન્દરવિલાસ ગ્રન્થમાં રસિકપ્રિયાને નિષેધી છે; બ્રહ્માનન્દ સ્વામીએ બ્રહ્મવિલાસમાં ને મુક્તાનન્દ સ્વામીએ વિવેકચિન્તામણિમાં રસિકપ્રિયાને નિષેધી છે. ઇતિહાસકથા એવી છે કે અકબરશાહના જમાનામાં ઓરછાની રાજનર્તકી રાયપ્રવીણને કાજ કેશવદાસ કવિએ રસિકપ્રિયાનો ગ્રન્થ લખ્યો હતો. ઓરછાનો રાજદરબાર ત્હારે કલાવન્તોની ખાણ હતો. કવિરાજ કેશવદાસજી ઓરછે હતા, નૃત્યસ્વામિની રાયપ્રવીણ ઓરછે હતી, 'હજાર વર્ષે એકાદ જન્મે છે' એવા સંગીતેશ્વર તાનસેનજી ઓરછેથી દિલ્હીના બાદશાહી દરબારે ગયા હતા. રસિકપ્રિયા એ કલાસ્વામીઓના યુગનો ગ્રન્થ

છે. દલપતરામ તો અભ્યાસી હતા. બ્રહ્માનન્દ ને મુક્તાનન્દ સમા મુક્તોએ નિષેધેલું એમને લખવું ન હતું. પણ અભ્યાસ અધૂરો મૂક્યો ન્હોતો, કાવ્યશાસ્ત્રની દિશાઓ જોઇ વળવી હતી પણ એ રસિકપ્રિયાનો ગ્રન્થ મળે ક્યહાંથી ?

દલપતજીવનના આકાશમાં એક ગહનમૂર્તિ સિતારો ઉગે છે, જે મહેરામણજીના જીવનમાં ઉગ્યો હતો, કર્નલ ટૉડના જીવનમાં ઉગ્યો હતો.

જૈનોમાં શ્વેતામ્બરી સાધુનો એક વર્ગ છે ત્હેમને જતી કહે છે. જતી એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃતે તો યતિ. પણ કાળે કરી પછી એ શબ્દનો અપભ્રંશ થયો, એમ એ વર્ગનો યે અપભ્રંશ થયો. મન્ત્રતન્ત્ર, કામણટૂમણ, જાદુવશીકરણ, જ્યોતિષ, મારણ આરણની મેલી વિદ્યાઃ સ્થૂળ દૈહિક જડવિદ્યાઓ ને પ્રાણવિનિમય સમી સૂક્ષ્મ ચેતનવિદ્યાઓની વચ્ચે, નહિ જડશાયી–નહિ ચેતનશાયી એવી, વિશ્વના પહેલા પડદા પાછળનીના જેવી, અર્ધસત્યોની ભૂમિકા છે. એ અર્ધસત્યોની વાડીઓના જતીઓ ભ્રમરો હતા. ભુવાઓના એ પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા, શુકૂલોના એ મુહૂર્ત જોનાર સહાયકો હતા. વ્યાજવટાન્તરનો ધંધો કરતા, કુણ્ડળીઓ મૂકતા, જન્મોત્રીઓ લખતા. પાટણમા હતા, અમદાવાદમા હતા, વઢવાણમાં હતા. અન્તરો ને સૂરમા એમના સાગ્રિતો હતા. વૈદક તો અનુષંગી હોય જ; પણ કાષ્ઠૌષધિ કરતાં રસાયનમાં એ રમનારા હતા. કોક કોક તો કીમિયાગરની કીર્તિને યે પામતા. પ્રીતસુરી ને કવિતાની કચુંબરો એમના રસથાળમાંથી અળગી ન હતી. પૃચ્છકો એમને પુછતા, વ્યાધિગ્રસ્તો એમને ત્હ્યાં ઔષધોપચારે જતા, અર્ધદગ્ધો એમની સંગાથે અર્ધસત્યોની ભૂમિમાં માણી

આવતા. રાજદ્વારે સન્માનાતા, જ્ઞાનપરજ્ઞાનના એ ક્ષિતિજ-વાસીઓને લોકવૃન્દ આશ્ચર્યની આંખે જોતું. કરમાં કાળો સીસમદંડ, અંગે અર્ધમેલું ઉડતું ઉત્તરીય, ચકચકતા પટિયાં પાડેલા વાળ વચ્ચે તેજરેખા સમી સેંથીની એકલદંડીઃ એ જતીમૂર્તિઓ સંસારના કોયડારૂપ હતી.

વઢવાણમાં નાગરવાડામાં ન્હાના દહેરા પાસે ડાહ્યાભાઈનું ઘર હજી છે. લાખૂપોળેથી ડાહ્યાભાઇની ચન્દ્રશાળાએ જતાં છેલ્લો ખૂણો વળતાં ખૂણાની આંબી સમો જતીનો અપાશરો છે. ત્હેમાં ત્ય્હારે લાલચન્દજી ગોરજી રહેતા, જતીઓના રત્ન અને પૂજ્ય હતા, દલપતરામના પાડોશી હતા, ઓપ-ટીવેળાની આંટીઓ ઉકેલાવતા વૃદ્ધાવસ્થામાં યે દલપતરામ વઢવાણ જતા ત્ય્હારે ગોરજીના શિષ્યવંશજ નાનચન્દજીને હેતભાવે સંભારતા. લાલચન્દજી ગોરજીના ગ્રન્થભંડારની યાદીમાં રસિકપ્રિયા ગ્રન્થ દલપતરામે દીઠો; આજીજી કરીને માગી લઈ નકલ ઉતારી લીધી.

સં. ૧૮૯૬ બેસતાં શ્રીપુરોત્સવ ને શાકોત્સવ લખ્યાં તે બ્હેનની પ્રેરણાથી સ્ત્રીપરિચિત મંગળગીતોના ઢાળોમાં રચ્યાં હતાં. ન્હાનપણમાં ભેળી રમેલી બ્હેન વીરને પ્રેરણા પાય એ આપણે ત્ય્હાં વિરલ દૃષ્ટાન્ત નથી.

જૂના કાવ્યગ્રન્થો ભણતા હતા ત્ય્હારે દલપતરામ નવા કાવ્યગ્રન્થોના નિરૂદ્યમી ન હતા. આ અરસામાં—સં. ૧૮૯૭ ના પોસ માસમાં બે કાવ્યગ્રન્થો અભ્યાસીકવિએ આરમ્ભ્યા હતાઃ એક જ્ઞાનચાતુરી ને બીજો કાવ્યચાતુરી. બન્ને વ્રજભાષાના ગ્રન્થો હતા; એકકે છપાયેલ નથી. એવામાં આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મ્હોરાજે બન્ને સહાધ્યાયી-

બોલાવી એમની કવિતાઓ સાંભળી. બ્રહ્મચારી વૈષ્ણુ-જીને ભટ્ટાર્કજી પાસે પોશાળમાં ભણવાને ભૂજ મોકલ્યા; રામને કહ્યું કે પુસ્તકો વિ. જોઈએ તે માગી લેજો ભ્યાસ વધારજો. આચાર્યશ્રીને હજી દલપતરામની તીતિ થઈ ન હતી.

વૈષ્ણુવાનન્દજીએ પછી ભૂજથી ભાતામાં આણેલા બે ન્થો, માનમંજરી અને અનેકાર્થી, દલપતરામને લેવાને આપ્યા હતા. બન્ને કોષ હતા. માનમંજરી અર્થના. અનેક શબ્દોનો અમરકોષ સમો કોષ અનેકાર્થીમાં એકએક શબ્દના અનેકાર્થ સંગ્રહેલા બન્ને ગ્રન્થો વિસ્તીર્ણ ભાષાભંડારના સહાયક હતા. દલપતરામની તેજસ્વી સ્મરણશક્તિનાં અનેક દૃષ્ટાન્ત મુખે સાંભળ્યાં છે; પણ એમનો શિક્ષાપત્રીનો મુખપાઠ ન્તોમાં યે દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. શિક્ષાપત્રી એમનો ધર્મ- હતો, શિક્ષાપત્રી એમનું શ્રદ્ધાસ્થાન હતી, શિક્ષા- ં એમનો વિધિનિષેધ હતો. સોળે આંક મોઢે; લેખાંની ના મોઢે; Reference booksમાં નહિ, Encyclopedia હિ, કે લાયબ્રેરીઓમાં નહિ; પણ ' વિદ્યા પાઠે 'નો એ ગયુગ હતો. અષ્ટાવધાન, ષોડશાવધાન, શતાવધાન— નોનો એ જમાનો હતો. આજ તો ઇતિહાસની સાલો ડે, તો પછી આંક ને લેખાં તો સ્મરણે કય્હાંથી સ્મરણવિકાસને આજ વિસાર્યો છે; ત્હારે સ્મૃતિને ની શક્તિ માની ખીલવતા. અબરખને ઘૂંટે તેમ તેમ રી; એમ ત્હારે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ માનતા કે સ્મૃતિને તેમ તેમ ગુણકારી. શિક્ષાપત્રીના ૨૧૨ શ્લોક છે.

વચ્ચેથી પલાખું પૂછે ત્હેનો તો બાળકો યે ઉત્તર આપે છે; વચમાંથી જે શ્લોક પૂછે તે દલપતરામે બોલતા. પણ આકરો પાઠ તો હતો પ્રતિલોમપાઠ; અવળે આંકે શ્લોકો ભણી જવાનો પાઠ; ૨૧૨ મો શ્લોક, પછી ૨૧૧ મો શ્લોક, પછી ૨૧૦ મો શ્લોક—એમ. દલપતરામને શિક્ષાપત્રીના પ્રતિલોમપાઠનો મ્હાવરો હતો.

સં. ૧૮૯૭ ની જન્માષ્ટમી ઉપર વૈષ્ણવાનન્દ સ્વામી ભૂજથી ભણીને મૂળીએ આવ્યા. સમૈયો ભરાયો હતો, અમદાવાદથી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ પધાર્યા હતા. મહારાજશ્રીએ બન્ને સહાધ્યાયીઓની પરીક્ષા લીધી. સ્વામીને કહ્યું કે શ્રીજીની બાળલીલાના વીશેક છન્દ રચો; દલપતરામને કહ્યું શ્રીજીની ચેષ્ટાના છન્દ રચો. એક અઠવાડિયાની અવધિ ઠરાવી હતી. અઠવાડિયુ વીત્યે બન્નેયના કાવ્યો આચાર્યજીએ સાંભળ્યાં. સ્વામીને બનાતની ટોપી ને ચાદર ઓઢાડયાં, દલપતરામને પાઘડી બન્ધાવી; ને બન્નેને કહ્યું કે સત્સંગના કવિ સ્થાપિયે છીએ; સત્સંગને ઉજળો કરજો. એમ આચાર્યજી મહારાજે દલપતરામને કવિપદે સ્વીકાર્યા, પણ સત્સંગે સ્વીકારવાની હજી બેચાર વર્ષની વાર હતી. એકવીસમું વર્ષ ઉતર્યે દલપતરામ કવિસ્નાતક થયા.

એ વેળાના દલપતરામના પાંચછએક ચેષ્ટાના છન્દ જળવાયેલા છે. કવિતાને કાળના કાટ ચ્હડતા નથી. ચાખ્યે આજના રસિકોને યે રસભર્યાં લાગશે; ને જણાશે કે દલપતરામની કલ્પનાઓ પોતે ભગવાન માનતા ત્હેમને તુલ્ય હતી.

શ્રીજી મહારાજને એક ટેવ એ હતી કે છીંકણગાસુ ખાતાં મુખે આડો રૂમાલ ધરતા. દલપતરામે એનો છપ્પય કીધો છે.

नन्दजसोदानन्द भये आनन्दकन्द जब,
गोद लिये गोविन्द मन्द धय नन्दप्रिया तब;
जंभन किय जगवंध, चितय मुखचन्द चारु अति,
मध्य लखी ब्रह्मांड पींड, शुधरहित भइ मति.
यह मर्म जानि अब धर्मसुत, परम प्रेम जन पर धरी,
मुखपैं रुमाल दलपति रखी छींकहास करही हरि.

બગાસું ખાધે જશોદામાને મુખમાં બ્રહ્માંડ દેખાયું ને મૂર્છા આવી ગઇ; તો આ હરિભક્તોનું બ્રહ્માંડદર્શને શું થાય'? એ વિચારી શ્રી હરિ मुखपैं रुमाल ધરે છે.

શ્રીજીની એક ચેષ્ટા એ હતી કે માળા ફેરવતા ત્યારે કયારેક એકવડી ફેરવતા, ને કય્હારેક જોડ પારા મૂકતા. એનું દલપતરામનું કવિત છે.

फेरत तुलसीदाम ग्रही कर घनश्याम,
मानु मन्त्र जपी जन हीयको हरत हैं;
धारी पन, धारी तनु, ताकु निरधारिबेको
अधम उद्धारिबेको लेखो आचरत है;
थापन सुनीतिको, उत्थापन अनीति जनु,
आपनके जन्म गीने भूमें जो धरत है;
दाखे दलपतिराम, जुग्म दाम फेर फेर
जुग्म अवतारनकी गिनती करत है.

શ્રીજી માળા ફેરવે છે તે ધર્મ સ્થાપવાને ને અધર્મ ઉત્થાપવાને કેટલા જન્મ લીધા ને કેટકેટલા હરિભક્તોને

તાર્યો એનું જાણે લેખું કરે છે! ત્હેમાં કેટલાં બ્રહ્મચારીરૂપ ધાર્યાં ને કેટલાં જુગલરૂપ ધાર્યાં એ ગણવાને જોડકે પારા મૂકે છે.

શ્રીજી મહારાજ જમવાને બેસતા ત્હારે મસ્તકે ને આંખે અંગે પછેડી ઓઢતા, પણ કાન ઉઘાડા રાખતા. દલપતરામ કહે છેઃ

भोजनकु भगवान बसन्त हि, वो छबि सतत संत सभारे;
धाम पदे सुउछंग बनाय तिही पर धाम भुजातल धारे;
ढांढि दुजो कर धारि श्रिजी जिमही शिरसांग दुकूल हि डारे;
गो-द्विज-सतपुकार मचु दलपत्त है श्रौन उभार उघारे.

ગૌ બ્રાહ્મણ સાધુની ધા સાંભળવાને શ્રીજી કાન ઉઘાડા રાખે છે. દલપતરામ કહે છે કે ભગવાન કાન ઢાંકે ત્હારે તો થઈ જ રહ્યું ને?

શ્રીજી મહારાજને પાઘ બાંધવાની ટેવ એવી હતી કે ભમ્મર ઉપર આટો દઈને ભમ્મરને ઢાંકી દેતા. દલપતરામ કહે છેઃ

ज्ञानप्रसारन पापप्रनाशन दासन त्रास निकासन जाते,
त्रासन काल शरासन सी गरुडासन भृटि विलासन आते;
त्रास लहे फोउ पास यते, अविनाश प्रयत्न प्रकाश हि ताते,
बासनको, दलपत्ति कहे, शिर दासपती ग्रह पास हि लाते.

ગરૂડાસનની ભ્રુકુટિ કાળને યે ત્રાસ પમાડનારી છે; તો કો પ્રણતજન કને આવતાં ત્રાસે નહિ, માટે અવિનાશીનો પાઘમાં ભમ્મર ઢાંકવાનો પ્રયત્ન છે.

શ્રીજીને એક ટેવ હતી કે સભામાં બેઠા બેઠા રૂમાલને છેડે વળ દેતા. દલપતરામ કહે છે કે આ તો જાણે જગતના નાગનું ન્હડર્યું ઝેર શ્રીજી ઉતારતા હતા.

भेद पढे हो वेदके वृपते, वृषकुलभूप।
हिमजोगी गोपालसे पढि अष्टांग अनूप;
पढि अष्टांग अनूप आय रामानन्दतूपे,
भक्तिअंगके भेद सुगम किय सो इक रूपे;
दाखत दलपतिराम, जगत अहि जाहि चढे हैं,
पट चल देत पलाय; कहां यह भेद पढे हैं!

વેદ પિતા પાસે ભણ્યા, અષ્ટાંગ યોગ હિમાલયના ગોપાળ જોગી પાસે ભણ્યા, ભક્તિના ભેદ રામાનન્દ સ્વામી પાસે ભણ્યા, પણ રૂમાલને વળ દેતાં દેતાં જગતનાં ઝેર ઉતારવાનું કોની કનેથી શીખ્યા છો? મહારાજ!

શ્રીજીનો સ્વભાવ એ હતો કે કોઈ ફૂલનો ગજરો કે લીંબૂ આપે તો પ્રથમ આંખે અડાડે, પછી સૂંઘે, ને પછી વાતોમાં તલ્લીન થાય ત્યહારે ચાંપી નાંખે. દલપતરામ કહે છે કે એ પ્રહલાદપિતાનું માથું નથી કે ચાંપો છો; આ તો પુષ્પગુચ્છ છે.

पुष्पगुच्छ स्वच्छ भक्तवत्सलको भक्तजने
दीनो हाथ, नाथ नेन साथ ले लगायो है;
मानु आप दास ज्ञान पाय भयो पादप हैं,
बहु काल बिछुरे ते उर प्रेम आयो है;
बातमें अघातचित्त भये नरभ्रात, तब
चूरी डार्यो, देखी सन्त बचन सुनायो है;
कहे दलपतिराम सुनो, महाराज! यह
नाहो है प्रह्लादपितु, सुमन सुहायो है.

શ્રીજીની એક ચેષ્ટા એ હતી કે દાંત વચ્ચે જીભ લાવી, કય્હારેક ડાબે ને કય્હારેક જમણે પડખે જીભને

દબાવતા. દલપતરામ કહે છે કે લોકાપવાદને કારણે સતી સીતાજીને વન મોકલ્યાં એ પૂર્વજન્મનું ક્રૂર કર્મ યાદ આવ્યે ભગવાન જીભને કચરી નાંખે છે.

> वारीको उजारी, लंका जारी, शत्रु मारी भारी
> जनककुमारी ल्याये जनकजामात है,
> लोकअपवाद सुनी दिलदुखे दयालजी
> वनमें निकारी नारी, जो सती साक्षात है;
> कोटी दयाकन्द जगवंद्य वृषनदनके
> अन्तरमें जब यह बात याद आत है,
> कहे दलपतिराम, जानी निज क्रूर काम
> दांतनकी पांतनसे जीह्वाको दबात है।

જનરલ ઓફ્ટરલોની સિન્ધુનો મુખપ્રદેશ જીતતા હતા, ને ઇંગ્લાંડમાં વર્ડ્ઝવર્થને રાજકવિપદે સ્થાપતા હતા ત્હારે ગુજરાતે આ કાવ્યછન્દ રચાતા હતા. વર્ડ્ઝવર્થ ત્હારે ઉત્તરાવસ્થામાં હતા ને ટેનીસનનુ કીર્તિંજ્વલન્ત હો કાવ્ય હજી છપાયું ન હતું. નર્મદાતીરે કવિવર દયારામભાઈ આયુષ્યની સાહીના શિખરપગથિયાં ન્હડી ઉતરતા હતા.

કલ્પનાના પતંગો જ ચગાવવાના દલપતરામને ન હતા. એમનો સંસાર ગુણાતો જતો હતો. એ પછીની સાલમાં ન્હાનેરા ભાઈ દિનકરરામને એરાણુ પરણાવ્યા, ને ત્હેની વળતી સાલે મૂળીબાને સીમન્ત આવ્યું. દલપતરામના પુત્રનું મુખ અમૃતબાએ જોયુ, ને એનું નામ પુરુષોત્તમ પાડ્યું. ડાહ્યાભાઈ તો સંન્યસ્ત ધારી સાબરઘાટે વિરાજતા હતા. એમને હવે સંસાર મૃગજળની વાડીઓ હતી.

સં. ૧૮૯૮ ના ચાતુર્માસમાં રામાનન્દી સાધુઓની જમાત વઢવાણને પાદર આવી હતી. રામગ્હોલના સંસ્થાપક ઠાકોર સાહેબ રામસિંહજીના પિતા જાલમસિંહજીના રાજમાતાએ જમાતને ચાતુર્માસ રોકી ને રામલીલા કરાવી. આખું રામાયણ સાધુઓએ નાટકરૂપે ભજવી બતાવ્યું. વિશાળી લંકા રચી હતી; મહાકાય રાવણ રચ્યો હતો, ને પૂતળામાં બન્ધુકદારૂનાં ભૂંગળાં ભર્યા હતાં. યથાવત્ દસરાની તિથિએ રાવણવધ થયો, દીવાળીને દિન અયોધ્યાપ્રવેશ થયો, સિંહાસનસ્થ રઘુવીરને શિરે રાજછત્ર ધરાવાયું, ને અવધપુરવાસીઓએ નગરીને દીપમાળાથી ગગનમંડળ સમી શણુગારી સીતાજીના સ્વયંવર ને કન્યાદાનને અવસરે એક દરબારી ખવાસ રામાભાઇએ ખેતર કન્યાદાનમાં દીધું હતું, બ્રાહ્મણોને દક્ષણા વ્હેંચાઇ હતી. દલપતરામે સાખી ભાંખી હતી ને રૂપિયો પામ્યા હતા. આપણા મધ્યયુગમાં માત્ર ભવાઇઓનાં જ નાટક ન્હોતાં ભજવાતાં. રામાયણ ને રામલીલા, ભાગવત ને રાસલીલા તો કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર પર્યન્ત સમગ્ર ભરતખંડને એકી કરણે ગૂંથતા, અદશ્ય ને અદ્ભુત; યુગયુગના, કાળદોરા છે.

મૂળીએ ભણી ઉતર્યા એટલે દલપતરામ કવિસ્નાતક થયા. પણ વિદ્યાશાળાના અભ્યાસ સાથે વિદ્યાભ્યાસ પરિસમાપ્ત નથી એ દલપતરામ સ્હમજતા હતા; વઢવાણમાં યે વિદ્વાનો હતા; ને ઘેર આવી રહ્યે એક વૃદ્ધની છત્રછાયા દલપતરામને સાંપડી. એ વૃદ્ધ પણ પવિત્ર સાધુપુરૂષ હતા, શ્રીજી મહારાજને મળેલા હતા; કાવ્યરસિયા હતા, કાવ્યો રચતા. વયે દલપતરામના વડિલ હતા, ને મિત્રભાવે રાખતા.

સદ્‌ગુરૂઓ એમને ઘેર ઉતરતા, શ્રીજી મહારાજ એમને ઘેર પધારતા વિદ્યા,વય પ્રતિષ્ઠા ને સાધુતાની એ મૂર્તિ તે મૂળજી મેઘજી શાહ.

અસલ મૂળજી શેઠ વઢવાણથી દોઢેક ગાઉ પરના મેમકા ગામે વસતા. શ્રીજી મહારાજ પહેલાંનો, શ્રીજીનાં માતપિતાની પેરે રામાનન્દ સ્વામીના વારાનો, સં. ૧૮૫૨થી મૂળજી શેઠને સત્સંગ હતો. સં. ૧૮૫૯ ની વસન્તપંચમી શ્રીજી મહારાજે મેમકે મૂળજી શેઠને ઘેર કીધી હતી. પછી કાંઇક ગામવાઘો પડયે મેમકાનુ પાણી હરામ કરીને શેઠ લીમલી જઇને વાસ કીધો. દાદા ખાચરનો કારભાર કરવાને મૂળજી શેઠને શ્રીજી મહારાજ લીમલીથી ગઢડે તેડી ગયા હતા. ગઢડેથી નિવૃત્ત થયે સં. ૧૮૯૨ માં મૂળજી શેઠ વઢવાણવાસી થયા.

મુક્તાનન્દ સ્વામી નિષ્કુળાનન્દ સ્વામી, ગુણાતીતાનન્દ સ્વામી બ્રહ્માનન્દ સ્વામીઃ સત્સંગના મ્હોટેરા સદ્‌ગુરૂઓએ સં. ૧૮૭૦ માં રામાનન્દ સ્વામીના એ શિષ્યવરનાં ઘર ચણ્યાં હતાં. વઢવાણમાં મન્દિર ન હતું ત્યહારે સં. ૧૮૯૨ સૂધી સત્સંગના સન્તો એ ઘરમાં ઉતરતા. દેવાનન્દ સ્વામી ત્યહાં બે માસ રહ્યા હતા, નિત્યાનન્દ સ્વામીએ ત્યહાં ભાગવતની કથા કરી હતી. મૂળજી શેઠનો સત્સંગમાં ત્યહારે દૂહો બોલાતોઃ

મુકુન્દદાસ ને મૂળજી, સુન્દરદાસ, શ્રીરંગ;
સત્સંગ ધર્મસમાજમાં ચારે એક જ અંગ.

મુકુન્દદાસ તે મુક્તાનન્દ સ્વામી; સુન્દરદાસજી ભૂજમાં હતા; શ્રીરંગ તે બ્રહ્માનન્દ સ્વામી. શ્રીજીની પ્રસાદીની ઘણી વહતો મૂળજી શેઠને ત્યહાં હતી.

પુરાણું ભાગવત જ્યોતિષ મૂળજી શેઠ ભણેલા હતા. સંસ્કૃત સારૂં જાણતા. ઉદ્ધવી સંપ્રદાયના શેઠે ૧૪ ગ્રન્થો રચ્યા હતા. ૧૮ પદનું વ્રજભાષામાં ભાગવત કીધું હતું. ઉપરાન્ત વચનવિલાસ, વિવેકવર્તમાન, પ્રશ્નોત્તરબોધ, નવરસવિધાનં, ઢાળિયાંઓમાં જૈનધર્મસારઃ એ ગ્રન્થો ગૂંથ્યા હતા. પંદરસોક ગ્રન્થોનો શેઠનો ગ્રન્થભંડાર પણ વિશાળ હતો.

સં. ૧૮૯૭ માં ભૂળીએથી આવ્યે દલપતરામને મૂળજી શેઠનો સમાગમ થયો. દલપતરામનું વય ત્હારે એકવીશેક વર્ષનું હતું. દેવાનન્દ સ્વામી પછી મૂળજી શેઠઃ Graduate થઈ જાણે Post-graduate અભ્યાસ દલપતરામે આદર્યો.

વૈષ્ણવાનન્દજી પાસેથી ઉતારી આણેલાં માનમંજરી ને અનેકાર્થી દલપતરામ શેઠ પાસે વાંચતા. શેઠના રચેલા ગ્રન્થો પણ વંચાતાં. રાજનીતિ ને કાવ્યશાસ્ત્રની વિદ્વદ્ચર્ચાઓ પણ થતી. પાંડવો પછી જે જે રાજવંશ ભરતખંડે થયા ત્હેમની વંશાવળીઓ શેઠ પાસેથી ઉતારી લીધી. શ્રીજી મહારાજે કરેલી ટીકા સાથેનો મહાભારતનો ભાગ પણ ઉતાર્યો હતો. દલપતરામની હારે મોચીગોર શિવરામ પણ શેઠ પાસે ભણવાને આવતા. બપ્પોરે બપ્પોરે દલપતરામ ભણવાને જતા, ને કય્હારેક રાત્રે પણ ત્ય્હાં આસન નાંખી સૂઇ રહેતા. શેઠના મકાનની મેડીને ઝૂલતો ગોખ હતો. મુક્તાનન્દ સ્વામીનું ત્ય્હાં આસન થતું. મુક્તાનન્દ સ્વામીના આસને એ ગોખમાં દલપતરામ આસન નાંખતા.

જમ્યા વગર રહે તો દલપતરામ મન્દિરે ગયા વગર રહે. નિત્યશઃ દેવમન્દિરે દર્શને જવું એ દલપતરામનું ધર્મવ્યસન હતું. ઘેર પણ સન્તોને જમવાને ન્હોતરતા. બ્રાહ્મ-

ણોના વેઢિયા હતા, શાહુકારોમાં ક્રિયમાણે જતા, એટલે નિર્વાહજોગ પ્રાપ્તિ થઇ રહેતી. અંગરખું, શાલી દક્ષણીપાઘડી, અને એમને વિદ્યાભંડાર ભેળવે એટલા પંડિતપંક્તિમાં પણ ભળતા.

વઢવાણની ગાદીએ ત્હારે ઠાકોર સાહેબ શ્રી રાયસિંહજી જાલમસિંહજી હતા. એમની બાળવયને કારણે ગજકારભાર બામા સાહેબ ચલાવતા; મૂળજી શેઠની હારે દલપતરામ રાજદરબારમાં જતા આવતા. આસપાસના લીમડી વળા ગુંદિયાળાના દરબારોમાં દલપતરામ જતા, ને કથા કે કાવ્ય મંભળાવતા. કવિતાની કૂંચીએ દલપતરામને રાજદરબારના દરવાજા સહજે ઉઘડી જતા.

*. મૂળજી શેઠ એટલે ઉદ્ધવી સંપ્રદાયની શ્રીજીથી યે જૂની અસંગમૂર્તિ અને શ્રીજીને મળેલા સન્ત.

સં. ૧૯૦૭ કે ૦૮ મા કાર્તકી પૂર્ણિમાને સમૈયે મૂળજી શેઠ અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્હારે દલપતરામને શેઠનાં છેલ્લાં દર્શન થયાં હતાં. સં. ૧૯૧૦ મા પોણોસોક વર્ષની વયે મૂળજી શેઠ વિદેહ થયા. આયુષ્યનાં ઝાડ ત્હારે ન્હાના ન્હોતાં.

ગુરૂઓ જ જો મહાપુરૂષોને ઘડતા હોય તો દલપતરામને કશી કમીના ન હતી. દાદાભાઇ ભૂમાનન્દ દેવાનન્દ ને મૂળજી શેઠ જેવા પવિત્ર ને પાવનકારી સાધુજીવન વિદ્વદ્વરોને હાથે દલપતમાનસ ને દલપતજીવન ઘડાતું હતું.

એવામા દલપતરામે શીઘ્ર કવિતાનો મહાવરો પાડવા માંડ્યો. શીઘ્રકવિતાનાં કેટલાંક અંગો છે, ને તે ઘણાંખરાં દલપતરામને સિદ્ધ હતાં. તેજસ્વી સ્મરણશક્તિ, પ્રાસાનુપ્રાસ

કાજે વિશાળ ભાષાભંડાર, અલંકારોની વિવિધતા ને વિપુલતા, છન્દપરિવારનું સ્વામીત્વઃ એ સહુ દલપતરામે સાધ્યાં હતાં. તાત્કાળિક તર્કતરંગની ટેવ એક ખીલવવાની બાકી હતી. શીઘ્ર કાવ્યના અન્ય અંગો દલપતરામને ભંડારે હતાં. સૂર્ય ઉગે ને કિરણ ઉડે એવી ક્ષણસંચારી ઉર્મિનો ઉછાળો ખીલવવાનો હતો. વર્ષા વેળાએ પાણી ભરી રાખવા જેવું એ હતું. પ્રેરણાના મેઘ વરસતા ન હોય ત્હેમનો એ માર્ગ જ નથી. પણ વર્ષામાં વરસતાં મહાજળ ઝીલી સરોવરો ભરી લે તે છ યે ઋતુમાં ને બાવને અઠવાડિયાં વર્ષાનાં પાણી જનતાને સ્વેચ્છાએ પાઇ શકે. વિપુલ કાવ્યભંડારીની શીઘ્રકાવ્ય તો એક ચમત્કૃતિ છે. કાસદિયાં પારેવડાં ઉડે એમ પછી સન્દેશવાહી કાવ્યતરંગો દલપતરામે ઉડાડવા માંડ્યા. માર્ગે જતાં, ન્હાવા જતાં, મન્દિરે જતાં, ચૌટે ફરતાં નવતેરૂ જૂવે કે અન્તરને પૂછે કે આનું કાવ્ય કરવા કો કહે તો ચમત્કારી કાવ્યભાવ શો ભાખવો ? તર્ક કરતા, શબ્દગૂંથણી રચતા, કલ્પનાનાં પારેવડાં આવી સન્દેશા કહે તે ઝીલતા, ને અન્તરભંડારે સંભરતા. શીઘ્ર કાવ્યનો મહાવરો એમ દલપતરામ સાભિપ્રાય ખીલવતા હતા.

ધ્રાંગધ્રા, સીથા, હળવદ વિ. સ્થળોમાં દલપત વેદિયાને ક્રિયમાણને અંગે જવાનું થતું. કોઇક એવા પ્રસંગે સં. ૧૯૦૦ ના કાર્તક માસમાં તે ધ્રાંગધ્રે ગયા હતા. રાજ રણમલ ત્હારે ગાદીએ હતા, રાજ અમરને દેહ મૂકયે વર્ષેક દિવસ થયો હતો. ચકૂ પારેખ કરીને ધ્રાંગધ્રાના શાહુકાર હતા, એમની દુકાને કવિની બેઠક હતી. ચકૂ પારેખના મામા જેઠો દોશી સત્સંગી હતા, દરબારમાં જતા આવતા.

જેઠા દોશીએ મહારાજ રાજ રણમલને વાત કરી કે એક કવિ આવ્યા છે, ને કહો તે ઉપર તરત કવિતા કરે છે. રાજ સાહેબે કહ્યું તેડી લાવજો. રાજ રણમલને કવિતાનો શોખ હતો, કાવ્યગ્રન્થોના અભ્યાસી હતા. રાજ રણમલના પિતા રાજ અમર ધર્મનિષ્ઠ ને ભાગ્યવન્ત હતા, ભજનો રચતા, હાથમાં અખંડ બ્હેરખો ફરતો. રાજ અમરના કાળની એક દન્તકથા છે. એક કોળીએ એક વાણિયાના ઘરમાં ખાતર પાડયું તે પાંચ સાતેક રૂપિયાનો માલ ચોર્યો. પછી મુદ્દામાલ સહિત કોળી પકડાયો. કોઇએ શિખવ્યું કે સાધુ બનીશ તો છૂટી જઇશ. કપાળે હાથે છાતીએ કોળીએ ટીલાં કર્યાં; હાથમાં માળા રાખી, કંઠમાં માળાઓનો ઝૂડો નાંખ્યો. એ વેશે રાજ અમર પાસે ખડો થયો. ધર્મનિષ્ઠ રાજ સાહેબ પડકારી ઉઠયાઃ અહ્યા! સાધુને પકડયો છે; છોડો. છૂટો કરાવી રાજ સાહેબે પૂછયુંઃ મહારાજ! ચોરી ત્હમે કરી છે? કોળીએ હા પાડી. ત્ય્હારે ચોરે કંઇક સાચુકલા હતા. રાજ સાહેબે પૂછયુંઃ એ પાપ શાને કરવું પડયું?' કોળીએ કહ્યું કે લોટની ચપટી ગામમાંથી કોઇએ આપી નહિ. રાજસાહેબ બોલ્યા લોક તો એવા જ છે. કોઠારમાંથી સીધું અપાવી બાવાજીને રજા દીધી.

દલપતરામે જઈ રાજ રણમલને આશીર્વાદનો છપય કહ્યો. રાજ સાહેબે પૂછયુંઃ અષ્ટાવધાન જાણો છો કે ષોડશ-વધાન? દલપતરામે કહ્યું કે અવધાનનું મ્હારૂં ગજું નથી; હું તો શીઘ્ર કવિતા જાણું છું. કંઇક નિરાશ જેવા થઇ રાજ રણમલ લમણે હાથ દઈ તકિયે બેઠા. ઘોડાપૂરે કવિની કલ્પના

થનગની રહી. કહ્યું: આજ્ઞા હોય તો કવિતા સંભળાવું. પછી દલપતરામે રાજ રણમલને એક સવૈયો કહ્યો.

तब तात अति पुण्यवन्त भये, करि राज पुनी
जियकाज कियो;
लखि पुत्रनके घर पुत्रनको पुनि श्रेष्ठ मगे सुरलोक गयो;
तिनको दिन बीत भये अब तो, अनुमानत अब्द द्वि एक भयो;
उनको दिलशोच, दुजो कछु है अरु?
क्यों नृप! हाथकपोल दियो?

રાજ માનસિંહજી ત્‍હારે પાંચેક વર્ષના હતા. રાજ અમરે વર્ષેક ઉપર પૌત્રદર્શન કરી દેહ છોડયો હતો. રાજ રણમલ બોલી ઉઠયા: વાહ, કવિરાજ! વાહ.

આ રાજમેળાપ એકાન્તનો હતો. વળતે દિવસે રાજ રણમલે દલપતરામને દરબારમાં બોલાવ્યા ને ભરદરબારમાં શાલપાઘડીનો શિરપાવ બક્ષ્યો.

પછી તો દલપતરામને રાજસ્થાનોના શિરપાવોની મણા ન્હોતી રહી. સોરઠગુજરાતનાં રાજસ્થાનો દલપતરામને સન્માનવામાં રાજમાન માનતાં પણ રાજસ્થાનનું પ્રથમ સન્માન દલપતરામ રાજ રણમલને વરદ હસ્તે સં. ૧૯૦૦ બેસતાં ધ્રાંગધ્રે પામ્યા હતા.

પૌત્ર પુરુષોત્તમનું મુખ અમૃતબાએ નિરખ્યું એ જ સાલમાં, ઇસ્વી ૧૮૪૩ ના નવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે, ફારબસ સાહેબ મુંબાઇને કિનારે ઉતર્યા. વઢવાણમાં સુયોગ હતો એ જ કાળે મુંબાઇને આરે પણ સુયોગ હતો.

પ્રકરણ ૮ મું, કાવ્યદીક્ષાઃ સંસ્કૃત

પુર મૂળી પરમારનું, જગત બધામાં જાણ;
નીતમ ત્યહાં બહુ નીપજે કવિઓ ને કેકાણ.

કવિતાની પ્રેરણા ઈશ્વરદત્ત છે, કવિતાની કલા માનવસાધ્ય છે. પ્રત્યેક કલાના કલાસ્વામીને પાવરધાપણું તો હથોટી બેસતી જાય તેમ તેમ આવે છે. ચિત્રકારને પ્રથમ વર્ણો મેળવતાં શીખવું પડે છે, એમ કવિને પણ પ્રથમ વર્ણો મેળવતાં શીખવું પડે છે. ફૂલવેલનાં બીજમાં માળીથી જેમ ઓછુંવધતું કરી શકાય નહિ, તેમ કાવ્યપ્રેરણાનું પ્રાગટ્યઅપ્રાગટ્ય કવિની શક્તિપારની વાત છે. પણ ફૂલવેલ ફૂટી નીકળ્યે પાણી પાઈને ઉછેરાય, ફેલ્યેફાલ્યે એનો મનગમતો મંડપ રચાય, અને મ્હોર્યેફૂલ્યે ફૂલડાંનાં ગજરા હાર કે વેણી ગૂંથાય, એવું જ કવિતાવેલીનું છે. પ્રેરણા પ્રગટ્યા પછીના સૌન્દર્યસંસ્કાર તે કલા. કાળા આરસને પ્રતિમા ઘડનારો ધોળો કરી ન શકે, પણ સાંપડ્યા આરસની કેવીક રૂપમૂર્તિ ઘડવી એ ઘડનાર કલાકારની કલા છે. પ્રેરણાનો દેવતણખો પામ્યા પછી એને બહલાવવો તે કલાધર્મ છે.

પ્રેરણા અને કલાનો આવો વિકાસસંબંધ હોવાથી પ્રેરણા શિક્ષણપર છે, ને કલા શિક્ષણસાધ્ય છે. ગગનવિહારિણી વીજળીનું ઝબકવું માનવવશ નથી; એ જ વીજળી ગૃહમન્દિરે પધાર્યે એનો દીપક કરવો કે અગ્નિ એ માનવનિર્માણનો વિષય છે. માનવવશ એ વીજળી ઇચ્છો ત્યહારે

ને ઇચ્છો એટલાં અન્ધારાંનાં અજવાળાં કરે, કે તોપ જં-જાળના ગોળા છોડી નગરોને સંહારે. સૌ કલાઓની પેઠે કાવ્યકલા પણ શિખાય ને શિખવાય. છન્દશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશુદ્ધિ, ભાષાભંડોળ, શબ્દચમત્કૃતિ, ઉડતાં વિમાનો જેવાં કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનઃ એ બધામાં અભ્યાસથી પ્રવિણતા પમાય છે. પ્રેરણાના નિયમો નથી, કલાના નિયમો છે. પડેલા ચીલાના પરિચિત થઇને જેમ નવી કેડીઓ કોરાય, તેમ કવિતાના ય તે રસનિયમનો શીખી, પાળી, પછી નિયમપર થવાય.

કાવ્યકલા શીખવવાની કચ્છભૂજમાં પોશાળ હતી–આજે પણ છે. કવિઓ સૃજવાની એ કાવ્યશાળા કદાચ દુનિયાભરમાં અદ્વિતીય હશે. ઘણા કાવ્યરસિકો ત્ય્હાં ભણી રાજદરબારોમાં કવિરાજો થયા છે. એ કાવ્યશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્રો શિખવાય છે, ને રસોપાસકોને નવરસની વાડીઓમાં ઘૂમાવી, ઋતુઓ ને તડકીછાંયડી પ્રીછાવી, અભિસિંચન ઉછેર ફૂલ વીણણ ગૂંથન, બગીચાશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રી ઉછરતા બાગવાનોને ભણાવે એમ, ત્ય્હાં ભણાવાય છે. કચ્છના મહારાવનું ભૂજિયો સિંહાસન છે, પણ ભૂજની પોશાળ તે કચ્છના મહારાવનો કીર્તિમુગટ છે.

દલપતરામ મૂળી મન્દિરમાં ભણતા ત્ય્હારે મૂળીમાં ચારણોના સોએક ઘર હતાં, ને કેસર કવિ, ખેંગાર ગઢવી, રવિરાજ કવિ–એમ સ્થાનિક કવિઓ પણ હતા. એક કવિ તો ભૂજની પોશાળમાં પાંચ સાતેક વર્ષ ભણી આવ્યા હતા. છેલ્લી પરીક્ષામાં સરસ કાવ્યચાતુર્ય દાખવ્યે સોનાનાં કડાં કંઠી શાલ પાઘ એમ પંદરસોક રૂપિયાનો પોશાક મહારાવે

ગઢવીને બક્ષ્યો હતો. ભાવનગરે મહારાજ વજેસિંહજીના દરબારે કવિ ગયા ત્હારે કાવ્યોથી મહારાજને રીઝવીને પૂછ્યું કે રાજદરબાર તો કવિથી શોભે; આપને દરબાર રાજકવિ કોણ છે ? વજેસિંહજી મહારાજે પોતાના રાજકવિ પાતાભાઈ ગઢવીને દાખવ્યા કે આ અમારા રાજકવિ. મહેમાન કવિએ પાતાભાઈને પૂછ્યું કે કાવ્યશાસ્ત્ર તો ભણ્યા છોને ? મ્હોટા દિલના પાતાભાઈ ગઢવીએ વિનયનો ઉત્તર દીધો કે થોડાંઘણાં. કવિએ વળતું વેણ નાંખ્યું કે થોડાં ઘણાં જોયાં હોય તો બા ! મ્હોટે ઘેર ન રહિયે. સૌરાષ્ટ્રના રાજસ્થાનોમાં ફરી, રાજદરબારોમાં સન્માન પામી, સારો ધનસંચય કરી, સં. ૧૮૯૫–૯૬ માં ગઢવી પોતાને વતન મૂળીએ આવી રહ્યા હતા. ૩૦૦–૪૦૦ વીઘાં પોતે ગરાસ જમાવ્યો હતો ને કાવ્યાનન્દની મસ્તીમાં રહેતા. ત્રીસ પાંત્રીશેક વર્ષના ગઢવી ત્હારે ભરજોબન અવસ્થામાં હતા.

એમનું નામ ફૂલજી ગઢવી; ને એમનું કાવ્યાભિનામ કુસુમ કવિ. આજ એમનો ગરાસ મૂળીમાં છે, પણ વંશ નથી. ફૂલજી ગઢવી મહામર્મનાં બાણ મારનાર શબ્દબાણાવળી હતા, ને સારૂં આલાવાડ એમને ગજિયા ગઢવીના ન્હાનેરા ભાઈ લેખે પિછાનતું. એક વેળા મૂળી મન્દિરમાં એમણે પૂછ્યું કે પારસસ્પર્શે લોઢું તે સોનું થાય કે નહિ ? સન્તોએ કહ્યું: પારસસ્પર્શે લોઢું સોનું થાય જ. ગઢવી બોલ્યા કે તો પછી તમ સમાગમે અમે આવા લોટાના કટકાજ કાં રહ્યા ? એક સન્તે ઉત્તર વાળ્યો: ગઢવી ! લોઢાનું સોનું થાય, કાંઈ કાટના ગઠ્ઠાનું ન થાય. ફૂલભાઈ ગઢવી ચોરે બેસતા, ઠાકરમન્દિરે જતા, ભાયાતોના ડાયરા

ગજવતા; કવ્હારેક કવ્હારેક સ્વામીનારાયણને મન્દિરે દેવાનન્દ સ્વામી પાસે પણ જતાઆવતા. ચારપાંચેક વર્ષ એમ વીત્યાં. ગઢવી ભરજોબનમાં ઝોલાં ખાતા હતા. સં. ૧૯૦૧ ના ફાગણ કે ચૈત્ર માસમાં કુસુમ કવિ એકદા મન્દિરે પધાર્યા હતા ત્હારે સભામંડપમાં વાતવાતમાં દેવાનન્દ સ્વામીને કહ્યું કે સ્વામી ! રાજદરબારોમાં કવિઓ નથી રહ્યા, ને સત્સંગમાં યે અસ્તાચળે ઉગતો લાગે છે. હતા; બ્રહ્માનન્દ સ્વામી હતા, પ્રેમાનન્દ સ્વામી હતા, મુક્તાનન્દ સ્વામી હતા; સત્સંગમાં એ કાવ્યકુંજર હતા. બધે ય આથમણાના ઓળા છે કે શું ? દેવાનન્દ સ્વામી તો મહાનુભાવ વૈરાગ્યસિદ્ધ નિર્માની સાધુપુરુષ હતા, એટલે એમને કવિના મર્મબાણે માઠું ન લાગ્યું; ને શીળે ભાવે કહ્યું કે હા, ઠીક કહો છો. બ્રહ્માનન્દ સ્વામી સમા સૂર્યો આજ સત્સંગમાં નથી. સભામંડપમાં એકઅંબાળા લાલો કોઠારી બેઠા હતા. ત્હેમને થયુ કે ગઢવીએ ભારે કીધી, સ્વામીને સંભળાવી. લાલો કોઠારી પડકારી ઉઠયા કે હં, હં, ગઢવી ! શું બોલો છો ? સત્સંગ શું કવિસૂનો થયો ? સત્સંગ તો મીઠો મહેરામણ છે, રત્નોની ખાણ છે. સન્તો ભગવે લૂગડે, ત્હમે ધોળે લૂગડે; તમ સાથે વાદવિવાદે સાધુ ન શોભે. કોઇ ધોળાં લૂગડાંવાળો આવ્યે ભેળવશું. ગઢવી બોલ્યા કે ધોળે લૂગડે બા ! કોણ હોય ? કોઠારીએ કરડાકી કરી કે ભણનારા ધોળિયા ઘણા યે હોય. જન્માષ્ટમીને સમૈયે આચાર્યજી મહારાજ પધારશે, ને દેશદેશના હરિભક્તો આવશે: ત્હારે વળી મોકો સાપડશે.

એ વાત એટલેથી રહી પણ મહિના વીતતા વાર લાગતી નથી, ને પછી જન્માષ્ટમીનો સમૈયો ભરાયો ધર્મ-ધુરન્ધર આચાર્યજી મહારાજ શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી અમદાવાદથી મૂળીએ પધાર્યા વઢવાણના હરિભક્તો સંગાથે દલપતરામ પણ સમૈયે ગયા હતા લાલો કોઠારી કાંઇ ગઢવીના મર્મવેધ વીસર્યા ન હતા કોઠારીએ દલપતરામને એકાન્તે બોલાવી ઘની વાર્તા કહી દલપતરામને પણ થયું કે ભરસભામાં ગઢવીએ ગુરુનું અપમાન કીધું. કોઠારીએ કહ્યું ચારણને અભિમાન સ્હડયું છે જોજો હો, દલપત! ચારુ બોલે ત્હો યે જૂઠો પાડવો છે ને સભા જીતવી છે. દલપતરામને પાનો ચ્હડયો. કહ્યું સત્સંગમાં દાસાનુદાસ છું, બીજે કહો તો બ્રહ્માંડને બાથ ભીડું. પાંચસાત વિદ્યાર્થીઓ સહાયતામાં આપજો વ્યાકરણ પચ્ચાસ્ય અલંકારગ્રન્થ ભણનાર ત્રણેક બ્રાહ્મણો ને બીજા સાધુઓ દલપતરામને સાત્રિન સોંપ્યા. સાત્રિનોએ પૂછ્યું અમારે શું કરવાનું? દલપતરામે કહ્યું કે ગઢવી છન્દ બોલે ને લખાવવા કહિયે તો ન યે લખાને લખાવવું એ રાજસભાની રીત નથી એટલે પહેલા એ પહેલું, બીજાએ બીજું એમ એમના છન્દનું એક એક ચરણ સૌએ યાદ કરી લેવું કોઠારીએ દલપતરામને આજ્ઞા કરી કે Cતારે ગ્હેરે, બોલાવિયે ત્હારે સભામાં આવજે

નિત્યનિયમ પ્રમાણે સભામંડપમાં સ્હાંજે સભા ભરાણી સન્તો મુક્તો દેશદેશના હરિભક્તો શ્રી હરિની વાર્તા સાંભળવાને ને ધર્મધુરન્ધરના દર્શને આવ્યા હતા ત્હાં સભા મંડપમાં ગઢવી આવ્યા દર્શન કરી, બેસી, લાલા કોઠારીને ગઢવીએ પૂછ્યું આ ત્હમારો સમૈયો કહેવરાવાયને? કોઠા-

રીએ કહ્યું: સમૈયો તો ખરો; પણ વરસાદ પાણીને લીધે નજીકનાં જ બેએક હજાર સત્સંગીઓ આવ્યા છે. આઘેથી કોઇ આવ્યું નથી. ગઢવીએ કહ્યું: કોઇ કવિ આવ્યા હોય તો ભલા! કંઇક કાવ્યચર્ચા કરિયે. ઉભા થઇ કોઠારીએ સભામાં સાદ પાડયો કે અલ્યા! કોઇ ગૃહસ્થ સત્સંગી કવિતા કાંઈ જાણો છો કે? એકે કહ્યું હળવદમાં ફલાણા ભાઇ છે. બીજે કહ્યું લીમડીમાં ફલાણા ભાઈ છે, પણ આવ્યા નથી. ત્રીજે કહ્યું વઢવાણનો શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ દલપતરામ કાંઇક ભણેલ છે ને આવેલ છે. કોઠારીએ કહ્યું ત્હારે બોલાવો એને સભામાં. એક ધોળિયો ગયો ને દલપતરામને તેડી લાવ્યો. આચાર્યજીને સન્તોને સભાને પગે લાગી દલપતરામ બેઠા પછી લાલા કોઠારીએ ગઢવીની ઓળખ પાડી ને કહ્યું: ગઢવી સારા કવિ છે, ભૂજની પોશાળમાં ભણી આવ્યા છે, રાજદરબારો જીત્યા છે. ત્હમે યે કંઇક ભણ્યા છો. ગઢવીને કાવ્યચર્ચા કરવી છે. આવડે તે કરો. પછી ગઢવીએ દલપતરામને પૂછ્યું કે કિયું પિંગળ ને કોની કને ભણ્યા છો, ભા! દલપતરામે કહ્યું દેવાનન્દ સ્વામી પાસે છન્દશૃંગાર ભણ્યો છું. ગઢવીએ પૂછ્યું અલંકારનો ગ્રન્થ ભણ્યા છો કાંઇ? પિંગળ એક ભણ્વે શું વળે? ઉત્તર દીધો કે સ્વામી પાસે ભાષાભૂષણ ભણ્યો છું. ત્હારે ગઢવીએ કહ્યું કે નાયકાભેદ ન જાણો ત્હાં સૂધી કવિ કહેવરાવાય નહિ. નાયકાભેદનો કોઇ ગ્રન્થ? દલપતરામે કહ્યું: પરકિયા એટલે વ્યભિચારિણી ને સામાન્યા એટલે ગણિકા; એમની કવિતા આ સભામાં ન હોય. ત્હારે ગઢવીએ પૂછ્યું: આ વિરાજમાન છે એ આચાર્યજી મહારાજની કવિતા કાંઈ કરી છે? દલપ-

તરામે કહ્યું કે આચાર્યજીની તો નથી કરી; એમના પિતા શ્રીજી મહારાજની કરી છે ગઢવી પડકાર્યાઃ કેમ ન કરિયે? ભગવાનના પુત્ર એ ય ભગવાનરૂપ છે; સાંભળો. કહી ગઢવીએ છપય છન્દ લલકાર્યો, ને મન્દિરનો સભામંડપ ને ચોક ગજાવી મૂક્યા.

उदधि उदकभर अमित, अमित मति अवधउदधमैं;
तिहि निधि मधि जलतरंग, तरंग मतितरग अवधमैं,
सिन्धु मही शशीमोती, मोती मनु अवधवचनमुग;
नदीसंगम निधि मिलत, मिलत मुनिमति अति करसुख;
तद प्रणत वनत नवरत्न सम, रत्न रहत जलधि ज्युंही:
कर जोरी कुसुम कवि युं कहे, अष्टम उदधि अवध! तुंही.

એ છપ્પય ગઢવીએ બે વાર બોલી વિસ્તારથી અર્થ કહી સંભળાવ્યો; ને ઉચ્ચર્યા કે બાપ અયોધ્યાપ્રસાદજી! તું તો આઠમો દરિયાવ છે–દરિયાવ.

વૃદ્ધાવસ્થામાં યે આ વાત કરતા ત્હારે દલપતરામને જાણે એ છપયના પડછન્દા સંભળાતા. દલપતરામની સ્વયં છન્દ લલકારવાની છટા અજબ હતી. મેઘનાદે કવિ ગાજતા ને શબ્દની જાણે ઘટા જામી જતી. છતાં દલપતરામ કહે છે કે ગઢવીની 'બોલવાની છટાનો સોમો ભાગે મ્હારામાં નથી.'

છપય સાંભળી સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. વિદ્વાનો હર્ષિત થયા. લાલા કોઠારીને યે ધ્રાસ્કો થયું કે આને તે દલપત કેમ પાછો પાડશે? કોઠારીએ દલપતરામને બિરદાવ્યા કે બોલો, હવે ત્હમારો વારો. દલપતરામે આશ્રિતોને પૂછ્યું કે કાં સહમજ્યા? સ્હમજ્યા? ને એ પૂછતાં પૂછતાં પોને મનમાં ઘોળી લીધું. વિચારમાર્ગ બાંધી લીધો. આશ્રિતો સૌએ કહ્યું

રહમજ્યા એટલે દલપતરામે ગઢવીને પૂછ્યું આ કિયો અલંકાર થયો ? ગઢવી ! સભાને સંબોધી ગઢવી કરડાકી-બોલ ઉચ્ચર્યાઃ હ્યો, સાંભળો, ભાઇઓ ! આ કહે છે ભાષા-ભૂષણ ભણ્યો છું, ને અલંકારનું તો ય્હને પૂછે છે.—એ ! અલંકાર ર્‌હમજ્તા ન હો તો કહું છું ભા ! એ તો રૂપકાલંકાર–રૂપકા. ગઢવીની વાતચીતની છટા પ્રતિપક્ષીને ચાંપતી જાય એવી હતી. દલપતરામે કહ્યુંઃ એ રૂપકાલંકાર ન હોય, ગઢવી ! વાંકુ મોહું કરી ગઢવી વક્રોક્તિમાં ઉચ્ચર્યાઃ ત્ય્હારે ત્હમે કહો એ અલંકાર. દલપતરામે કહ્યુંઃ આ તો વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર છે. આચાર્યજીને તો કોઇ ચન્દન ચ્હડાવે કે માથે ધૂળ નાંખે–બન્ને સરખાં છે. પૂંઠ પાછળ સ્વામી નારાયણની નિન્દા કરનારા ઓછા નથી; પણ ભરસભામાં આ ત્હમને ન ઘટે. ત્હમે જાણતા હશો કોઈ ર્‌હમજ્તું નથી. રહમજ્યા તો છે બ્હુ, પણ સ્વામી નારાયણના સન્તો ક્ષમાશીલ છે. ગઢવીએ કહ્યું શી અમે નિન્દા કરી ? બતાવો.

દલપતરામ પ્રશ્નોત્તર કરતા જતા ને મનમાં છન્દ ઘડતા જતા હતા. કુસુમ કવિના છેલ્લા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દલપતરામે સ્હામો છપ્પય છન્દ નાંખ્યો, ને ૧૭જીની ગ્હામે ઘોડો ખેલ્યા.

उदधिउदक अति क्षार, सार मति मधुरी अवधमैं;
अवध सुधामय अमल, समल चिख घसत उदधिमैं;
जड जलधि जलगवन, पवनवश, प्रतित न लायक;
अवधमति प्रतित धरत, सकलविधि जनसुखदायक;
लहि अंजलि उदधि अगस्त्य मुनि पान करी पींडमें लहे;
मति अकल अवध ! दलपति तुंही, को कवि निधिये सम कहे?

પ્ર. ૮, પા. ૧૬૬

પોતાના છપયનો દલપતરામે સભાજનને અર્થ કરી સંભળાવ્યો, ને છેડે કહ્યું: ગઢવી ! સાગર ત્હમારે મન મ્હોટો, મુનિઓને મન નહિ. અગસ્ત્ય મુનિ અંજલિ ભરી સાગરનું આચમન કરી ગયા હતા. આ સન્તો અગસ્ત્ય મુનિ સમા સમર્થ છે; પણ કોઈની કલ્પના યે આચાર્યશ્રીની બુદ્ધિનો તાગ લે એમ નથી. હે અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ ! કિયો કવિ હોય જે આપને ખારા ખાબોચિયા જેવા કહે ?

દલપતરામનો ઉત્તર સાંભળી મહારાજને હોઠે ને અંગે સ્મિત ફરક્યું; શાસ્ત્રીપંડિતો કાવ્યયુક્તિ પારખી હસી પડયા; દેવાનન્દ સ્વામીની આંખો શિષ્યને પટા ઝીલતો ને વાળતો નિરખી તેજસ્વી થઇ. લાલો કોઠારી ગાજ્યાઃ ભરી સભામાં ગઢવી ! આમ નિન્દા કરાય ?

ગઢવીનાં નેણમાં કસુંબો મ્હડયો, ઘેબિયા સોયા જેવા સજીવન થયા, શબ્દ ઘેરો થયો. ગઢવીએ કહ્યું: શું રાધિકાજીની આંખડીને કમળની ઉપમા આપી એટલે આંધળી થઇ ગઇ ? લાવો, અમારો છપય ભૂજ મોકલિયે, જેપુર મોકલિયે, ઉદેપુરજોધપુર મોકલિયે. ઉપમા ને દૃષ્ટાન્ત એમ જ અપાય. દલપતરામે કહ્યું: ગઢવી ! રાજામહારાજાની કવિતા કરતાં ત્હમને આવડે. કોઇ રાજસભામાં આ છપય સંભળાવો તો શોભી ઉઠે, આ ધર્મસભામાં ઝાંખો પડે. ગઢવીએ પાસો બદલ્યોઃ ત્મ્હારે ત્હમે કાંઇક કહો ને અમે વિચારિયે. દલપતરામે આહ્વાન ઉપાડી લીધું: હા, ઠીક કહ્યું. લ્યો, સાંભળો. ધર્મદ્વારે તો સૌમ્ય અલંકાર શોભે. ને પછી પોતે તાત્કાલિક મનમાં ઘટેલું કવિત સભાને સંભળાવ્યું.

घन्दसे सीतल अंग, बुद्धि है गजाननसी,
कामसे सरूपवान, शंकरसे ध्यानी है;
नारदसो सजे गान, शारदसो मतिमान,
घन सम दानी, और गोरखसे ग्यानी है;
धर्म जैसे धर्मधारी, कर्नसे सुकर्मकारी,
परम पवित्र, जैसो गंगज्यूको पानी है;
दाखे दलपतिराम, अवध प्रसादजीको
गंभीरता गूढ सातों सागर समानी है.

ગઢવી ઝંખવાણા. ચોગમ નજર નાંખી જોઇ. દિશા ન સૂઝી. આચાર્યજી મહારાજ પ્રસંગ કળી ગયા, ને પછી વચ્ચે પડ્યા. દલપતરામને કહ્યું; જાવ, જાવ હવે. સૂંઠને ગાંગડે તે ગાંધી થવાતું હશે ? હજી તો ભણી ચે નથી રહ્યા પૂરે, ને રાજદરબારો જીતેલા કવિરાજ શુ બાથ ભીડો છો. જાવ, ઉતારે જાવ. આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા થયે સભાને ને ગઢવીને વન્દન વન્દી દલપતરામ ઉતારે ગયા. મહારાજશ્રીએ કોઠારી પાસે શાલપાઘડીનો પોશાક મંગાવ્યો. ગઢવીને કહ્યું, આવો, પ્હેરાવું. ગઢવીએ કહ્યુંઃ એણે મ્હારૂં અપમાન કીધું; પોશાક નહિ લઉં. મહારાજે વિનયવાક્ય કહ્યું કે એ તો ઉછરતો જુવાનડો છે; હજી સૂંઠને ગાંગડે રમે છે. પછી કુસુમ કવિને શાલપાઘડી અર્પ્યાં ને સભા વિસર્જન થઇ. તે તિથિએ સત્સંગમાં દલપતરામનો ડંકો વાગ્યો ને સૌને જાણ થઇ કે એક કવિ જન્મ્યો છે.

વિન્ધ્યાટવિની પાર દક્ષિણદેશે મહારાજ (ભુવડ) ભુવનાદિત્યની પાટનગરી કલ્યાણીની રાજસભામાં ગુર્જર કવિરાજ શંકર બ્હારોટને ને દાક્ષિણાત્ય કવિરાજ કામરાજને

આવી જ કાવ્યચર્ચા થઈ હશે ને ? અકબરશાહના નવરત્ન-દરબારે આવી રસવાર્તાઓ રમાતી. કવિઓ દેવકૂલડાં છે કે દેવઅગ્નિના કારમા અંગારા ? એમના પરિમલ પમરાવે છે, એમની ઝાળો, હવિને બાળે એમ, બાળે છે. ભવભૂતિ સાચું ભાખે છે કે वज्रादपि कठोराणि, मृदूनि कुसुमादपि એવા લોકોત્તર ચિત્તના મહાજનો હોય છે. નહિ તો દલપતરામ જેવા સૌમ્યમૂર્તિને આવા ઉગ્ર વાદવિવાદ શા ? પણ ગુરુ-ઋણ એમ વાળવાનું વિધિનિર્માણ હશે ત્હેમાં દલપતરામ શું કરે ?

આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીની પ્રકૃતિ અતિ શાન્ત હતી. ભર્યા સરોવર સમા ધીરગંભીર હતા. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં પ્રવેશ હતો, સાહિત્યના ને શાસ્ત્રોના અભ્યાસી હતા. કીર્તનો રચતા. કથા કરતા ને સદ્બોધ સંભળાવતા ત્યહારે સન્તસભામાં ને હરિભક્તોનાં હૈયામાં જાણે ધર્મ-શાન્તિ વરસાવતા.

સભા વિસર્જન થયે વાસુદેવ બ્રહ્મચારી, મહાનુભાવા-નન્દ સ્વામી, ને દેવાનન્દ સ્વામી આચાર્યજી મહારાજ કને ગયા ને કહ્યુંઃ દલપતરામની તર્કશક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. એને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવ્યો હોય, ને આ જે તર્ક વ્રજભાષામાં લાવે છે તે સંસ્કૃતમાં ઉતારે તો માઘ કે કાલિદાસ જેવા થાય. સત્સંગની યે શોભા ને પુષ્ટિ વધે. પછી આચાર્યજી મહારાજે દલપતરામને બોલાવ્યા ને પૂછ્યુંઃ ત્હમારે ઘેર ખર્ચ કેટલુંક છે ? દલપતરામે કહ્યું કે અમે બે જણ ને એક દીકરો છીએ. આચાર્યજીએ કહ્યું કે

એ ખર્ચ અમે આપીશું; ત્હમે અમદાવાદ રહો ને સંસ્કૃત ભણો.

કુસુમ કવિની સભા દલપતરામ જીત્યા એ એમનો કાવ્યવિજય હતો. એ અવસરે ૧૮૪૮ ના એમના જીવન-પલટાનાં બીજ રોપાયાં. એ વિજયતિથિથી દલપતરામ સંપ્રદાયમાં કવિ સ્થપાયા. આચાર્યશ્રીને પ્રતીતિ થઈ, સન્તોને આનન્દ ઉભરાયો, દેવાનન્દ સ્વામીએ શિષ્યનો વિજય જોયો, સમૈયો વેરાયે હરિભક્તોએ દેશદેશાવરમાં જઇને વાતો કહી. એ તાત્કાળિક ફળો કરતાં યે ચિરંજીવ ફળ મહાન થયું કે ગુજરાતને દલપતરામ મળ્યા. કાવ્ય-વિજયથી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે દલપતરામને સંસ્કૃત ભણવાને અમદાવાદ ન્હોતર્યા; અમદાવાદમાં એ ભણનારાએ ભોળાનાથભાઇને પિંગલશાસ્ત્ર ભણાવ્યું; ભોળાનાથભાઇએ કાવ્યગુરુની ભલામણ ફારબસ સાહેબને કીધી; ને ફારબસ સાહેબે એ કાવ્યમોરલાને વર્ધમાનપુરીએથી આમન્ત્રી ગુજરાતની કુંજોમા રમતો ને ટહુકતો મૂકયો. નવયુગના મંડણને અવસરે એમ ધર્મશીલ, ગંગાજળનિર્મળ, કવિત-કોડામણો, જૂનાંના ને નવાનાં મહાસત્યો પ્રીછનાર ને પ્રીછાવનાર લોકહિતચિન્તક દેશનેતા ગુજરાતને સાંપડ્યો. ગોટલાની ને કેરીની વચ્ચે થડ ડાળ પાંદડાં ને મ્હોરનાં પગથિયા છે, પણ સહુ સ્હમજે છે ને ભાખે છે કે કેરી તે ગોટલામાંથી; તેમ કાર્યકારણશૃંખલા ઉચ્ચારે છે કે દેવાનન્દસ્વામીના શિષ્યના મૂળીની ધર્મસભામાંના કાવ્યવિજય-માંથી ગુજરાતના કવીશ્વર દલપતરામ થયા.

સમૈયો વેરાયે દલપતરામ વઢવાણ આવ્યા, ને સંસ્કૃત ભણવાને અમદાવાદ જવાની તૈયારીમાં પડ્યા. મૂળીબાને દલપતરામ સાથે કંકાસ ચાલતો તેમ અમૃતબા સાથે પણ બનતું ઓછું. અમૃતબાએ દિનકરભાઈ ભેળું રહેવું, ને એમનું માસિક ખર્ચ રૂ. ૪ નક્કી કરી એમાંથી રૂ. ૨ દલપતરામે દેવાનું ઠરાવ્યું. ગોરજીનું દેવું હતું તે ભાઈઓએ અડધોઅડધ વ્હેંચી લીધું. વ્યવહારસ્પષ્ટ દલપતરામે ન્હાના ભાઈને કહ્યું કે અમદાવાદ ભણવા જવું છે. ત્હાંથી વર્ષે આવું, બે વર્ષે આવું. પરસ્પર શંકા ન રહે કે કમાઈને છાનું રાખ્યું. માટે વ્હેંચણ કરીને જવાય તો સારૂં. સંબંધી બે નાતીલા સમક્ષ ભાઈઓભાગની વ્હેંચણ થઈ. ઘરના બે ભાગ કરી ચીઠ્ઠીઓ નાંખી. યજ્ઞશાળાવાળો પૂર્વાર્ધ દલપતરામને ભાગે આવ્યો, પશ્ચિમાર્ધ દિનકરરામને ભાગે ગયો. સૌસૌને ઉપયોગી પુસ્તકો વ્હેંચી લીધાં. વાસણો વ્હેંચતાં દહેરાણીજેઠાણીને કાશીના ચિત્રામણનો એક ચંબૂ હતો એ વિશે વાદ થયો. પછી એક પાસે એ ચંબૂ ને બીજી પાસ એથી ચોગણાંમૂલાં વાસણ મૂકી કહ્યું કે પસંદગી કરો. દહેરાણીએ બનારસી ચિત્રામણનો ચંબૂ લીધો. તીર્થચંબૂનું ચોગણું મૂલ ત્હારે લોકને મન હતું.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં ગણેશચતુર્થીએ એ માંગલ્યાધીશ દેવને મન્દિરમાં પધરાવે છે અને એકાદશીએ નદી કે તળાવ — કો જળાશયમાં વિસર્જન કરે છે. ત્હારે ઉત્સવનો મ્હોટો વરઘોડો ન્હડે છે, સન્તો હરિભક્તો આચાર્યજી મહારાજ તથા ઠાકોરજી સ્વયં ગણપતિજીની વિદાયે જાય છે, ને સરિતજળમાં કે સરોવરજળમાં ઠાકોરજી ત્હારે

ઝીલે છે. એ એકાદશીને જળઝીલણી એકાદશી કહે છે. એ જળઝીલણી એકાદશી ઉપર અમદાવાદ પહોંચવાને સં. ૧૯૦૧ (ઇસ્વી ૧૮૪૫) ના ભાદ્રપદની શુક્લ સપ્તમીએ, મૂળીએથી આવ્યા પછી દસબાર દિવસમાં, વ્યવહારશુદ્ધ થઇ, ખભે ઝોળો ભરાવી, ગીર્વાણવાણના અભ્યાસાર્થે દલપતરામ વઢવાણથી નીકળ્યા ને દશમે અમદાવાદ ગયા.

વિદ્યા ત્ય્હારે મઠ ને મન્દિરોમાં વસતી–ઉંચી કેળવણીની એ આપણી મહાપાઠશાળાઓ હતી; અને આજની Students' Residency જેવા સન્માર્ગના મન્દિરોમાં વિદ્યાર્થીઆશ્રમ હતા. વિદ્યાર્થીઆશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા, ને બ્રહ્મવિદ્ સન્ત સાધુ શાસ્ત્રી પાસે ભણતા. અમદાવાદના મન્દિરમાં એક મેડો વિદ્યાર્થીનો મેડો કહેવાતો. તે મેડે વિદ્યાર્થીઓ ભેગા દલપતરામ રહેતા. પૂનામાં મધુકરીનો ચાલ છે એવો આપણે ત્ય્હાં નથી; પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ લોટ માગી લાવી નિર્વાહ કરતા, કેટલાકને શહેરના વિદ્યાવિલાસી સજ્જનોની સહાયતા મળતી. દલપતરામને મન્દિરકોઠારેથી સીધું અપાતું ને હાથે રાંધી ખાતા. વાસુદેવાનન્દ બ્રહ્મચારીના આદેશથી સારસ્વત તથા ચન્દ્રિકા અને પંચમહાકાવ્યોમાંથી એકાદબે મહાકાવ્ય એમને શીખવાનું ઠર્યું. જ્ઞાનસ્વરૂપાનન્દ નામના સાધુ સારા શાસ્રી હતા. મહન્ત વૃન્દાવનદાસજી ને વૈરાગ્યમૂર્તિ નિર્ગુણદાસજી દલપતરામના સહાધ્યાયીઓ હતા. માહેશ્વર ભટ્ટના પુત્ર જેષ્ટારામ પણ સાથે ભણતા. અધીં સદી પછી યે દલપતરામ વિદ્યાર્થીના મેડાનો એ પૂર્વસંબંધ વીસર્યા ન હતા. વિદ્યાર્થીઓને માસિક સહાય આપતા, અને 'વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ'નો બોલ સંભળાયે કુલસન્તાનોએ

અન્ય સૌ પડતું મૂકી વિદ્યાર્થીઓને લોટ આપવા જવું એ દલપતરામને ઘેર ગૃહસ્થધર્મ મનાતો. પછી આયુષ્યની શીશીગાંના છેલ્લા કણ પડતા હતા ને દલપતરામને લાગ્યું કે મૃત્યુલોકની વિદાયઘડી આવી છે ત્હારે અઠવાડિયાક પૂર્વે, ફાલ્ગુણી કૃષ્ણ એકાદશીએ, ન્હાઈ ધોઈ સ્વચ્છ થઈ, શ્વેત કફની ધારણ કરી, પાંચ દાયકાના એ જૂના સ્નેહી ને સહાધ્યાયી ત્યાગમૂર્તિ નિર્ગુણદાસજીના સાધુમંડળને ઘેર ન્હોતરી, સૌનું પૂજનઅર્ચન કરાવી, ગન્ધ ને પુષ્પમાળાઓ આરોપાવી, 'રે! સ્ગપણ હરિવરનું સાચું' એ કીર્તન સાંભળતાં સાંભળતાં સંપ્રદાયની છેલ્લી વિદાય દલપતરામે લીધી હતી. સહાધ્યાયીઓના સંબંધ ત્હારે અર્ધી અર્ધી સદીના બન્ધાતા.

માળી માર્ગેથી નીકળે કે એની ફૂલછાબનો સુગન્ધ ચોગઠું ભરી પમરી રહે; દલપતરામનું યે એવું થયું. મન્દિરમાં દલપતરામ ભણતા, ને શહેરમાં એમની કાવ્યકલાની ફૂલછાબની કીર્તિસુવાસ પ્રસરવા માંડી. મન્દિરની પાડોશમાં ઝ્‌વેરચર મણકીવાળાના ધનાઢ્ય નામાંકિત ભાવભર્યા વૈષ્ણવ કુટુંબની હવેલી છે. મણકીવાળાની ગાદીએ ત્હારે સાહિત્યપ્રેમી ને કાવ્યરસિયા છોટાભાઈ શેઠ હતા. નિત્યશઃ એક વાલ સોનાનું દાન કરીને તે જમતા. એમને કવિતાનો શોખ હતો. કો હિન્દી કે મારવાડી કવિ એમનું આતિથ્ય ચાખ્યા વિના અમદાવાદમાંથી જાય નહિ. તેઓ વલ્લભસંપ્રદાયી હતા, ને સ્વામી નારાયણને મન્દિરે તો કય્હારેક પાડોશધર્મ પાળવાને જતા. છોટાભાઈ શેઠે સાંભળ્યું કે મન્દિરમાં કોઈ કવિ આવ્યા છે ને શીઘ્રકાવ્ય કરે છે. આસો વદના શેઠ

સન્ધ્યાસમયે એ કાવ્યરસિક સજ્જન મન્દિરમાં આવ્યા ને સભામાં બેઠા. આરતી ધૂન થઇ રહ્યે, ધર્મકર્મથી સહુ પરવાર્યે, છોટાભાઇ શેઠે આચાર્યશ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીને પૂછ્યું કે આપની પાસે સરસ્વતીપ્રસન્ન કોઇ કવિ આવ્યા સાંભળ્યા છે ને? આચાર્યશ્રીએ દલપતરામને ઓળખાવ્યા. શેઠે દલપતરામને કહ્યુંઃ કવિરાજ! કોઇક તાત્કાલિક કાવ્ય સંભળાવો. દલપતરામે કહ્યુંઃ આપ વિષય કહો એનું કાવ્ય સંભળાવું. શેઠે કહ્યું આ સભાનું વર્ણન કરો. છોટાભાઇ શેઠનો આદેશ થયો ને બેચાર ક્ષણમાં કવિની કાવ્યધારા વછૂટીઃ

मानसरके समान मानहु विराजमान
सतकी सभा सुजान धर्मवंशी पास है;
हंससे परमहंस सोहत देखो निःशंस,
कंज हरिदासमुख सुखसे विकास है;
अभ्रमांहि यहि काल दीपत नक्षत्रमाल,
सर्व दिश व्याप रह्यो उनको उजास है;
कहे दलपतिराम सुनो छोटालाल भ्रात!
धर्मद्वेषी विमुख कुमुदिनी उदास है.

છેલ્લું ચરણ સાંભળીને કેટલોક સાધુસમાજ હરખ્યો. પણ કાવ્યમર્મજ્ઞ છોટાભાઈ શેઠ બોલ્યાઃ કવિરાજ! અલંકારદોષ છે, દુઃખ ન લાગે તો કહું. કાળવિરોધનો દોષ છે. ત્હમે કહ્યું કમળ પ્રફુલ્લિત છે ને પોયણાં ઉદાસી છેઃ આકાશમાં તારા હોય ત્હારે એ સંભવે ખરૂં? કવિરાજ જરા ઝંખવાણા, ક્ષતિ સ્હમજી ગયા, છોટાભાઇ શેઠને કાવ્યપારખ પારખ્યા. ત્હાં એવે મન્દિરશિખર ભણી જોયું તો ધ્વજદંડ

ઉપર દસરા દિનથી ઝ્હડતો આકાશદીવડો દીઠો. એ દીપક-દર્શને કવિને પ્રેરણા પ્રગટી, નવકલ્પના ઝબકી ઉઠી, ને આચાર્યજી મહારાજ ભણી જોઇને કહ્યું કે મહારાજ! વગર સ્હમજ્યે મ્હેં નથી કહ્યું; સાંભળોઃ કહી નવો સવૈયો દલપતરામે કહ્યોઃ

दीपक नाहि–अगस्त्य सुदीपक देश दशाननको तजि आये;
मन्दिर नाहि यहि, महाराज! उदयो गिरि विन्ध्य सु
औध्यक्त पाये;
नाहि निशा, यह तो दिन है, ज्युं दिवाकर याहिकि
ओथ छुपाये;
तात्ति प्रतीति करो, दलपत्त! सुमन्तमुखाब्ज लखी विलसाये.

છોટાલાલ શેઠ હસી પડયા, ને કાવ્યતર્કથી આશ્ચર્યાનન્દ પામ્યા. એમનો કવિતરસિયો આત્મા ઉછળી ઉઠયો, ને કવિને બિરદાવ્યા કે શાહબાશ, કવિરાજ! શાહબાશ. આચાર્યશ્રીને શેઠે કહ્યું કે ઘણા કવિઓ મ્હેં જોયા છે; આવો તર્કશક્તિસંપન્ન, તરંગો ઉછાળતો, હજી દીઠો નથી.

દલપતરામની કાવ્યકલાની સુવાર્તા કર્ણોપકર્ણ શહેરમાં ફેલાવા માંડી. લાખા પટેલની પોળમાં શેઠની પોળમાં ઢાળ ઉતરતાં ત્હારે એક નાગરસજ્જન ગિરધરલાલભાઇ ધ્રુવ રહેતા. એમના ભત્રીજા લાલજીભાઈ પછી ઇડરના દિવાન થયા હતા. ગિરધરલાલભાઇ સત્સંગી હતા, કાવ્યરસિક હતા. મણકીવાળા શેઠ પાસેથી એમણે વાત સાંભળી ને પ્રસન્ન થયા. સાંકડી શેરીમાં લાખાપટેલની પોળને નાકે એ વેળા ભોળાનાથભાઇના પિતા સારાભાઈ બાપાભાઈ વાનપ્રસ્થ થઇને રહેતા. સાઠેક ઉપરની એમની વૃદ્ધાવસ્થા હતી, પણ સાહિત્ય-

પ્રેમ એમનો વૃદ્ધ થયો ન હતો. પાડોશને લીધે ગિરધરલાલભાઈને એમનો સમાગમ હતો. મણકીવાળા શેઠનો પ્રસંગ ગિરધરલાલભાઇએ સારાભાઈને કહ્યો. કાવ્યમર્મજ્ઞ સારાભાઈએ કહ્યું કે કવિને લાવજો. गुणाः पूजास्थानं गुणिषु — એમ અમદાવાદના ગુણિજનોમાં દલપતરામના ગુણ પમરવા ને પૂજાવા લાગ્યા.

ગિરધરલાલભાઈની સંગાથે દલપતરામ સારાભાઈને ત્ય્હાં ગયા. કાવ્યવાર્તા થઈ. સારાભાઈ ફારસીના અભ્યાસી ને સાહિત્યરસિક હતા. કય્હારેક કય્હારેક પોતે કવિતા કરતા, ને કાવ્યની લિજ્જતના રહમજુ હતા. ૧૮૨૦ માં વડોદરે લોર્ડ એલફિન્સ્ટનની ફારસી કવિતા કરી, ગાઈ, એમણે રીઝવ્યા હતા, ને પગારબઢતી પ્રાપ્ત કરી હતી. વ્રજભાષામાં પણ સારાભાઈ કવિતા કરતા. દલપતરામની કવિતાઓ સાંભળી રાજી થયા. પોતાની કવિતા યે સંભળાવી. કવિને કહ્યું આવતા રહેજો. પછી દલપતરામ સારાભાઈને સમાગમે જતાઆવતા. પગાર આપી પોતા પાસે રાખવાનું સારાભાઈએ દલપતરામને કહ્યું હતું, ને ઘરવખરીભર્યું એક ઘર લઈ આપવાનો સંકલ્પ હતો; પણ એ બે સંકલ્પો જ રહ્યા હતા. સારાભાઈ પાસે જતાઆવતાં થયા પછી કેટલાક દિવસે સારાભાઈએ કહ્યું કે ભોળાનાથને પિંગળ શિખવશો ! પછી દલપતરામ ભોળાનાથભાઈને પિંગળ શિખવવાને જતા. સારાભાઈ શિવમાર્ગી હતા, પણ દેવીભક્ત શિવમાર્ગી હતા આરાસુરી અંબાજી માતામાં એમણે માઢ ચણાવ્યો હતો ને ચોઘડિયાં બેસાડયાં હતાં. આજે એ માઢ છે ને ચોઘડિયાં વાગતાં બંધ પડયાં છે. જૂની રીત પ્રમાણે કુટુંબ ત્ય્હારે ધર્મ

નિષ્ઠ હતું. ભોળાનાથભાઈ ભાદ્રિક પુરુષ હતા. એમનું વય ત્હારે બાવીશેક વર્ષનું હશે. એમનો નિત્યનિયમ એવો હતો કે રોજ પાર્થિવેશ્વર કરવા, ને પાર્થિવેશ્વર સમક્ષ રૂદ્રી ભણવી; પછી વૈશ્વદેવ કરીને જમવું. ડાકોરજીમાં એક કલ્યાણદાસ બાવો હતા. એમનું રચેલું વ્રજભાષાનું પિંગળ સારાભાઈના ઘરમાં હતું. તે પિંગળ દલપતરામ ભોળાનાથભાઈને શીખવતા. પિંગળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ભોળાનાથભાઈએ, સં. ૧૯૦૧-૦૨ માં કીધો, પણ એમની જૂનામાં જૂની પદ્યરચના ઉપર સં. ૧૯૧૫ નું વર્ષ છે. દલપતરામનો ને ભોળાનાથભાઈનો આ કાવ્યસમાગમ અનાયાસે દેશકલ્યાણકારી થવાનો હતો એ ત્હારે ભોળાનાથભાઈ યે ન્હોતા જાણતા કે દલપતરામે ન્હોતા જાણતા. સંસારશેતરંજનાં મ્હોરાંઓને હાલતાચાલતાં દુનિયાં નિરખે છે, પણ પાછળ અદૃશ્ય વિરાજતો વિશ્વવિધાતૃ એમનાં પગલાં મંડાવે છે — भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया — એ વિરલ નિરખેપારખે છે.

બ્રાહ્મણષટ્ધર્મમાં ભણવું ને ભણાવવું પ્રધાન ધર્મ છે. ભણે નહિ એ ભણાવે શું? જગતના જેવો, માનવવંશના જેવો, અહિં કે અન્ય દેશે-સર્વત્ર, બ્રાહ્મણ નિત્યપ્રગતિક હોય. પોતે આગળ ને આગળ ડગલાં ભરતો જાય ને દુનિયાંને દોરતો જાય. દલપતરામ ભણતા જતા ને ભણાવતા જતા. સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં એમને સારસ્વતની બે વૃત્તિઓ પૂરી થઇને ત્રીજી ચાલતી હતી. વઢવાણમાં દામોદર જાની પાસેથી કંઇક જ્યોતિષ ને ગણિત શીખ્યા હતા, ગ્રહો નક્ષત્રો રાશીઓને ઓળખ્યાં હતાં, એકીબેકીના જન્મો બનાવવા માંડયા હતા. અમદાવાદમાં એ જ્યોતિષવિદ્યા સહેજ ઉજળી

દીધી. સાધુસન્તોનો મન્દિરમાં નિત્યસમાગમ રહેતો, કથા-વાર્તા સંભળાતી, સદ્ધર્મમાં નિષ્ઠા સ્થિર થતી. અયોધ્યા-પ્રસાદજી સમા સમર્થ આચાર્યશ્રી, વાસુદેવાનન્દ જેવા બ્રહ્મ-ચર્યપરાયણ બ્રહ્મચારી, નિર્ગુણદાસજી સરિખા ત્યાગમૂર્તિ સહાધ્યાયીનો સત્સંગ દલપતરામને હતો. શહેરમાં પણ મણુકીવાળાનો, ગિરધરલાલભાઇનો, સારાભાઇનો, પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોનો સંબંધ બન્ધાતો હતો. એક વેળા નગરશેઠ હેમાભાઈને સમાગમે પણ જઈ આવ્યા હતા. અમદાવાદમાં દલપતરામ ગ્રન્થો જ ન્હોતા ભણતા કે પુસ્તકિયા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માત્ર ન્હોતા કરતા. જે સંસારમાં અર્ધો સદીનો નિવાસ નિર્માયો હતો એને પણ ઓળખવા મથતા ને એ સંસાર-લિપિના યે પહેલા પાઠ પઢતા હતા.

સારસ્વત ને ચન્દ્રિકા ભણતા હતા ત્હારે યે આચાર્યજી મહારાજ સમીપનો શીઘ્ર કવિતાનો દલપતરામનો કાવ્યવિનોદ તો અખંડ જ હતો. પોઢણ અવસરે મન્દિરમાં ઠાકોરજી સન્મુખે નરઘાંસારંગીના સાજ સહિત ચાર કીર્તન ગાવાનો કેટલાક સત્સંગીઓનો ત્હારે નિત્યનિયમ હતો. એક વેળા ત્હાં આચાર્યશ્રી પધાર્યા હતા; ને વૈષ્ણવાનન્દ બ્રહ્મચારી, લૂલા સાધુ કૃષ્ણચરણદાસજી ને અન્ય ચાર પાંચેક સન્તો હતા. કીર્તન ગવાઇ રહ્યાં હતાં ને શયનઆરતીની વાટ જોવાતી હતી. ત્હાં દલપતરામ દર્શને ગયા. દલપતરામને આવતા દેખી એક સન્ત બોલ્યા કે આ કવિ આવ્યા: જ્ય્હાં ન પહોંચે રવિ, ત્હાં પહોંચે કવિ. એટલે કૃષ્ણચરણદાસજીએ પ્રશ્ન નાંખ્યો કે રવિથી પણ કવિ શું મ્હોટેરા કે? ત્હાં વૈષ્ણવાનન્દજી દુહાનું ચરણ બોલી ઉઠયા:

यह नरनारायन बड़ा, इनसे बड़ा न कोई.

તત્કાળ દલપતરામે આચાર્યજી મહારાજને વિનવ્યું કે આજ્ઞા હોય તો પાદપૂર્તિ કરૂ. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કરો; એટલે દલપતરામે બીજું ચરણ કહ્યું:

महाराजहु में बडो दु पच्छ, वत्सर दोइ।

મ્હારા જન્મ પછી બે વર્ષ ને બે પખવાડિયે આ નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા થઇ છે; બે વર્ષ ને એક માસે એમનાથી હું મ્હોટેરો છું.

રાજદરબારોમાં રાજવીના મનમાનીતાને જેમ કેટલાક દિવાનો પજવે છે એમ આચાર્યજી મહારાજના મનમાનીતાને કોઠારીઓએ પજવ્યાના દલપતરામને અનુભવો થયા છે, ને હરિલીલામૃતના સંપ્રદાયગ્રન્થમાં એ અનુભવસાર 'કોઠારી તે પાપી પૂરો ગણાય' એ ધ્રુવચરણના અષ્ટકમાં ઉતારેલો છે. એવા એક કોઠારી લખા કોઠારી હતા. અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ કવિ પ્રત્યે કૃપાભાવ, દર્શાવતા ને વર્ષાવતા, પણ લખા કોઠારીને–કોણ જાણે શાથી? કદાચ પ્રકૃતિજન્ય હશે.– દ્વેષભાવ થયો હતો. વારંવાર દલપતરામને તે ટોકતા, કચકારતા, માથામાં વેણ મારતા. 'કમાઈ ખાવા આવ્યો છે' 'બીજા વિદ્યાર્થીઓ શહેરમાં લોટે જાય છે, લોટે જા;' વિ. આચાર્યશ્રીએ નવટાંક ઘી આપવાનું કહેલું; એ લેવાને જાય ત્હારે કોઠારી કવિને કહેતા કે 'આને વળી ઘી જોઇયે! સાધુ ક્યહાં ઘી ખાય છે?' કોઠારી એમ વચનની શૂળો ભોકતા.

ઘરની વિંટણાઓ યે દલપતરામની ઉતરી ન હતી. જતાઆવતા સાથે ઘેરથી કાગળ આવ્યો કે દાણા લેવાનો

વખત છે, ઘી તેલ જોઇએ, ખરચી મોકલજો. આચાર્યશ્રીને કાગળની જાણ કરી. આચાર્યજીએ મૂળીના કોઠારીને લખાવ્યું કે વઢવાણ દલપતરામને ઘેર રૂપિયા મોકલાવજો. થોડેક દહાડે દલપતરામને સમાચાર આવ્યા કે મૂળીના કોઠારીએ રૂ. ૭૫ નાં જારનાં ગાડાં મોકલાવ્યાં છે. દલપતરામે કહાવ્યું કે જોઈતી જાર રાખી બાકીની વેચજો ને ઘી તેલ બાજરો જોઇયે તે લેજો.

લખા કોઠારીની પ્રકૃતિ જ રખેને એવી હોય. દલપતરામને જ માત્ર કોઠારી પજવતા એમ ન હતું. દલપતરામના સહાધ્યાયી જેઠાને પણ કોઠારી ઠીકઠીક પજવતા, ને પેટિયાપેટે કૂવામાંથી પાણી કાઢવાનું, વાસણ માંજવાનું વિ. વિ. ઘણું ઘણું કામ ચીંધતા. જેઠાને કોઇએ ભળાવ્યું કે સરકારી ભણતર ભણ. કોઠારીની પજવણીએ જેઠાએ મન્દિરમાં ભણવાનું છોડયું, ને મહેતાજી થયો. સૂરતમાંથી તાલુકા સ્કુલના મહેતાજીને સ્થાનેથી નિવૃત્ત થઇ પછી જેઠારામ વતનમાં રહેતા.

કોઠારીએ દલપતરામને કાયર કર્યા. વારેવારે આચાર્યજી મહારાજને કહેવા જતાં યે શરમ આવતી. એક વેળા તો એક શ્લોક કરીને જેઠા સંગાથે આચાર્યશ્રીને મોકલ્યો હતો. મહારાજે લખા કોઠારીને બોલાવી ઠપકો દીધો તો કોઠારીએ કહ્યું કે આપિયે છીએ, અમથો એમ કરે છે, એને તો કટેવ પડી છે. કવિને કોઠારીએ કહ્યું કે જા ત્હારા મહારાજ કને, શું કરશે? જા જા, મહારાજને કહેતારા! વાસુદેવાનન્દ બ્રહ્મચારી તો વારંવાર કહેતા કે દલપતરામની ખરદાસ રાખજો; દલપતરામથી સત્સંગની શોભા વધશે.

પ્ર. ૮, પાં. ૧૮૦

આ અરસામાં બાળક પુરુષોત્તમ વિદેહ થયાના ઘેરથી સમાચાર આવ્યા. દલપતરામનો જીવ ઉચ્ચક થયો. સં. ૧૯૦૧ ના ભાદ્રપદમાં કંઈક આચાર્યશ્રીથી છાના ને કંઈક છતરાયા દલપતરામ વઢવાણ જવાને ચાલી નીકળ્યા. પણ અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજનો ભાવ કાંઇ ઉતર્યો ન હતો, એટલે એકાદ માસ વઢવાણમાં મ્હાલ્ન રહ્યા ત્યહાં તો આચાર્યજીનો આગ્રહનો કાગળ આવ્યો કે આ કાગળ વાંચીને તરત આવશો. સીધાપાણીનો બીજો બંદોબસ્ત કરીશું, કોઠારી કને જવું નહિ પડે. દલપતરામ તો જ્ઞાનના પીપાસુ હતા, સરસ્વતીના ઉપાસક હતા; એમને તો વિદ્યાભ્યાસ વધારવો હતો. વિઘ્નો નડતાં ત્હેમને ગમતાં છતાં ખૂંતવાં હતાં. ખભે ઝોળો નાંખી આસો માસમાં પાછી અમદાવાદની વાટ લીધી. અન્તે અમદાવાદમાં જઈને વસવાનું હતું એટલે વઢવાણઅમદાવાદના એ મારગના દલપતરામને વિધાત્રી ઠીક ઠીક પરિચિત કરતી હતી.

અમદાવાદ મન્દિરમાં જ્ઞાનસ્વરૂપાનન્દ-સ્વામીએ કહ્યું કે કુવલયાનન્દ કૃષ્ણકારિકાના ૧૭૫ શ્લોક છે તે શીખી લ્યો. સં. ૧૯૦૨ માં દલપતરામે થોડે થોડે એ ગ્રન્થ સ્વામી પાસે શીખી લીધો.

અને એક યોગાનન્દ સ્વામી હતા, સંસ્કૃત અષ્ટકો બનાવતા, ચિત્રકાવ્યો રચતા. એમનું એક ચિત્રકાવ્ય સહાધ્યાયી સાધુઓએ દલપતરામને બતાવ્યું; ને કહ્યું કે ત્હમેય આવું કાવ્ય રચો. યોગાનન્દ સ્વામીનો એ રથચક્રબન્ધ હતો. દલપતરામે રથચક્રબન્ધ રચ્યો, ને પછી અન્ય ચિત્રકાવ્યો રચવા માંડયાં. છન્દ અલંકાર સંગીત પ્રાસ ઝડઝમક ચિત્રકાવ્ય એ સહુ

કવિતાના આનુષંગી અલંકારો છે. સંપત પ્રમાણે પહેરો ના ન પહેરો. કવિતાનાં પ્રાકૃતિક એ દેહસૌન્દર્ય નથી કે આત્મસૌન્દર્ય નથી; પણ ઉભયની શોભાને શોભાવનારાં આભૂષણો છે.

દીવાળી પછી સં. ૧૯૦૩ ની મહા વદ પંચમીએ અમદાવાદમાં અંજનશલાકાની પ્રતિષ્ઠા થઇ, ને જૈનપુરીમાં યે વિરલ એવો મહાન જૈનોત્સવ ઉજવાયો. દિલ્લી દરવાજાની બહાર શાહીબાગને માર્ગે એ વિશાળ ને શેનકદાર વાડી છે. વાડીને પ્રવેશદ્વારે રાજદરબાર જેવી મેડીઓ છે, મંહી પાછળ સંસાર સમી, ભૂલભૂલામણી પાડેલી છે, વચ્ચે વિખ્યાત જૈનદહેરાસરો છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક શ્રીજી મહારાજ અમદાવાદમાં મન્દિર સ્થાપવાને પધાર્યા'તા ત્હારે કલેકટરે એ જગા શ્રીજીને દાખવી હતી. શ્રીજી એ સ્થાનમાં ફર્યા, હવા પાણી જોયાં, ધરતી જોઇ, ધરતીના પડભીતર જોયું. પછી સાહેબને કહ્યું કે આ સ્થાનમાં આસુરી સંપત્તિ છે; અમારે એ ન ખપે. પછી શહેર વચ્ચે શહેરના હૈયા સમો ઉપસેલો વેરાન ટેકરો હતો એ સ્થાન શ્રીજીએ રાખ્યું, ને ત્હાં સં. ૧૮૭૮ માં નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કીધી. શાહજહાનમુમતાજના મહેલના ભારગમાંના બેગમપરા પાસેની જગા પછી કેસરીસિંહના સપૂત હઠીસિંહ શેઠે લીધી. હઠીસિંહ શેઠની હવેલીએ હરકુંવર શેઠાણી આવ્યાં ત્હારથી લક્ષ્મીની લીલાલહેર થઇ હતી. લોક કહેતા કે પદ્મણીનાં પગલાં થયાં છે. શેઠ ધર્મવૃત્તિના હતા; શેઠાણી ઝળહળતાં જાજરમાન હતાં; હવેલી ઝળાંમળાં થઈ રહી. શેઠે સિદ્ધાચળનો મ્હોટો સંઘ કહાડયો હતો, પછી અંજનશલા-

કાનું ખાતમુહુર્ત લીધું હતું. દહેરાંની મન્દિરમાળ પૂરી થઈ રહી ન હતી ત્હાં શેઠની વૃદ્ધાવસ્થા ને વ્યાધિગ્રસ્તતાને કારણે પ્રતિષ્ઠામુહુર્ત વ્હેલું લેવાયું. દેશદેશમાં કંકોત્રીઓ પાઠવી; દેશદેશાવરથી જૈન સંઘો આવ્યા. સંઘપતિઓની નોકારશીઓ નોંધાવા માંડી ને બે માસની પડાપડી થઇ ને વારા નોંધાયા. અથાગ લોક ભેગું થયું હતું. રોજનું ૫૦૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચ થતું કહેવાતું. વડી ધામધૂમથી પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ઉજવાયો. પણ પાંચસાતેક તિથિઓનાં જમણ થયાં ત્હાં તો દૈવયોગે રોગચાળો પેઠો ને કોગળિયું ફાટી નીકળ્યું. નોંધાયેલી નોકારશીઓ અધૂરી રહી. સરકારે લોકને વિખેરી નાંખ્યું, હઠીસિંહ શેઠ પણ નિર્વાણ પામ્યા. એ વેળા દલપતરામને હઠીસિંહ શેઠનો સમાગમ ન હતો; પણ પાંચેક વર્ષ પછી સોસાયટીની કન્યાશાળા સ્થાપી કરાવવાને પ્રસંગે સખાવતે બહાદુર હરકુંવર શેઠાણીનો પરિચય એમને સારો થયો હતો. સં. ૧૯૦૩ માં તો અંજનશલાકાનો મહોત્સવ ને જૈનપુરીનું જૈનમહાત્ય જૈન દહેરાસરના પાડોશી ને મહાવીર (વર્ધમાન) પુરનિવાસી દલપતરામે નિરખ્યાં ને ઝીલ્યાં. શ્રીમાળીઓ જૈનોના ગોર છે.

એક પાસ દલપતરામે સંસ્કૃત અભ્યાસ પાછો આરંભ્યો ને બીજી પાસ છપૈયામાહાત્મ્યનો ભાષાગ્રન્થ આદર્યો.

છપૈયામાહાત્મ્યનો ગ્રન્થ વ્રજભાષામાં લખાયો હતો, ત્રણેક માસે પૂરો થયો હતો. મન્દિરના સભામંડપમાં રોજ વંચાતો, સાંભળી સન્તો પ્રસન્ન થતા. ગ્રન્થ વંચાતો હતો ત્હારે એકદા લખા કોઠારીને આચાર્યશ્રીએ પૂછ્યું કે કેમ કોઠારી ! ગ્રન્થ કેવોક છે ? કોઠારીએ કહ્યું કે અમને એમાં ગમ ન

પડે. ઘણા ગ્રન્થો આપણામાં છે. વળી નવો ગ્રન્થ આ શાને માટે ? ઓછો જ કાંઇ મફ્ત કરવાનો છે ? કાંઇક લેવા માટેનું પગરણ હશે. ગ્રન્થ સમાપ્ત થયે આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે સભા ભરી દલપતરામને શાલપાઘડી ને રોક રૂપિયાનો શિરપાવ આપ્યો.

એમ ઇસ્વી ૧૮૪૭ માં દલપતરામ ભણી ઉતર્યા. એની પૂર્વે ચારપાંચ માસે ફારબસ સાહેબ ફરતા ફરતા અમદાવાદ આવી ગયા હતા. પ્રસવપૂર્વે પ્રભુ હૈયામાં પય પૂરે છે ને !.

દલપતરામનો સંસ્કૃતઅભ્યાસ પંડિત કે શાસ્ત્રી સમો પ્રાવિણ્યપારંગત ન હતો. ડાહ્યાભાઈ વૈદિક ક્રિયમાણ કરાવતા, વેદપાઠી હતા, અગ્નિહોત્રી હતા. પિતા પાસે દલપતરામ વેદોક્ત ક્રિયમાણ ભણ્યા હતા, ને દિનકરરામને એ ભણાવ્યું હતું. સામસંહિતાનો કેટલોક ભાગ, સામસગીત સાથે પિતા કનેથી શીખ્યા હતા. અમદાવાદમાં સ્હી સારસ્વત વ્યાકરણ, કુવલયાનન્દનું કાવ્યશાસ્ત્ર, ને એકેક મહાકાવ્યો વાંચ્યાં હતાં. પાછળથી સંસ્કૃત વાંચન વીસાર્યું ન હતું ને સ્મૃતિપુરાણો યથાશક્તિ જોયાં હતાં. સંસારની સફર આદરી ત્ય્હારે દલપતરામના ઝોળામાં ગીર્વાણ ભાષાજ્ઞાનનું ભાતું શુકલવેદિયાથી વધારે, શાસ્ત્રોપંડિતથી ઓછું, ને કાવ્યમીમાંસાના સભામંડપ જેટલું હતું. સાધુસન્તોની સદીચ્છા પ્રમાણેના દલપતરામ સંસ્કૃત કવિ ન નીવડી શક્યા. કાળ ના કહેતો હતો. પણ સંસ્કૃતે ખોયું તે ગુજરાતી પામી.

પ્રકરણ ૯ મું, મનોરથો

આવ, ગિરા ગુજરાતી ! તને
અતિ શોભિત હું શણગાર સજાવું;
જાણની પાસ વખાણ કરાવું,
ગુણીજનમાં તુજ કીર્તિ ગજાવું;
ભારતવર્ષ વિશે બીજી ભારતી.—

દલપતરામ ભણી ઉતર્યા. સદ્ગુરુઓ વરસ્યા તે ઝીલાય એટલું ઝીલ્યું. કેટલોક દેશ દીઠો હતો, કેટલોક દેશ જોતા હતા. આયુષ્યના આદર્શો એમના ઘડાતા જતા હતા. દલપતરામ ધર્મસિદ્ધાન્તોને જીવનારા હતા. તો ય હજી જીવનલક્ષ્યની પૂરી સ્થિરતા ન્હોતી થઈ, હજી જહાજે દિશા પારખી લઇ સફર ન્હોતી આદરી. હજી તરંગો વિધવિધના ઉછળતા હતા, ને એ તરંગમાળામાં દલપતરામનું જહાજ ઝોલાં ખાતું હતું.

અને છતાં સફર માંડતાં પહેલાં ભરવું જોઇતું નીરમ એમણે જહાજના ભંડારે બહૂ ને બહુમૂલું ભરી લીધું હતું. એ નીરમે દલપતરામની નૌકાને દુનિયાંનાં તોફાનોમાં ડગવા દીધી નહિ. અન્નપાણી જેવાં બે વાનાં એમને લાધ્યાં હતાંઃ એક સદ્ધર્મ ને બીજું સદાચરણ. એ બન્ને ય દલપતરામને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે અર્પ્યાં હતાં. એ બે જણે દલપતરામની નાસિકાની ઇંગળા ને પીંગળા નાડીઓ હતી. જગતના રંગરંગમાં ઘૂમ્યા, સંસારની તરકીછાંયડી જોઇ, નવસંસ્કૃતિના ઉદ્બોધક થયા, નવયુગના નવમાર્ગો માંડયા ને

મંહી ગુજરાતને દોરીપ્રેરી ચાલતાં શીખવ્યું, કંઇ કંઇ વંટોળ ને આંધી અનુભવ્યાંઃ એ સહુ મહાપ્રવૃત્તિઓમાં દલપતરામનું દિલ તો અડોલ જ હતું: 'હૈયું જાણે હિમાલય.' જાણે એ વાયરા એમને વાયા જ નથીઃ यथा दीपो निवातस्थः नेंगते એવા દલપતરામ ઝંઝાવાતોમાં યે અણીશુદ્ધ રહ્યા તે એ સદ્ધર્મે ને સદાચરણે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પંચ વર્તમાનોએ એમને સદ્ધર્મ શીખવ્યો, સન્તોના સમાગમે એમને આતમબળ આપ્યું. રંકતા દીઠી, લક્ષ્મી દીઠી; નિરાશાઓ નિરખી, જાહોજલાલી નિરખી; લોકકીર્તિની તુમુલ ઘોષણાઓ સાંભળી, ને જ્યહાં જાય ત્ય્હાં 'કવીશ્વર' 'કવીશ્વર' પછી કહેવાયાઃ સ્તુતિનિન્દાથી પર કેટલાક છે? એ સહુ લહરીઓમાં દલપતરામ સહેજ ક્ય્હારેક ડોલી જતા-જાણે ડાળલટક્યું ફૂલ ડોલ્યું; પણ તરત પાછા નિજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થતા. અમીરોની વચ્ચે એ આત્માના અમીર હતા, ધનાઢ્યોની મધ્યે એ આત્મલક્ષ્મીવન્તા ધનાઢ્ય હતા. એ આત્મલક્ષ્મી ને એ આધ્યાત્મિક અમીનાત દલપતરામને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે બક્ષ્યાં હતાં. એ સદ્ધર્મભંડારને કારણે દુનિયાના વંટોળોમાં દલપતરામ સદા આત્મનિષ્ઠ રહેતા.

સદ્ધર્મ અને સદાચરણ ઉપરાન્ત દલપતરામને સંપ્રદાયમાંથી સાંપડયું હતું તે સંકલ્પબળ. ભીષ્મ સમા બ્રહ્મચારીઓ, શુકજી સમા વૈરાગ્યવન્તાઓ, તપસ્વીઓ, યોગીઓ ત્ય્હારે સત્સંગમાં હતા. દલપતરામ એમનો સહવાસ સાધતા અને એમના સત્સંગે સંકલ્પબળ પામતા. દલપતરામ યોગી ન્હોતા, તપસ્વી ન્હોતા, વૈરાગી ન્હોતા, બ્રહ્મચારી ન્હોતા; ત્ય્હારે

ન્હોતા, તેમ જીવનભરમાં ન્હોતા. દલપતરામ દૃષ્ટાન્તે દાખવવા સમા ગૃહસ્થાશ્રમી હતા; ને ગૃહસ્થાશ્રમના વિષમ પ્રસંગો માં ધર્મ ગણાય એટલું બ્રહ્મચર્ય, એટલો વૈરાગ્ય, એટલું તપ, એટલો યોગ સન્તો ને સદ્‌ગુરુઓ કનેથી એમણે સંચી લીધાં હતાં. દલપતરામે પંચવર્તમાન ધારણ કર્યાં હતાં ને પાળતા.

ધર્મ ને નીતિની બે પાંખો તથા અન્તર્ગત હૈયા સમું સંકલ્પબળ દલપતરામને સંપ્રદાયે બક્ષ્યાં હતાં અને પાકટ હૈયે ને બે પાંખે પંખી જેમ આભ ઓળંગે છે એમ દલપતરામ સંસાર તરી ગયા.

ફટ દઈ પડજો ફાટી, જનિતા જગમાં કપૂત જણનારી;
એમ જ જાજો તૂટી લખતાં લેખણુ અનીતે લખનારી.

હીરાદન્તી ને કમળલોચનીની સામળશાહી સ્રીચાતુરીની કાવ્યવાર્તાઓને શાપી બાળી મૂકનાર કવિ અનીતિ ઉત્તેજતી લેખિનીને એમ શાપે છે. અને નિજની લેખિનીને પડકારીને ચેતવે છે કે

કાજળની કોટડીમાં વારે વારે વિચરતી
અરે ઓ કલમ! ત્હને વિનતિ હું કરૂં છું;
શ્યામ મુખવાળી પણ શ્વેત તણી સંગતિમાં
ભાળી ત્હને આજ ત્હારો ભરોસો હું ભરૂં છું.
ત્હારી કને મનોમર્મ ઉઘાડીને વિનવું છું કે નિર્લજ
વચન ને પરનિન્દા લખી ડાઘ લગાડતી મા.

ખડિયાને દેખી કહે કવિને કોઇક બાઈ,
રોશનાઈ એમાં રહે ? કે કવિ! કહો, શિહાઈ?
શિહાઇ છે ? કે રોશનાઇ છે, કહો કવીશ્વર! એમાં ?
બાઈ! સુણો, વસ્તુ બન્ને છે ત્હમે કહી તે ર્‌હેમાં.

નીતિ સહીત સપૂત લખે તે રોશનાઇ-અજવાળું;
કરે કપૂત શિહાઇ ભૂંશી ધોળા ઉપર કાળું.

ઉત્તરાવસ્થામાં દલપતરામને ગુજરાતના મિલ્ટનનું બિરદ કેટલાક આપતા, તે એ આંગ્લ કવિના ને આપણા ગુર્જર કવિના પ્રજ્ઞાચક્ષુપણાના માત્ર બાહ્ય સામ્યને લીધે નહિ. એ ખરૂં છે કે મિલ્ટનની લેટીનમય ઈંગ્રેજી શબ્દાવલિ સમી સંસ્કૃતમય ગુજરાતી શબ્દાવલિ કે મિલ્ટન જેવું Epic દલપતરામે લખ્યાં નથી. પણ સદ્ધર્મનો ઉત્કટ ધૂપ, દેશહિત કાજેનો ભોગ, એ કવિતધનાઢયોની અલ્પધનિકતા ને સાદી રહેણીકરણી, એમના સંસારોની કાંઇક કટુતા, અને એમનાં જીવન કવન ને સંસાર ઉપર સદા છત્રપેરે છવાતો ઉભયનો Highly Puritanic ethical tone: એ સદ્‌ગુણોના આન્તરસામ્યના એ લોકબિરદમાં ધ્વનિ હતા.

દલપતરામની નીતિઅનીતિની વ્યાખ્યા સરળ વિશાળ ને વ્યવહારશુદ્ધ હતી.

બેટી બહેનો પિતુભ્રાત પાસે
જે બોલતાં બોલ બહુ લજાશે
એવું લખે તે કહિયે અનીતિ,
રૂડા જનોની નહિ એહ નીતિ.

દલપતરામના વિદેહ થયા પછી ત્રીશેક વર્ષે મહારાષ્ટ્રની સુશિક્ષિત સન્નારીઓએ દલપતરામના એ શ્લોકની સાક્ષી પૂરી છે. મહારાષ્ટ્રની પાટનગરી પૂનામાં ઈસ્વી ૧૯૨૭ માં મરાઠી સાહિત્યસંમેલન ભરાયું હતું. અચ્યુતરાવ કહોલટકર પ્રમુખપદે હતા. દક્ષિણની એ સાહિત્યપરિષદમાં અશ્લીલ વાંગ્મય વિરૂદ્ધ સન્નારીઓએ પોકાર પાડયો. ...

શ્લીલ વાંગ્મય કોને કહેવું એ સાહિત્યપ્રશ્ન થયો. ત્હારે ત્ય્હાં, જાણે દલપતરામનો શ્લોક ઉચ્ચરતાં હોય એમ, દક્ષિણી સન્નારીઓએ કહ્યું કે બ્હેન ભાઇ પાસે વાંચી ન શકે એ અશ્લીલ વાંગ્મય.

ધર્મનીતિની જે પાંખો પોતાને તારશે એવી અવિચળ શ્રદ્ધા હતી એ આત્મપાંખો દેશબન્ધુઓને પ્રગટાવવાના દલપતરામને કોડ હતા. દલપતરામના સમસ્ત કાવ્યદેહની એ બે પ્રાણરૂપ ભાવનાઓ હતી.

પુણ્યને દલપતરામ રસ કહેતા, પાપને દલપતરામ રસાભાસ કહેતા. આંગવાંનાં પાણીથી પ્રજાની તરશ છીપે નહિ. પરકિયા ને સામાન્યા નાયકાઓનો એમને મન શૃંગારરસ ન હતો, બીભત્સ રસ હતો. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો કો સત્સંગી વણગાળ્યે પાણી ન પીએઃ વ્રજભાષામાંના નવરસ દલપતરામે ગાળીગાળીને પીધા હતા. પ્રાકૃત ને સંસ્કૃત રસ-શાસ્ત્ર દલપતરામ સાધુસન્તો પાસે ભણ્યા હતા, ને સન્તોએ પુણ્યનિર્મળી છાંટી છાંટીને શીખવ્યાં હતાં. દલપતરામની શૃંગારરસની ભાવના પુણ્યમર્યાદિત હતી, ને Married Love સુઘડ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના દામ્પત્યસ્નેહમાં પરિસમાપ્ત થતી.

રામસીતાના સ્નેહનું વર્ણન રસશૃંગાર.

રામવનવાસના પ્રસંગનાં દલપતરામનાં પદો ત્હારે તેમ આજે યે ગુજરાતી નવકવિતામાં દામ્પત્યપ્રેમનાં વિરલ કાવ્યો છે.

મ્હારાથી ન્હાનેરીઓ એ સહુ મ્હારી પુત્રીઓ ને મ્હારી સરખી સમાણીઓ એ સહુ મ્હારી બગિનીઓ છે

એ દલપતરામનું પરમ જીવનસૂત્ર હતું. ને કોક જ ગાઈ શકે તે એમણે ગાયું છે કે

સહુનો સાળો સહુનો સસરો છે દીજ દલપતરામ :
શોભા શીયળની.

ગુર્જર સુન્દરીઓને દલપતરામ કહે છે કે
હું ત્હમારો વડો ધર્મનો વીર છું.

અને પોતાની કવિતાલક્ષ્મી સન્નારીઓને સમર્પતાં વિનવે છે કે

વીરની આ ગણો વીરપસલી.

દલપતરામના પ્રથમ મનોરથો બે હતા : ૧, કાવ્યશાસ્ત્રમાં સદ્ધર્મનું પુનઃસંસ્થાપન; અને ૨, નાયકાભેદાદિ બીભત્સરસનું ઉત્થાપન.

દલપતરામનો ત્રીજો મનોરથ હતો ગુજરાતી ભાષાને શણગારવાનો, ગુર્જર ગિરને

'ભારતવર્ષ વિશે બીજી ભારતી'

કરીને સ્થાપવાનો, ગુણીજનોમાં ગુજરાત ને ગુજરાતીની કીર્તિ ગજાવવાનો. ત્હારની રાજદરબારી કાવ્યભાષા વ્રજભાષા હતી. વ્રજભાષાનાં પિંગળ ને અલંકારશાસ્ત્ર ભણી શીઘ્ર કવિતાના જોબનયુગમાં દલપતરામે વ્રજભાષાને કાવ્યભાષા તરીકે ખૂબ ખેડી હતી; છતાં ગુજરાતીને દલપતરામે પરિત્યાગી ન હતી. કાવ્યદેશમાં પહેલાં પગલાં હીરાદન્તી ને કમળલોચનીનાં બે ગુજરાતી કાવ્યગ્રન્થ રચીને દલપતરામે પાડ્યાં હતાં. વ્રજભાષાનાં પૂર ઉછળતાં'તાં ત્હારે પણ વીરીપ્રેર્યા શાકોત્સવ ને શ્રીપુરોત્સવ અને અનુભવપ્રેર્યો અંગઉધારનો ઝગડો દલપતરામે ગુજરાતીમાં

લખ્યા હતા. સંસ્કૃતના અભ્યાસે ગુર્જર ગિરા પ્રત્યેની દલપતરામની ભક્તિ ઓસરી ન હતી, પણ દૃઢતર થઇ હતી. દલપતરામ કહે છે કે સંસ્કૃતાચાર્યો ગુર્જર વાણુની છટાનું અનુકરણ ઉપદેશતા.

શોધ્યું સંસ્કૃત દીક્ષિતે ભટ્ટજીએ, અન્તે તજી ગર્વને
ભાષા સોરઠની છટાથી ભણુવા શિક્ષા કહી સર્વને.
यथा सौराष्ट्रिका नारी 'अरां' ईत्याभिभाषते,
एवं रंग विजानीयात् खे अरां इव खे दयाम्.

સંગીતશાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે નારદજીએ લાસ્યનૃત્ય પહેલવહેલું સૌરાષ્ટ્રની સન્નારીઓને શીખવ્યું, ને સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓએ જગતસુન્દરીને શીખવ્યું. ભાષાના ઉચ્ચારણુની *છટા ને લહેક પણ સરસ્વતીએ સોરઠિયાણીઓને પ્રથમ* શીખવી હતી કે શું ? . ,

દલપતરામની દૃઢાસ્થા હતી કે કલ્પનાના પતંગ ચાહે સો ઉડાવો, પણ હરિઇચ્છા હશે એવી પ્રેરણા તો પ્રગટશે.

કલ્પનાકૈલાસ શૈલ ઉપર આસન કરી,
અવની આકાશ પાસ કોડે દૃષ્ટિ કરું છું;
દીસે જે દેખાવ ત્હેનો ભાવ ભલી ભાતે ભણું.

દશ્ય ને વ્યક્તની ભીતરમાં ભાળી એમના અન્તર્ભાવ હું ભાખું છું: એવા મનોરથવન્તા દલપતરામ કહે છે કે બ્રહ્મલીલાનો આ મ્હારો તો ગ્રન્થ છે;

ઇશ્વરની લીલા તણો ગ્રન્થ આ આદરૂં છું.

મ્હારા કોડ એવા છે; પણ પ્રેરણાનાં કિરણો પ્રગટશે એવી કવિતા થશે.

ઉઠે શબ્દ અનેક તાલસ્વરના વાજાંની પેટી વિશે,
વાજાંની નહિ શક્તિ શબ્દ વદવા, કર્તાની જુક્તિ દિસે;
એ રીતે મુજ અન્તરે જગદીશે બુદ્ધિ ધરેલી હશે,
તેવા તર્ક વિતર્ક ચિત્ત સ્હડનાં તેવી કવિતા થશે.

કાવ્યકળામાં દલપતરામને શ્રદ્ધા હતી; દલપતરામ ભણ્યા હતા એટલી કાવ્યકળા નવયુગનો કોઇ કવિ ભણ્યો નહિ હોય; છતાં કાવ્યપ્રેરણામાં દલપતરામને અધિકતર શ્રદ્ધા હતી. સહુ સાચા કવિઓનો એવો જ અભિમત હોય: સોનું ઇશ્વરદત્ત છે, રાજેન્દ્રો ને કવીન્દ્રો તો સીક્કા પાડે છે.

દલપતરામનો ચોથો મનોરથ હતો કે રાજદરબારમાં રાજકવિ થવાનો.

કાવ્ય અલંકાર તણા ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરી
જીવ જોડી રાખ્યો' તો મેં કવિતાની જકમાં;
શોધતો હતો હું કોઈ શાણો સરદાર નર,
બોધતો હતો હું મહીનાથને મુલકમાં;
કોઇ દિલદાર ને ઉદાર દરબારમાં હું
રહેવાની રુચિ અતિ રાખતો ઇશકમાં.

પ્રાચીન કાળથી રાજકવિ તે રાજ્યઅંગ ગણાય છે. સંગ્રામવિજેતા સુભટોથી રાજસભા સદા શોભતી, પણ સુભટો કરતાં યે કવિપંડિતથી રાજસભા અધિકી સોહાતી. વિક્રમાદિત્યના કે અકબરશાહના રાજદરબાર નવરત્ન દરબાર કહેવાતા તે ત્હેમના સંગ્રામસ્વામીઓની તેજસ્વિતા કરતાં એમના કવિકોવિદોના પ્રતિભાપ્રતાપે. જગતજેતાઓને યે કવિઓ શું રસચર્ચાના કોડ થતા. નેપોલિયને જર્મની જીત્યું ત્ય્હારે વીમરમાં કવિવર ગોઇઠે સંગાથે Sorrows of Wherter

સંબંધીની,' અને તૈમૂરજંગે ઇરાન જીત્યું ત્યહારે શીરાઝમાં ગઝલોના પરમ-પરન્દા હાફિઝની સંગાથે 'બ ખાલે હિન્દુ યશ બક્ષમ સમરકન્દો બુખારારા' એ વિશ્વવિખ્યાત કવિતચરણની રસચર્ચા કરી હતી. કવિરાજ કરણીદાનજીને હાથીઅંબાડીએ પધરાવી એમની સન્મુખ એમના અસ્વાર સમ ઘોડેસ્વાર થઇ જોધાણનાથ અભયસિંહજીએ કવિરાજનો સન્માનવરઘોડો ત્રણેક કલાક પાટનગરી જોધપુરમાં ફેરવ્યો હતો. પાટલીપુત્રની શારદાપીઠમાં પંડિતેશ્વરને ને ઉજ્જયિનીની કાવ્યપીઠમાં કવીશ્વરને પટ્ટબન્ધ બન્ધાવી બ્રહ્મરથમાં વિરાજાવી સારસ્વત મહોત્સવ ઉજવવાનો પ્રાચીન શારદસંપ્રદાય હતો. સિદ્ધરાજ મહારાજે હેમચન્દ્રાચાર્યના દ્વાશ્રય મહાકાવ્યનો ગ્રન્થ હસ્તિમેઘાડંબરે પધરાવી, સામન્તોને પંડિતેશ્વરોને કોટ્યાધીશોને દર્શન કરાવી, ગ્રન્થ ભંડારમાં મૂક્યો હતો. ગ્લેડસ્ટન ને ટેનીસન ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધના ઇંગ્લાંડના બે મહારથીઓ ને દલપતરામના આયુષ્યભરના સમકાલીનો એકદા સંગાથે માસેકની સાગરસફરે નીકળ્યા હતા ને જળનીર ખેડતા ખેડતા ગ્લાસગો શહેરમાં જઈ પ્હડયા. ગ્લાસગોની નગરસભા એ ઉભયને માનપત્ર અર્પ્યું ને નગરસન્માન દીધું. એ નગરોત્સવમાં ઉત્તર વાળતાં બ્રિટિશ મહારાજ્યના એ દુનિયાંડિથલાવનારા મહામન્ત્રી ઉચ્ચર્યા હતા કે પચ્ચીસપચ્ચાસ વર્ષે ગ્લાડસ્ટનને ત્હમે વીસરી જશો, ને પૂછશો કે ગ્લાડસ્ટન કોણ હતો ? ને ગ્લાડસ્ટન શું કરી ગયો છે ? પણ રાજકવિ ટેનીસન તો ઈશ્વરજી આપ્યા જેટલા આયુષ્યવન્તા છે. પ્રાચીન કાળના રાજકવિઓ કાલિદાસ કે બાણ એટલે રાજર્ષિઓના પૂજ્ય; વિક્રમાદિત્ય ને

ભોજદેવ ને શ્રી હર્ષને પણ કાવ્યોદ્યાનમા એમને પગલે ચાલવાના કોડ થાય. મધ્યકાલીન રાજકવિઓ, પૃથુરાજના ચન્દ, પ્રતાપના દશોંજી આઢો, અકબરશાહના ગંગ ફૈઝી ને બીરબલ, કે શિવાજી મહારાજનો ભડવીર ભૂખણ એટલે મહારાજવીની આત્મકળીઓને કવિતાના છાંટણા છાંટી પ્રફુલ્લાવી પુષ્પમંજરીએ ખીલાવનાર રસમાળી રાજકવિઓ જતે આજ રાજદરબાર કે માણા છે. સતીનો ચાલ બન્ધ કર્યે સંસારે સતીઓ વધી નથી, રાજકવિઓ ગયે રાજદરબારે ક્ષત્રિયવટ મ્હોરી-પાંગરી નથી. બાગવાનોના વંશ વધે તેમ તેમ બગીચાઓના લતામંડપો વધે ને ફૂલકયારીઓ ખીલી નીકળે. બ્હારોટગઢવીના પુનરુદ્ધારમા ક્ષત્રિયવટનો પુનરુદ્ધાર છે. રાજકવિ રૂપી માળી વિના રજપૂતાઈને પાણી કોણ પાશે?

દલપતરામને રાજકવિ થવાના કોડ હતા, ને રાજકવિ થવાના દલપતરામના વિધાત્રીના લેખ હતા. કો ગજદરબારના નહિ, પણ નવસંસ્કૃતિના રાજકવિ થવાના બ્રહ્મબોલ હતા

પ્રારબ્ધના એવા આંકડા હતા પણ એ યોગને હજી વાર હતી, થોડાક વર્ષોના પડદા હજી આડા પડયા હતા આર્યાવર્તના પશ્ચિમબાહુ સમો સિન્ધુનદનો મુખપ્રદેશ હજી તો જીતાતો હતો ભારતવર્ષના મસ્તક ને મુગટ સમા પંજાબ ને કાશ્મીરમા પંજાબકેસરી રણજીતસિંહની હજી હાક વાગતી હિન્દના હૈયા સમા દિલ્હીઆગ્રાને સિંહાસને મુગલાઈના છેલ્લા પડછાયા સમો કવિબાદશાહ ઝફર વિરાજતો હતો, ને 'ચન્દ રોઝ' ની ગઝલ ગાતો હતો. સ્વયં ઇંગ્લાંડમા ય તે ૧૮૩૦ માના કેથોલિક ઇમેન્સીપે-

શનથી શરૂ થયેલું ને ૧૮૪૫ના કૉર્ન લૉઝથી સમાપ્ત થયેલું નિઃશોણિત મહાવિપ્લવકારી વર્તમાન બ્રીટનને ઘડનારૂં પંદર વર્ષોનું પ્રજાપુનર્જીવનનું પખવાડિયું હજી માંડ માંડ પૂરૂં થયું હતું. ગુજરાત સુધ્રાઉન ચિલિયનવાલાના સંગ્રામ હજી ખેલાયા ન હતા, હજી ઇંગ્રેજોનાં ઘોડાંએ અટકનાં પાણી પીધાં ન હતાં. જીતવાનું હજી બાકી હતું, એટલે જમાવટની ઘડીને હજી વાર હતી. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓ, જેસળતોરલની સમાધિની પેઠે, ક્ષણે ક્ષણે સમીપ આવતી જતી હતી, પણ હજી સંસ્કૃતિઓનો સંગમ ગંઠાણો ન હતો. સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળ આડા હજી થોડાંક વર્ષનાં પડદા લટકતા હતા. પ્રાચીન ને અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓના સંગમતીર્થે ગુજરાતે દલપતરામની દહેરી મંડાવાની ને પૂજાવાની હતી. સંસ્કૃતિઓનો એ સંગમકાળ પાસે પણ હજી પડદા પાછળ હતો.

પ્રાંગધ્રે રાજ સાહેબ શ્રી રણમલસિંહજીનું પ્રથમ રાજસન્માન પામીને ઘેર આવ્યા ત્ય્હાં દલપતરામને સમાચાર મળ્યા કે સરખેજમાં ભાઘવાનન્દ સ્વામી (પિતા) કૈવલ્યપદને પામ્યા છે. વેદિયા અગ્નિહોત્રી ડાહ્યાભાઈના નામ પ્રમાણે ઉત્તરક્રિયા કરવી ઘટે, ઝાલાવાડને ન્હોતરવો જોઈએ, દક્ષિણા આપ્યા વિના ચાલે નહિ; એમ મ્હોટેરાઓએ કહેવા માંડયું. દિનકરરામને હમણાં પરણાવેલા, મૂળીબાના સીમન્તની નાત કર્યે થોડુંક થયેલું. મૂડી ખર્ચાઈ ગઇ હતી; કરજે ચ્હડયું હતું, અમૃતબાનું ઘરાણું યે રહ્યું ન હતું. લાલચંદજી ગોરજીને ઘર ઘરાણે લખી આપી રૂપિયા લીધા—ત્રસ્સેંકનું ખર્ચ થયું હતું.

ઉત્તરક્રિયા થઇ રહ્યે કરજે દલપતરામને ચટકા ભરવા માંડયા. ભાર ક્યહારે ઉતરશે ? ઘર રહેશે કે જશે ? વ્યાજ કેટલુંક વધ્યે જશે ? કાંઇક પુરુષાર્થ કરવો જોઇએ. નસીબ અજમાવવા દેશાટણનો નિશ્ચય કીધો. મૂળીબાના પિતા ખેતી કરતા; ને ઝાલાવાડમાં સં. ૧૮૮૯ નો નેવાશિયો કાળ પડયો તે પછી તેઓ વઢવાણથી વાગડમાં લોદ્રાણીએ જઇ રહ્યા હતા. સંગાથ જોઇ મૂળીબાને ને બાળક પુરુષોત્તમને પીયર લોદ્રાણી મોકલ્યાં, ને પોતે રાજસ્થાનોને પ્રવાસે નીકળ્યા.

લોકવાયકાથી સાંભળ્યું હતું કે ભાવનગર મહારાજ વજેસિંહજી ઉદાર છે, કાવ્યરસિક છે; એટલે ભાવનગર ભણી પગલાં માંડયાં. વઢવાણથી ગઢડે ગયા. પ્રેમાનન્દ સ્વામી– સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના 'પ્રેમ સખી'–ને શુક મુનિ ગઢડામાં હતા. એ મહાનુભાવોના સન્તસમાગમને અર્થે અઠવાડિયુંક દલપતરામ ગઢડામાં રહ્યા. કેટલાંક કીર્તનો યે ઉતારી લીધાં. ગઢડેથી ઉમરાળે થઇ કવિ શિહોર ગયા. ભાવનગરના પાટવી કુંવર ને રાજમાતા શિહોરમાં રહેતાં હતાં. કુંવર માંદા હતા; ને નિત્ય નિત્ય તરેહવાર લોકવાયકાઓ નીકળતી. કુંવરને અપરમા કામણ કરે છે; મન્ત્ર જપવા બ્રાહ્મણોને બેસાડયા છે; આજ બ્રાહ્મણો તેલે ન્હાયા; આજ બ્રાહ્મણો ઘીએ ન્હાયા; આજ બકરું હોમ્યું; આજ ભુંડ હોમ્યુંઃ એવાં એવાં મેલી વિદ્યાનાં ગામગપ્પાં ફૂંકાતાં હતાં. એ કામણટૂમણ વાળવાને ને આરોગ્યમન્ત્રો જપવાને રાજમાતાએ શિહોરમાં બ્રાહ્મણોને બેસાડયા હતા, ને ચંડી-

પાઠનો પાઠ કરવાને દલપતરામને પણ વરૂણીમાં લીધા હતા. રાજમાતાએ પડો વજડાવ્યો હતો કે મ્હારા કુંવરને સાજો કરે ત્હેને મ્હોં માગ્યું આપું. પણ ધન ખરચ્ચે આયુષ્ય આવતાં હોત તો ધનવાનો સૌ અમર હોત. કુંવર દેવ થયા; ને અપરમા કાળે આવ્યાં ત્ય્હારે શિહોરના લોકે રાણીજી ઉપર કાંકરા વરસાવ્યા હતા. ઘરધણીનો ગાડવો ફૂટયો ને શેખચલ્લીનો તરંગસંસાર ફૂટયો; એ વાતવાણું દલપતરામને થયું. આ શોકતિથિઓમાં કર્ત્તાના કોણ સાંભળશે? કહીને દલપતરામ પાછા ફર્યા. એમને પ્રથમગ્રાસે મક્ષિકા આવી.

લીમડી આવ્યા ત્યહાં નાતનો મ્હોટો દેહ તેડવાનો છે એમ સાંભળ્યું. એ દેહતેડાની કંકોત્રીઓ ગામેગામ આપવા જવાનું દલપત વેદિયાને સોંપાયું, ને પ્રાપ્તિ થશે ધારી સ્વીકારાયું. દેશતેડું એટલે નાતદેશને આંગણે ન્હોતરવો તે. મૂળે એ કાળની તે Conference હતી; જો કે પછી એવું થોડું રહ્યું હતું. પ્રથમ 'શ્રીમાળીઓની કાશી' ધોળકે ગયા; ત્ય્હાંથી બે રૂપિયા શીખના મળ્યા. ધોળકેથી અમદાવાદ આવ્યા, ને મહુરત પોળે કેવળ જોશીને ત્યહાં ઉતર્યા: કંકોત્રીમાં એમનું નામ હતું. કંકોત્રીએ આપતા ને દક્ષિણા લેતા લેતા દલપતરામ અમદાવાદથી સોજીત્રા, સોજીત્રાથી ખંભાત, ખંભાતથી ભરૂચ, ભરૂચથી શુકલતીર્થ થઇ બરકાલ ગયા. શુકલતીર્થ ને બરકાલ પ્રાચીન કાળથી વેદવિદ્યાનાં ને અગ્નિહોત્રનાં તીર્થ હતાં. બરકાલમાં નર્મદાસ્નાન કરી વ્યાસ શુકદેવની પૂજા કીધી બરકાલેથી દલપતરામ વડોદરે આવ્યા. મારગનાં હલોઇ આવે ને આપણા વૈષ્ણવ

કવિવર દયારામભાઈ ત્હારે ડ્ભોઈમાં રહેતા; પણ દલપતરામનો ને દયારામભાઈનો કવિસમાગમ થયો જાણ્યો નથી. વડોદરામાં કોટ્યાધીશો છે, ગાયકવાડ મહારાજ છેઃ એમ ઘણી ઘણી આશાઓ બાંધી વડોદરે ગયા હતા. ત્હાં જઈને તપાસ કરી કે કવિતારસનો કોઈ ગ્રાહક છે? ત્યારે કોઈકે કહ્યું કે કોટીધ્વજ ભાઉ મહેરાળ કવિતાનો ગ્રાહક છે; તળાવપાળેથી પાણીવાળી પાછી આવે તો મહેરાળ પાસેથી ગુણીજન કો પાછો આવે. ભાઉ મહેરાળ તે ગાયકવાડ સરકારના નાણાવટી,–વડોદરા રાજ્યની Bank of England. દયારામભાઈના એ મિત્રના હતા. ઇસ્વી ૧૮૦૮ માં મોરબીનું ટંકારા પરગણું એમને ઘેર ગીરો હતું. મહેરાળના વિશાળ વાડામાં દયારામભાઈની સંગીતમહેફિલો ભરાતી. પૂછતા પૂછતા દલપતરામ વૃદ્ધ ભાઉ સાહેબને મહેરાળવાડે ગયા. કારભારીને કહ્યું ભાઉ સાહેબને મળવું છે. ત્હેમણે કહ્યું આ ગણપતિનું મન્દિર છે, મન્દિરમાં જઈ બેસો; હમણાં ભાઉ સાહેબ પૂજા કરવાને આવશે. પચ્ચાશેક હજાર રૂપિયા ખર્ચીને મહેરાળે ગણાધીશનું એ મન્દિર બન્ધાવ્યું હતું. દલપતરામ ત્હાં જઈને બેઠા. મન્દિરનો ઠાઠ ભારે હતો. કેટલાક બ્રાહ્મણો પાઠ કરતા હતા, હાંડી તખ્તા ઝુમ્મરના મંડપઘણગાર હતા, બુદ્ધિને ને સિદ્ધિને બે પડખે કીંમતી વસ્ત્રાભૂષણો ધરાવેલાં હતાં. બ્રાહ્મણોએ પૂછ્યે કહ્યું કે કવિતા કરૂં છું, મહેરાળને મળવું છે. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું ગણાધીશની કવિતા કહો. દલપતરામે ત્હારના મનોભાવ શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં કહ્યાઃ

પ્ર. ૯, પા. ૧૯૮

રે ગૌરીસુત ! સિદ્ધિ બુદ્ધિ સતીઓ નારી ત્હમારી ભલી,
બુદ્ધિ તો દલપત્તરામ ઉપરે રાખે કૃપા એકલી;
સિદ્ધિને સ્હમજાવીને પણ કહો કાંઈ કૃપા તે કરે;
સિદ્ધિ જો નહિ સાનુકૂળ થઈ તો બુદ્ધિ થકી શું સરે ?

બ્રાહ્મણનું નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. એમ કાવ્યવિનોદ થતો હતો ત્હાં ચાકરે આવી સૌને કહ્યું કે ભાઉ સાહેબને શરીરે ઠીક નથી, આજ નહિ આવે. ગણાધીશને વન્દી, કડવો ઘૂંટડો પી, દલપતરામ ચાલી નીકળ્યા. વડોદરામાં બીજા કરોડપતિ ત્હારે હરિભક્તિવાળા કહેવાતા. દલપતરામ હરિભક્તિની હવેલીએ ગયા. ત્હાં કોઈ પુરુષ જ ન હતો. બાઈઓ હતી ને પુત્ર ન્હાનો હતો; બાળપુત્ર ગંડયાની નિશાળે ભણતો હતો. વડોદરાના ત્રીજા ધનેશ્વરી સામળ બ્હેચરવાળા ગણાતા. દલપતરામ એ મોતીલાલ શેઠ પાસે ગયા. એક છપ્પય સંભળાવ્યો. શેઠે બે રૂપિયા આપ્યા ને કહ્યું કે ડાકોરજી જવું છે તે ઉતાવળ છે. દલપતરામની આશાઓ વડોદરે નિરાશાઓ નીવડી. પણ કોઇના યે લીધા શ્રમ છેક મિથ્યા થયા છે ? મન્દિરમાં સમર્થ વિદ્વદ્વર, ગીતાજીના સંસ્કૃત ટીકાકાર, ને સમાધિસિદ્ધ યોગીપુરુષ ગોપાળાનન્દ સ્વામી હતા. એ મહાનુભાવના સત્સંગનો લાભ દલપતરામને મળ્યો.

વડોદરે સાંભળ્યું કે પચાસેક સન્તોના મંડળ સહિત નિત્યાનન્દ સ્વામી ઉમરેઠમાં વિરાજે છે. નિત્યાનન્દ સ્વામીનાં દર્શને દલપતરામ ઉમરેઠ ગયા, ને ઉમરેઠથી વડતાલ દર્શન કરી વતનમાં પાછા ફર્યા. વણઋતુના આંબાઓની જેમ મનોરથો વણફળ્યા રહ્યા. પચાસેકની પ્રાપ્તિ થઈ તે ગોરજીને

દેવા પેટે ભર્યા. પ્રસંગોને શ્લોકે શ્લોકે આવતા ધ્રુવપદ સમું ગોરજીનું દેવું એ દલપતરામના પૂર્વજીવનનું અખંડ ધ્રુવપદ હતું.

વઢવાણમાં હોય ત્હારે દરબારમાં દલપતરામનો જવર-અવર હતો; ને વેદવિદ્ પવિત્ર બ્રાહ્મણ તરીકે, અગ્નિહોત્રીના સન્તાન લેખે, કવિતાના રસછાંટણે રીઝવનાર ગણી સત્કાર-સન્માન પામતા. રાજભાયાત સામતસિંહજીને દરબાર પણ દલપતરામની બેઠક હતી. સામતુભા કાવ્યરસિક, શાસ્ત્ર-શ્રદ્ધાળુ, ક્ષત્રિયધર્મના વટવાળા હતા. એક વેળા કવિ સામતુભાને દરબાર ગયા ત્હારે ત્હાં શ્રીમદ્ ભાગવત વંચાતું હતું, ને બળીરાજાનું આખ્યાન ચાલતું હતું. કથા ઉઠયે સામતુભાએ કવિને પડકાર્યા; સાંભળ્યું ? વામનજીએ ત્રણ પગલાંમાં રાજ્ય ને પૃથ્વી ભરી લીધાં. છે કોઇ બ્રાહ્મણ એવો આજ ? કવિએ કહ્યું ગંગાજી ધર્મનાં પાણી પાય છે, ગંગાનો મહિમા હજી છે. વેદ છે ત્હાં સૂધી બ્રાહ્મણો યે છે. પણ વામનજીએ વામનસ્વરૂપે પૃથ્વી માગી, ને સંકલ્પ થઇ રહ્યે વિરાટસ્વરૂપ ધારણ કીધું. બળી રાજાના ગુરુ શુક્રાચાર્યજી બોલ્યા કે કપટ છે. બળી રાજાએ આચાર્યને કહ્યું મ્હારી રાજપ્રતિજ્ઞા મિથ્યા ન થાય. આજ કળીકાળમાં એવા અટંકા રાજવી છે તો ખરાને ? એક ચારણ ત્હાં બેઠા હતા તે બોલી ઉઠયાઃ અટંકા રાજવી ન હોય શું ? પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ નથી. મારવાડમાં એક ઠાકોરને સ્વપ્નું આવ્યું કે ચારણને ગામ આપ્યું. પરભાતે ઉઠી એ ચારણને ન્હોતરી ગામનો પટો દીધો. દલપતરામે કહ્યું: તો તો સારૂં. છ માસમાં

એવો બ્રાહ્મણ લાવીશ જે ત્રણ પગલામાં રાજ્ય ભરી લે. સામતુભાએ હસીને કહ્યું કે વારૂ, લાવજો.

દિવસો વીત્યા ને વાત વિસારે પડી. પછી ભાદ્રપદની બીજ આવી. સામતસિંહજીએ નોકરને કહ્યું કે જા, દલપતરામ ઘેર હોય તો તેડી આવ. ખવાસે કવિને ઘેર જઇને કહ્યું કે ઠાકોર સાહેબ યાદ કરે છે. કવિએ કહ્યું જા, આવું છું. જતાં કાંઇક વાર લાગી એટલે સામતુભાનું બીજું તેડું આવ્યું. દલપતરામ દરબારમાં ગયા. સામતુભાએ કહ્યું આવો; કેમ આજ વાર લાગી? દલપતરામે કહ્યું: લીમડીના બે વાણિયા આવ્યા'તા. કવિતાના સ્હમજુ હતા, ગૂઢાર્થના જાણકાર હતા. આપની યે વાત નીકળી'તી; ગીતાપાઠ કરે છે, પ્રવીણસાગર વાંચે છે, મોતીના દાણા જેવા બોડિયા અક્ષર લખે છે. વાણિયાઓએ કહ્યું કે વહિયાવટિયા અક્ષર લખીવાંચી જાણે એવો ગરાશિયો તો કો જાણમાં નથી. અક્ષર હોય તો બતાવો; કોઇક કવિતા લખી લીધી હોય. વાણિયા ગયા ને હું અંહી આવ્યો. વાર એમ લાગી. સામતુભાને બિરદ સ્હડયું: લાવો ત્ય્હારે અક્ષર આજ લખિયે. દલપતરામે કહ્યું આજે લખો તો એમનો વાણોતર વાંસે રહ્યો છે, મોકલાવાય. સામતુભાએ પૂછ્યું શું લખીશું? દલપતરામે કહ્યું ધ્યાનમાં બેસે તે લખો. સામતુભા બોલ્યાઃ ના; ત્હમે કહો તે લખિયે. કવિએ કહ્યું રૂકિમણીહરણનો ગ્રન્થ હમણાંહમણાં લખવા માંડયો છે. કુંદનપુરમાં દેવીપૂજા કરવાને રુકમણિ ગયાં'તાં ત્ય્હાંથી હરણ કરી કૃષ્ણજી દ્વારકાને માર્ગે પડયા ને રૂક્મૈયો શિશુપાળ જરાસન્ધ સૌ પાછળ સ્હડયા. જાદવસેના લઇને બળદેવજી સ્હામે મળ્યા ને યુદ્ધ થયું. એ

પ્રસંગનો સવૈયો છે. સામતસિંહજીએ કહ્યું પ્રસંગ રસભર્યો છે, લખાવો. રૂક્મિણીજીનાં રાજમાતાએ દાસીને પૂછ્યું કે ત્હાં શું થયું ? ત્હારે દાસીએ ઉત્તર દીધો કે

म्हखी तेगझले समता सगुजी हवि भृइ, जिते तिर वैरीदले,
पितरी मंडियां नरु पाय पडे, अकवो विन ना अिमि
औकी गले;
लखी श्री करसान रिपून करा छत रुप, यु आप अनंत हले,
गिरिमाप लखावय जादव, आलि ! खताबपने बलि
सो तपले.

સામતુભાએ ચીપીચીપીને બોડિયા અક્ષરે સવૈયો લખ્યો. દલપતરામે અર્થ સ્હમજાવ્યો કે તેગનો ઝલકાર જોઇ સંગીઓની સમતા ભોંય પડી, ને અરિદળનાં બાણ જીત્યાં. પ્રીત માંડીને આપણા નર પાયે પડયા, ને આકડો વાગ્યો નથી (પણ રૂક્મિણીજીએ શ્રી હરિને જોયા છે) એમ કહી થૂંકેલુ ગળવા લાગ્યા. એ જોઇને શ્રી કૃષ્ણે નિજ (વિરાટ) રૂપ રિપુઓને છતું કર્યું, ને પોતે અનન્તમાં પેઠા. હે સખી! જાદવોએ (આપણાઓ કને) પર્વતનું માપ લેવરાવ્યું — એ રૂપ જોઈ આપણાઓ વિન્ધ પર્વતમાં નાઠા. એમ અપયશપણે આપણા બળિયાઓને એવા તપાવ્યા–સન્તાપ્યા.

કવિએ કહ્યું આજ લખ્યું છે તે મિતિ નાંખો. સામતુભાએ સં. ૧૯૦૨ (ઝાલાવાડી, ગુજરાતી સં. ૧૯૦૧) ના ભાદરવા વદ ૨ ની તિથિ નાંખી, નીચે લખીતંગ કર્યું: લિ. ઝાલા સામતસિંહજી હણૂભાઇ સહી દા. પોતાના.

ગુલાલ છાંટી અક્ષર સૂકવ્યા. પછી બીજી કવિતાઓ સંભળાવીને કંઈક વારે દલપતરામે દરબારની રજા માગી. ત્યહારે સામતુભાએ કહ્યું બળેવની રાખડી બાંધી ગયા છો, પણ દક્ષિણા નથી લઈ ગયા; લેતા જાઓ. ને આ કાગળ પણ પણ લ્યો. દલપતરામે ખોબો ધર્યો. દક્ષિણાનો રૂપિયો ને કાગળ દરબારે ખોબામાં પડતાં મૂક્યાં, ને કહ્યું બોલો સ્વસ્તિ. કવિએ હાથ પહોળા કરી દીધા ને કાગળ ને રૂપિયો ભોંયે પડ્યા. સામતુભાએ પૂછ્યું એમ કેમ કર્યું ? દરબારના કારભારી ભૂરો શેઠ ત્યહાં બેઠા હતા. કવિએ ભૂરા શેઠને કહ્યું ભૂરાભાઈ! જૂવોને; ઠાકોર સાહેબ શેનો કાગળરૂપિયો આપે છે ને શેની સ્વસ્તિ કહેવરાવે છે ? ભૂરા શેઠે કાગળ ન્યહાળી જોયો ને બોલ્યાઃ આ શું ? સવૈયો લખ્યો'તો એ કાગળ ક્યહાં ગયો ? ને આ કાગળ ક્યહાંથી ? દરબારે કહ્યું એ જ કાગળ છે; વાંચતાં આવડે છે કે નહિ ? વાંચો. ભૂરા શેઠે કાગળ વાંચ્યોઃ ,

લખીતંગ ઝાલા સામતસંગજી હબૂભાઈ. જત તરવાડી દલપતરામ ડાયાને રૂપિયા પર) અંકે બાવનનો અમે આ કાગળ લખી શ્રી કરસાનરપન કરો છે. તે રૂપિયા આપિયે ના તંહી લગી રામ ૫) લેખે વયાજ દેવું. આ લખત બાપના બોલ સોત પાળું.

પછી દલપતરામ હસી પડ્યા; ને કહ્યું ત્રણ પગલાંમાં રાજપાટ ભરી લે એવા બ્રાહ્મણ હજી છે, હો ! સામતુભાએ ભૂરા શેઠને કહ્યું બાવન રૂપિયા લાવો. કવિ બોલ્યા આ તો કાવ્યવિનોદ છે. કાગળ મ્હેં હાથમા ઝાલ્યો નથી, સ્વસ્તિ યે કહી નથી, રૂપિયા લેવાના હોય નહિ. દરબારે કહ્યું આટલા

માટે પ્રતિજ્ઞા તોડું ? ભૂરા શેઠે કહ્યું રૂપિયા લ્યો, ને ઠાકોર સાહેબનો ટેક રાખો; ત્હમે એમને ભણાવવાને આવો છો. સૌના આગ્રહે દલપતરામે રૂપિયા લીધા. એ અટંકા ભાયાતના વંશજ આજ વઢવાણની ગાદીએ છે.

મૂળીમાં દેવાનન્દ સ્વામી પાસે દલપતરામ ભણતા ત્હારે વઢવાણનો એક બીજો વિદ્યાર્થી પણ ત્હાં ભણતો હતો. મન્દિરો ને મઠમાં ત્હારે આપણી ઉંચી કેળવણીનાં શિખર હતાં. એનુ નામ જેઠો વ્યાસ. એ જ્યોતિષ ભણતો. જેઠો વ્યાસ ભોળો હતો, સારો સત્સંગી હતો, વર્ષોવર્ષ શ્રાવણ માસમાં શિવપૂજન કાજે મૂળીમન્દિરમાં રહેતો. એક વેળા એને કવિતાનો શોખ જાગ્યોઃ કવિતાનો શોખ એવો ચેપી શોખ છે. આચાર્યજી મહારાજ કને સભામાં એ આવ્યો ને બોલ્યોઃ આ બધા ત્હમારા કમોદ ભરડે છે. એકાદો સંસ્કૃત શ્લોક તો બનાવે ! દલપતરામ પ્રાકૃત કવિતા કરે છે, અમારા સંસ્કૃત શ્લોકો સાંભળો; શ્રીજી મહારાજ ન્હાયા હતા એ અથડક વાવના છે.

અથડક તે વાવં શોભિત સુન્દરં, પગથિયાં મણિજડિતં અપારં;
ત્હેમાં તે ભરિતં ગંગાજળં, ઉઘરં મશરૂના કોસ ને વર્તં હીર સારં.
બળદિયા સોના કેરા કરોલિતં, હાંકનારં રૂપા કેરા ધરોલિતં;
થાળુ રત્ને જડિત ઉદ્ધરિતં, તેમાં એ ગંગજળ ભરિતં.
તે માંહી નાહી કરે ગુપ્તદાનં, ત્હેના તે પાપ સર્વે બળિતં.
તે ફરતાં ખરસાંડીના ઝાડિતં, ને ફરતાં લીંબડી લીંબાડિતં.

જેઠા વ્યાસનું ડિંગળ સાંભળી સભા હસી પડી. મદ્રાસ ભણીનું કહેવાય છે તેમ જેઠા વ્યાસ માનતા કે છેડે અનુનાસિક આવે તે સૌ સંસ્કૃત. કોઇકે પૂછ્યુંઃ વ્યાસ ! લીંબાડિતં એટલે શું ? વ્યાસજી નિર્ભ્રાન્ત ઉચ્ચર્યા કે લીમડીઓને લટકતી હતી તે લીંબાડિતં કહેતાં લીંબોળીઓ. જેઠા વ્યાસનો શબ્દકોષે સ્વયંરચિત હતો. આવા યે કાવ્યવિનોદ ત્ય્હારે થતા ને મોલિયેર ને રળિયા ગઢવીના જેવા પ્રહસનો ભજવાતાં.

સં. ૧૯૦૧ ના માગશર માસમાં ડાહ્યાભાઈનું વર્ષીવાળી મૂળીબાને તેડવા વાગડ જવાનો નિશ્ચય દલપતરામે કીધો. સાંભળ્યુ કે હળવદને માર્ગે રણ હજી સૂકાણું નથી તે નહિ ઉતરાય. એટલે ઉપરવાસે રણ ઉતરવાને વીરમગામ બજાણા પાટડી થઈ દલપતરામ સંખેશ્વર ગયા. મારગમાં પંચાસરનો ટીંબો ને રૂપેણનો નિર્જળ પટ જોયા. સંખેશ્વર જૈનતીર્થ છે, અમદાવાદની અંજનશલાકાના જેવી પ્રાચીન મન્દિરમાળા ત્ય્હાં છે. મારવાડના જૈન સંઘ ત્ય્હાં થઈને સિદ્ધાચળે જતા. મૂળીબાના પિત્રાઈ ભાઈ ને દલપતરામના બાલમિત્ર તરવાડી પરશોતમ પ્રભુજી ત્ય્હાંના વહીવટદાર કને વાણોતર હતા. અગ્નિઉછંગે બેઠેલી હીરાદન્તી ને કમળલોચનીની દલપતરામની સામળશાહી વાર્તાઓનાં કેટલાક દોહરાચોપાઇ એમને કંઠસ્થ હતા ને વૃદ્ધાવસ્થામાં લલકારતા. આનન્દી હતા, કડાસીડ હતા, ઉત્તરાવસ્થામાં યે જોબનઉમંગી હતા. એમણે દશેક દિવસ દલપતરામને રોકયા ને મહેમાની કરી.

ઘણા યાત્રિકો સંખેશ્વરની યાત્રાએ આવતા. રાધનપુરના મશાલિયાવાળા મોતી શેઠના કુટુંબી નથ્થુ શેઠ એવે ત્ય્હાં

આવ્યા હતા. દહેરાસરના વહીવટદારને દલપતરામે દોહરા લખાવ્યા એમાંથી ખત વંચાણું; પણ મામાને કવિત લખાવ્યું એમાંથી ફારગતી થઈ; એ જોઇ જોઈ નથ્થુ શેઠ રાજી થયા ને કહ્યું રાધનપુર ચાલો. નવાબ સાહેબ જોરાવરખાનજી ઉદાર છે. કવિને નથ્થુ શેઠ રાધનપુર તેડી ગયા. રાધનપુરમાં પેસતાંજ નવાબ સાહેબની સવારી મુંજપર મહાલે જતી સ્હામી મળી. ચારપાંચેક દિવસ નથ્થુ શેઠે પછી કવિને પોતાને ત્હાં રોકયા, ને શીખ આપી વિદાય દીધી દલપતરામ ત્હાંથી ફતેહગઢ થઇ લોદ્રાણી ગયા.

લોદ્રાણીમાં સાંભળ્યું કે કચ્છના મહારાવ દેશળજી બાવા ઉદાર રાજા છે. ભૂજ જવાનુ ને રા'બાવાને મળવાનુ મન થયું. પણ મન હોય ત્હારે કેટલાકને મળાય છે? લોદ્રાણીથી દેશળપર રાપર આધોઈ અંજાર બિદડે થઇને કવિ ભૂજ ગયા. સત્સંગીઓને કાજ શ્રીજીએ ગામેગામ સદાના ઉતારા સ્થાપ્યા છે. ત્હાં સ્વામીનારાયણના મન્દિરે જઈ ઉતર્યા. રા'બાવાના જ્યોતિષી સત્સંગી હતા, એમનો સમાગમ થયો. જોશીજી કવિને દરબારમા તેડી ગયા. મહારાવે જોશીને પૂછયું મહેમાન કહાંના છે? જોશીએ કહ્યું વઢવાણના છે, વિદ્વાન છે. ત્હા તો અણુચિન્તવ્યું કાંઇક કામ આવ્યે રા'બાવો ઉઠયા ને પધાર્યા દલપતરામ ઉતારે ગયા; બેએક દિવસ રહ્યા; મહારાવશ્રીનો મેળાપ થયો નહિ. પાછા લોદ્રાણી જઇ મૂળીબાને તેડી કવિ વઢવાણ ગયા. ભાવનગર, વઢવાણ, જૂનાગઢ, ઇડર; એ ગજ્યો ઉત્તરાવસ્થામાં દલપતરામને વર્ષાસન આપતાં. ગુજરાતનો કોઈકજ રાજદરબાર-હિન્દુ કે ઇસ્લામી-હશે જે પ્રસંગેઅવસરે

દલપતરામને નહિ ન્હોતરતો હોય. स्वदेशे पूज्यते राजा, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते એ શ્લોકાર્ધની પછી તો દલપતરામ જાણે કાવ્યપ્રતિમા હતા. પણ આજે દલપતરામ સ્હામે પગલે રાજદરબારે જતા ત્ય્હારે મેળાપદર્શન મોંઘેરાં હતાં. હજી દલપતરામનાં નસીબનાં બાર ઉઘડ્યાં ન હતાં; પાછળથી કોઈક આગળિયાને ચાંપી રાખતું હતું.

થોડેક કાળે દલપતરામને બીજીવારકું કચ્છનું ન્હોતરૂં આવ્યું. એ ન્હોતરે કવિઓની શાળાનાં કાવ્યતીર્થનાં કવિએ દર્શન કીધાં, શીઘ્ર કવિતાઓ સંભળાવી, પણ મહારાવનો મેળાપ ન થયો. ત્હો ય એ બીજું કચ્છપર્યટન વિજયશાળી હતું. એ આમ બન્યું.

સં. ૧૯૦૩ ના ફૂલદોળ ઉપર અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ મૂળીએ પધાર્યા હતા. ત્ય્હારે કચ્છના હરિભક્તોએ વિનતિ ઉચ્ચારી કે કચ્છમાં પધાર્યે વર્ષો થયાં; હવે અમારૂં આંગણું પાવન કરો. મહારાજશ્રીએ કચ્છ જવાનું નિર્ધાર્યું ને દલપતરામને સાથે ન્હોતર્યા. કહ્યું: કચ્છમાં પોશાળ છે, જોવાચે; કવિઓ મન્દિરે આવશે, સમાગમ થશે; ચાલો. આચાર્યજી મહારાજની ધર્મસ્વારીમાં દલપતરામ સંગાથે ગયા. કૃષ્ણસ્વરૂપદાસજી પુરાણી પણ હારે હતા. જેવી દરબારી રાજસ્વારીઓ ફરતી એથી સવાઈ ત્હારે નગનગરે ને પ્રજાજનમાં ધર્માચાર્યની ધર્મસ્વારીઓ દેશમાં ફરતી.

પ્રથમ ધ્રાંગધ્રે ગયા, ને ધ્રાંગધ્રેથી હળવદ. હળવદ જાનું શહેર છે. હળવદમાં શિવા જાની કરીને હરિભક્ત હતા. શિવા જાનીએ આચાર્યશ્રીને પધરામણીએ ન્હોતર્યા, પણ આડ બાંધી કે ઢોલત્રાંસાં વગાડનાર પરવર્યું કો મ્હારે

ત્ય્હાં ન આવે. મહારાજશ્રીએ સત્સંગીની વિનતિ સ્વીકારી, ઢોલત્રાંસાંની ધામધૂમનો સંસારી આડંબર પરિત્યાગ્યો, ને સાત્ત્વિક વિધિએ પધરામણીએ જવાનું સ્વીકાર્યું. જૂના કાળમાં પાટણ પડયા પછી હળવદ વિદ્યાનું ધામ હતું. શિવા જાનીએ શહેરમાંથી વેદવિદ્ બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મમંડળ જમાવ્યું. આગળ કીર્તનિયા કીર્તન કરે, પછી બ્રહ્મમંડળ સંહિતાના વેદમન્ત્રો ભણતા જાય, ને એમની પાછળ સાધુબ્રહ્મચારીઓ અષ્ટક ઉચ્ચરતા આવે: એમ શિવા જાનીને ત્ય્હાં અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ પધરામણીએ પધાર્યા.

હળવદથી આચાર્યશ્રીને ધાટીલે જવાનું હતું. ધાટીલામાં એક રામાનન્દી વેરાગી રહેતો હતો. એ બોલ્યો હશે કે સ્વામીનારાયણિયા અંહી આવે તો પાંચસાત ખૂન કરૂં. હરિભક્તો રાજસાહેબ પાસે ગયા, ત્રણેક સવારો માગી લાવ્યા. મહારાજ ધાટીલે પધાર્યા, ને ગામથી ગાઉએકને છેટે વગડામાં તળાવપાળે ઉતર્યા. હરિભક્તોએ, દરબારી સવારોએ આગ્રહ કીધો કે ગામમાં પધારો. આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીએ કહ્યું કે અમારે કોઇનું દિલ દૂભવવું નથી; સન્તોની સેવા કરવી હશે તે અંહી આવશે. પછી ત્ય્હાં તળાવની પાળે સમારંભ થયો. શ્રીજીનો ભાવ ને શિક્ષાપત્રીમાંની આજ્ઞા પરસંપ્રદાય પ્રત્યે આવાં મહાનુભાવી છે. એ મનસ્હોટપને પાળે ત્હેવા ત્ય્હારે સ્વામીનારાયણના ધર્માચાર્યો યે મહાનુભાવ હતા.

વીરત્વ ને કવિત્વના પોષિન્દા મોડજી દરબારના બાપૂ ત્ય્હારે માળિયા ઠાકોર સાહેબ હતા. એમના પાર્ષદ આચાર્યશ્રીને આમન્ત્રણે આવ્યા, ને મહારાજ માળિયે પધાર્યા. માળિયા

ઠાકોરસાહેબે બડી ધામધૂમથી સામૈયું કીધું, દરબારમાં પધરામણી કરી, બે દિવસ રોકી કથાવાર્તા સાંભળી. ત્યહાંથી રણ ઉતરી આચાર્યશ્રી આધોઇ આવ્યા. પછી ફરતા ફરતા અંજાર થઇ ભૂજ પધાર્યા. મહાગવ દેશળજીએ સારો સત્કાર દીધો. પાદર તંબુ ખડા કરી આચાર્યશ્રીએ ઉતારા કર્યા હતા.

ભૂજની આ યાત્રા તો કવિને કાવ્યયાત્રા હતી. કાવ્યકલાની ભૂજની શારદાપીઠનાં દલપતરામને ત્યહારે પ્રથમ દર્શન થયા.

ભૂજના કેટલાક કારભારીઓ સત્સંગી હતા, ને ધર્મધુરન્ધરનાં દર્શને ને હરિકથા સાંભળવાને સભામાં આવતા. આચાર્યજી કય્હારેક કય્હારેક સભામાં દલપતરામ કને શીઘ્ર કવિતા બોલાવતા ને હરિરસ ભેળો કાવ્યરસ પણ સભાજનને પાતા. એ શીઘ્રકાવ્યોની વાર્તા કારભારીમુખેથી પોશાળમાં ગઈ. પોશાળમાં ત્યહારે ભટ્ટાર્કજી જીવણરામજી આચાર્યપદે હતા, અને એમના શિષ્યમંડળમાં ઈડરભણીના ધીરજી ગઢવી પંકાતા. વાર્તા સાંભળીને ભટ્ટાર્કજીએ ધીરજી ગઢવી તથા એક બીજા શિષ્યને ધર્મસભામાં પાઠવ્યા કે જાવ ને શિઘ્રકાવ્યોનો ચમત્કાર જોઇ આવો. પોશાળના વિદ્યાર્થિઓ સભામાં આવ્યા, આચાર્યશ્રીને વન્દન કરી બેઠા, કાવ્યવાર્તા થઇ. પછી ધીરજીએ પૂછયું કે સવારીમાં શીઘ્રકવિ સાંભળ્યા છે ને? દલપતરામ સભામાં જ હતા. મહરાજે એમને દાખવ્યા કે આ સત્સંગના કવિ. ધીરજીએ દલપતરામને પૂછયું કાંઈક શીઘ્ર કવિતા સંભળાવશો? દલપતરામે કહ્યું વિષય દાખવો એનું કાવ્ય સંભળાવું. ગઢવીએ આચા-

ર્યજી મહારાજ ભણી જોયું. મહારાજ ત્યારે આંગળીઓના ટાચકા ફોડતા હતા. ધીરજીને કાવ્યનો વિષય જડયો. દલપતરામને કહ્યું આચાર્યજી આ ટાચકા ફોડે છે એનું કવિત કહો. પલીતો સળગાવ્યે હવાઇ છૂટે એમ કવિનો કવિતતરંગ ક્ષણેકમાં છૂટી નીકળ્યોઃ

तर्जनीसें पूर्वजोंकी पूजा परिपूर्न कीनी,
तातें परिब्रह्महुकी गादी आप पाये हो;
मध्यमा अंगुष्ट मीलो मन्त्रजाप ब्होत कीनो,
इष्टदेव अर्चाकि अनामिका रिझाये हो;
छायादानघृत छिति छिरकी कनिष्टिकाने,
आप आप कृत्य कछु न्यून न रहाये हो;
कहे दलपतिराम, सुनो, अयोध्याप्रसाद !
कायको अंगुलिको मरोरीके दुभाते हो ?

મહારાજ ! પાંચે આંગળીએ દેવ પૂજ્યા છે, તો ભગવાનની ગાદી-આ ધર્મસિંહાસન પામ્યા છો. એકે આંગળીએ ન્યૂનતા રાખી નથી. તો આંગળીઓને મરડી મરડી કાં ભલા ! દૂભવો છો ?

મહારાજ હસ્યા, સન્તો હરખ્યા, પોશાળના શિષ્યો આશ્ચર્યાનન્દ પામ્યા. શિષ્યોએ જઇને ભટ્ટાર્કજીને વાત કરી. વળતે દિવસે ધીરજી ગઢવી દલપતરામને મળ્યા ને કહ્યું કે ભટ્ટાર્કજી મળવા ઇચ્છે છે, ચાલો. કવિએ કહ્યું: મહારાજશ્રીની સ્વારીમાં આવ્યો છું, આચાર્યજીની રજા વિના ન અવાય. ધીરજીએ આચાર્યશ્રીને વિનતિ કરી કે કવિને મોકલો. મહારાજશ્રીએ કહ્યું: પોશાળમાં કવિતા દેવી સાક્ષાત વિરાજે છે, દલપતરામ રોજ દર્શને આવશે. એકાદ

વેળા તો ભટ્ટાર્કજી હરિકથા સાંભળી જાય. એનામાં બેસીને પછી ભટ્ટાર્કજી સત્સંગસભામાં આવ્યા. આચાર્યજીએ આદરમાન દીધું. આચાર્યજીને વન્દી, દલપતરામને મળી ભટ્ટાર્કજીએ કહ્યું કાંઇ શીઘ્ર કવિતા સંભળાવો. દલપતરામે કહ્યું આપ કહો ને ત્હેનું શીઘ્ર કાવ્ય સંભળાવું. એવામાં સહજ ભાવે મહારાજે મૂછે હાથ ફેરવ્યો. ભટ્ટાર્કજીએ એ જોઇને કવિને કહ્યું આ સહજ ચેષ્ટાનું કાવ્ય કહો. ક્ષણ–એ ક્ષણમાં ફૂવારાની ધારાઓ જેવી કવિતધારાઓ ઉડી રહીઃ

> सुनहु, सकल सतसंगीनके गुरु तुम !
> कायकु दयालु होके दीनकों दहत है ?
> अधर्मकी सेना तब तातें छिन्नभिन्न कीनी,
> जहां तहां जायके रहनकों चहत है;
> काम क्रोध लोभ तपतें बहुत त्रास पाय,
> विमुख भूपाल भेख द्वीजमें रहत है;
> जय महाराज ! आप मूछपें धरत हाथ,
> वहां रहे पुनि अति त्रासको लहत है.

આપના પિતા શ્રીજી મહારાજે અધર્મની સેનાને છિન્નભિન્ન કરી નાંખી, ને કામ ને ક્રોધ ને લોભ અધર્મી કો રાજવી જોગી ને બ્રાહ્મણમાં જઇ ભરાણા. મહારાજ ! આપ મૂછે હાથ ઘો છો ત્યારે ત્હાં બેઠા–બેઠા યે એ ત્રાસે છે કે અંહિયે હવે અમને રહેવા દેશે કે નહિ ?

- પ્રસન્ન થઇ, આશીર્વાદ દઇ, કવિને પોશાળે આવવાનું આમન્ત્રણ આપી ભટ્ટાર્કજી ગયા. દલપતરામ પછી વારંવાર પોશાળે જતા, કવિતા સંભળાવતા, ને સરસ્વતીના હંસલા સમા ઉછરતા કવિઓને પ્રોત્સાહન પાઇ આવતા. વર્ષો પછી

ઈસ્વી ૧૮૫૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં 'ભૂજની કવિતાની શાળા' નો લેખ લખી પોશાળનું સંભારણું દલપતરામે જાળવી રાખ્યું છે. આજે યે પોશાળ છે, ને કાવ્યકલાપીઓને કાવ્યકલા સજાવે છે.

તાત્કાળિક કવિતા એ કાંઇ દૈવી ચમત્કાર નથી, માનુષી ચમત્કાર છે. લોકને જાદુ લાગે તે વિજ્ઞાનવાદીને નિત્યખેલ હોય. સહસ્રપુટ અબરખની પેઠે–પ્રધાનભાવે–બહૂઘૂંટી કલ્પના ને–ગૌણભાવે–વિપુલ ભાષાભંડોળ ને છન્દસ્વામીત્વનો એ માનુષી ચમત્કાર છે. કલ્પનાશક્તિ તેજસ્વી હોય ત્હેને તર્કતરંગ તરત ઉઠે; ભાષાભંડોળ વિશાળ હોય ત્હેને પ્રાસાનુપ્રાસ સહેજે સાંપડે; છન્દપરિવારનું સ્વામીત્વ હોય ત્હેનો કાવ્યપ્રવાહ અસ્ખલિત વહે. કેળવી–કેળવીને ભૂમિને અસાધારણ ફળદ્રુપ કરાય, ને ફળદ્રુપ ભૂમિમાં નાંખ્યા બીજના ફણગા વ્હેલા ઉગે. ત્હેમાં યે રસાયને રસેલા કણ તો તરત ફૂટેપાંગરે. ઉખર જમીનમાં બીજે બળી જાય. 'કવિતા કહિયે કલ્પના' એ વ્યાખ્યાકાર દલપતરામની કલ્પનાશક્તિ પ્રભાવશાળી હતી, વિશાળ વાંચનથી ભાષાભંડોળનો ભંડાર ભર્યો હતો, છન્દઅલંકારનાં શાસ્ત્રગ્રન્થો ભણી પ્રભુત્વ પામ્યા હતા. અભ્યાસથી ઘૂંટી ઘૂંટીને અન્તર્ભૂમિને કેળવી ફળદ્રુપ કીધી હતી. રસાયનપાયા મેથીના દાણાના અંકુર તરત પ્રગટે છે; અને એવા મેથીકણ છાંટીને નિપુણ બાગવાન ન હોય ત્હાં ઘડી સમો હરિયાળો ગાલીચો તાત્કાળિક પાથરી દે છે; શીઘ્ર કાવ્યનાં પણ એવાં ચમત્કૃતિ ને આનન્દ છે, કુશળ ને સિદ્ધ હસ્તે સહસા સરજાય છે એટલી *શીઘ્રકાવ્યની* વિરલતા ને ચમત્કૃતિ. કહે છે કે વાંસ ફૂટે એવં

ફૂવારાની ધારા પેઠે ગગને ચ્હડે. એક રીતે તો તાત્કાલિક કવિતા એ જ સાચી પ્રેરણાજન્મી કવિતા. અણુને પે વિભાગી જોયે એમાં વિદ્યુતતણખા નિરખાયપરખાય છે, એમ શીઘ્ર કાવ્યના ભીતરમાં અભ્યાસ શ્રમ કેળવણીના માનવદીધાં પુટ ને માનવગુણોની ગુણાન્વિતતા પરખાશે. શીઘ્ર કાવ્યની વિરલતા એ જ એનો ચમત્કાર. કાવ્યતણખો ઇશ્વરી બક્ષિશ છે; કાવ્યવિસ્તાર એ કવિનાધ્ય કલા છે.

દીવાસળીનો પ્રચાર દેશમાં ન્હોતો ત્ય્હારે બાઇઓ પાડોશીને ત્ય્હાં દેવતા લેવા જતી. કડછીમાં બેએક અંગારા લાવતી, એમાથી ચૂલો હોલો પ્રગટાવતી, આખી કુટુંબ-રસોઇ કરતી. એકબે આણ્યા અંગારે બાઇઓ ભોજનસામગ્રી સાધતી. દુનિયાં આખી દેવદીધું આરોગે છે. દેવદીધા એવા પ્રેરણાપ્રતિભાના તણખાઅંગારાને કેળવી કેળવી, ચારીઓ ભરી ભરી, ચરૂઓ ચ્હડાવી ચ્હડાવી કવિઓ દેશ કાજે ભોજન-સામગ્રી સરજે છે ને પ્રજાજનને પીરસે છે. મહાકવિઓ પ્રજાના અખેપાત્ર છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું, તેડુ ને વતનમાંથી વિદાય

નામ મ્હારૂં સાંભળી મુદ્દામ મોકલી મનુષ્ય
વ્હાલા ! ત્હેં મ્હને તેડાવી લીધો વઢવાણથી.

કાવ્યકળાની એ જગતઅદ્વિતીય પાઠશાળાના આચાર્ય ભટ્ટાર્ક જીવણરામજીને તથા ઈડરનિવાસી ધીરજી ગઢવી આદિક એમના શિષ્યપરિવારને પોતાની શીઘ્રકાવ્યકલાની ચમત્કૃતિઓના ચમકારાઓથી એમ રીઝવીને દલપતરામ અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજની સવારી સંગાથે માંડવી બંદરે ગયા. વ્યાપારનો વીરત્વનો ભક્તિભાવનો કચ્છ પરાક્રમશાળી દેશ છે. ઉદ્ધવના અવતાર મનાતા રામાનન્દ સ્વામીના વારાથી કચ્છ દેશમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો સત્સંગપ્રસાર વિશાળ ને સત્સંગીઓ ધીંગા ને ધોરી છે. સાગરના તરંગો ને રણના વંટોળોની મધ્યે ઉછરેલાં પાણીદાર વછેરાવછેરીઓ જેવાં કચ્છનાં રૂઆબદાર નરનાર ભાવઝરણતાં વૃક્ષવેલીઓ સમાં વિલસે છે. એમના સદ્ભાવ ઝીલતા ઝીલતા મહારાજ મધ્યકચ્છમાંથી સાગરતીરે પધાર્યા. દલપતરામ પણ સાથે જ હતા, કાવ્યો સંભળાવી સત્સંગસભાઓને ને ધર્મ[illegible]રાજી કરતા.

દમનો જૂનો રોગ હતો. પણ દમનો વ્યાધિ કાંઈ જીવલેણ વ્યાધિ નથી એમ ધારીને માતુશ્રીને માંદા મૂકી દલપતરામ ધર્માચાર્યજીની સંગાથે કચ્છમાં ધર્મયાત્રાએ નીકળ્યા હતા ને ભૂજમાં કાવ્યકળાના તીર્થે તીર્થ કરવા ગયા હતા. ઠેઠ નારાયણસર સૂધીનો સંકલ્પ હતો. અમૃતબા કનેથી નીકળ્યે પખવાડિયું માંડ થયું હશે. એટલામાં માતુશ્રીનો મન્દવાડ વધીજવાના સમાચાર દલપતરામને મળ્યા. સન્તાનો ભાંડુઓ ને વડિલો પ્રત્યે દલપતરામ વ્હાલસોયા હતા. ત્હેમાં યે મામાના સહવાસે સત્સંગ થયો ને પિતાએ પરિત્યાગ્યા પછી વિપદવાસી દલપતરામનો ભાંડુભાવ ગુણગૌરવે પ્રફુલ્લેલો હતો. પિતૃરોપે મા સંગાથે મોસાળમાં દેશવટો માણેલા દલપતરામની અમૃતબા પ્રત્યેની માતૃવત્સલતા વેદબાખી *માતૃદેવો ભવની* ઋચા સમી હતી. માતુશ્રીનો મન્દવાડ સાંભળી માતૃવત્સલ પુત્રે ધર્મયાત્રા સમેટી, મહારાજશ્રીની રજા લીધી, ને ઉતાવળે પગલે દલપતરામ ઝાલાવાડને માર્ગે પડયા. પણ પવનવેગી સાંઢણી યે અવસરના મેળાવાની પળ ચૂકાવે છે. અમૃતબાનાં અમૃત પી ઉછરેલો પુત્ર ઝંખતો જતો'તો કે જાઉં ને માતાનાં દર્શન કરૂં. પણ ફૂલડોલ ઉપર મૂળીએ જતાં પૂર્વે કીધાં હતાં એ જ દલપતરામને માતાનાં છેલ્લાં દર્શન હતાં.

ફાગણનો વસન્તમાસ ત્હારે ઉતરતો હતો. માંડવીથી ભૂજ થઇ દલપતરામ અંજાર આવ્યા, ને અંજારથી ખારીરોહે ગયા. ત્હાંથી ખાડી ઓળંગી વવાણિયે ઉતર્યા, ને વવાણિયેથી માળિયા થઇ ઝાલાઓને જૂને પાટનગર હળવદ ગયા. હળવદમાં એમના નાતીલા માધવ ઓઝાને ત્હાં દલપતરામ ઉતર્યા હતા. ઓઝાએ ત્હાં સમાચાર આપ્યા ને

કહ્યું કે દલપતરામ ! ત્હમારે બે સ્નાન છે. ત્હમારા વચટ મામા ધોળેરે કાટ લેવાને ગયા હતા ત્હેમને ત્ય્હાં કોગળિયું થયું ને ગૂજરી ગયા; અને (સં. ૧૯૦૩) ચૈત્ર શુદ ત્રીજની તિથિએ વઢવાણમાં અમૃતબા દેવ થયાં. અન્તરિયાળ હળવદમાં દલપતરામે માનું સ્નાન કીધું, ને ત્ય્હાંથી બે દિવસે પછી વઢવાણ પહોચ્યા. પણ માની મૃત્યુતિથિ દલપતરામને હૈયે કોતરાઇ રહી; અને તે પછી એકાવન વર્ષ વીત્યે એ જ તિથિ તે દલપતરામની મૃત્યુતિથિ નીવડી.

વઢવાણમાં જઇને જોયું તો દિનકરભાઇએ અમૃતબાની ઉત્તરક્રિયાની મ્હોટી તૈયારી કરેલી હતી. ઝાલાવાડનાં દસ ગામ ઉત્તરક્રિયામાં ન્હોતરવાં ને બ્રાહ્મણોને ત્રયોદશાને દિવસે પા પા રૂપીઓ દક્ષિણા આપવાનો સંકલ્પ દિનકરભાઇનો હતો. ઘંઉ લીધા હતા, ને માધવાનન્દ સરસ્વતીના જેવું—પિતાના સરખું મ્હોટું કારજ માતાનું કરવાની તૈયારી કીધી હતી. વાણિયો વરઘોડે ને બ્રાહ્મણ વરે. પણ ફૂલણજીની ગરબી ગાનાર દલપતરામ વ્યવહારચતુર હતા; ફૂલણજીનો માર્ગ દલપતરામનો માર્ગ ન હતો. ન્હાનેરા ભાઇ દિનકરરામને દલપતરામે સ્હમજાવ્યા કે પિતાના કારજનું દેવું હજી પૂરૂં પતી રહ્યું નથી; કમાવાની મુશ્કેલીઓ આપણે અનુભવી છે; ભગવાન સાનુકૂળ હશે ને કમાશુ તો વર્ષો ઉપર ઝાલાવાડને ન્હોતરશું. દિનકરરામે દલપતરામનું વેણ માન્યું. એ રામલક્ષ્મણની બાંધવબેલડીનો સંબંધ આયુષ્યની અવધો પર્યન્ત વ્યવહારસ્પષ્ટ ને ભાંડુજનને શોભતો હેતાળ રહ્યો હતો. વર્ષો પછી એક જ બાળપુત્રીને પાછળ મૂકી દિનકરરામ વિદેહ થયા ત્હારે એ પુત્રીને દલપતરામે મ્હોટી કરી

પ્ર. ૧૦, પા. ૨૧૬

પરણાવી હતી. પોતાની ભરીભાદરી કુટુંબવેલે દલપતરામ જીવી બ્હેનને કુટુંબમાં કુટુંબપુત્રી પેરે રાખતા.

અમૃતબાના દેવલોક પામ્યા પછી બેએક માસે જેઠ શુદ પંચમીને દિવસે દલપતરામની જ્યેષ્ઠ પુત્રી રાયકુંવરનો જન્મ થયો. જાણે અમૃતબા જ કુળમાં પાછાં પધાર્યાં હોય એવાં રાયકુંવર ભોળાં નિખાલસ ને હેતાળ છે. ચાર પુત્રીઓને પાછળ મૂકી દલપતરામ દેવ થયા હતા. એમના વંશવલ્લેથી ન્હાની પુત્રીઓએ વ્હેલી વિદાય લીધી; એમની જ્યેષ્ઠ પુત્રી આજે ૮૬ વર્ષનું વય ભોગવતાં ને દુનિયાંને નવીજૂની થતી જોતાં હજી હયાત છે. ત્ય્હારની ગરીબીમાં ને કરજના ભારની સંતપ્ત ઋતુમાં તો, દલપતરામ લખે છે કે, 'દુકાળમાં અધિક માસ જેવી એ સુવાવડ થઇ.'

ઇસ્વી ૧૮૪૭ માં કંઇક યજમાનો પાસેથી દક્ષિણા આવી એમાંથી, કંઇક ચોરીપૂજ કીધાં એમાંથી, અને આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ સાથે ફરવામાં કંઇક પ્રાપ્તિ થઇ એમાંથી ગોરજીનું દેવું ધીરે ધીરે ભરાયું, ને પંદરેક રૂપિયાની મૂડી પાસે થઇ. કરજ ઉતર્યું ને કંઇક રૂપીઆ થયા એટલે દલપતરામે ત્ય્હારે વ્યાજવટાંતરનો ધંધો કીધો. વઢવાણમાં બાંધણીઓ રંગવાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે; ને બાંધણીઓ રંગનાર ભાવસાર એક ત્ય્હાં હતો. ભારે વ્યાજ આપવાનું કહી લલચાવીને ત્હેણે કંઇક ઉછીતા રૂપીઆ માગ્યા. બ્રાહ્મણ દલપતરામ લોભાયા. બે માસમાં પાછા આપવાના કરીને દલપતરામે ભાવસારને દસ રૂપિયા ધીર્યા. વ્યાજ કે રૂપિયા વાયદે આવ્યા નહિ. પછી કળિયુગના બ્રાહ્મણનો છેલ્લો ઉપાય લીધો.' સીધામાં એક

સ્વજ્ઞાતિલાએ કરેલો અતખરો જોયો હતો એ આદર્યો, ને ભાવસારને ઘેર દલપતરામ લાંઘવાને બેઠા. મહામહેનતે અન્તે શેરીના લોકે સ્હમજાવ્યે ભાવસારે મુદ્દલ રકમ પાછી આપી, અને લોભવૃત્તિનું અતિવ્યાજ તો સદા ય જ્યહાં જાય છે ત્યહાં ગયું. તે પછીની (સં. ૧૯૦૪) વસન્તપંચમીએ દલપતરામે 'અંગઉધારનો ઝગડો' લખ્યો. ઉગતા કે મ્હોરેલા કવિઓ સદા અનુભવો જ ગાય છે ને?

કવિની ત્હારની મનોદશા અન્ધારિયાના અન્ધકાર જેવી હતી. પ્રભાત પૂર્વે અન્ધકારનાં જાળાં ઘડીક ગાઢ હોય છે ને પ્રતિપદાની પૂર્વે અમાસની તિમિરરાત્રી પથરાઈ પડે છે. દલપતરામને પણ એમ અત્યહારે ઉંડી નિરાશાની તિથિઓ હતી. મનોરથો મ્હોટા હતા, ને ફળસિદ્ધિ નહિ શી હતી. પ્રાકૃતસંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો યથાશક્તિ અભ્યાસ કરીને કોઇ રાજવી કે કાવ્યરસિક ધનાઢ્યની આશ્રયછાયામાં રહીને કાવ્યગ્રન્થો ગૂંથવાના કવિને કોડ હતા. રાજારજવાડામાં ફરી આવ્યા હતા, નસીબનો પાસો નાખી જોયો હતો. વડિલ માતાપિતાની છત્રછાયડી યે આથમી ગઇ હતી, ને દુનિયાના સફરીને હવે આપબળે સંસારસાગર ખેડવાનો હતો. પિતાનું કારજ, માતાની ઉત્તરક્રિયા કરજ કરીને કર્યાં હતાં, ને ચોરીપૂજ કરીને મહાશ્રમે એ દેવાં વાળ્યાં હતાં. પણ કોમળ હૈયાના કવિને કરજનો ભાર લાગ્યો હતો, પાંખ ચંપાઇ હતી નિત્યખર્ચનો પ્રશ્ન તો સન્મુખ ઉભો જ હતો. જરૂર હોય ત્હારે ઉધાર ધીરનારે ઓછા હોય. ઘરમાં ઘી માંડમાંડ આવતું. દલપતરામ કહે છે કે ઠાકોરજીને નૈવેદ્ય ધરાવવા પૂરતો એક જ રોટલો

'પ્ર. ૧૦, પા. ૨૧૮

ઘીઆળો કરાતો. લક્ષ્મીને ને સરસ્વતીને જૂનાં વેર છે એ લોકવાયકા મહિમાવન્તા ને સાધનસંપન્ન, ભર્યા ભર્યા ઘરના, ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ની સાક્ષાત મૂર્તિ સમા દલપતરામે ઉત્તરાવસ્થામાં ખોટી પાડી હતી; પણ ભરજોબનનો ઉમરો ઓળંગનાં અઠ્ઠાવીશેકની ઉમ્મરે તો રંકતા એમને ઘેરીને પડી હતી, ને ઘરને ખૂણે ખૂણે દર્શન દેતી. ઉદ્યમની નિષ્ફળતા એમણે અનુભવી હતી. મનોરથો ઝાંઝવાં જેવા ભાસતા. એ ઝાંઝવાની પાર અન્ધકારના પડદા લટકતા, ને દલપતરામને દિશા યે દેખાતી નહિ; જો કે દિશાઓની પાછળ તો કેવળ ઉઆં હતાં. ઝીંદગીને એક વા બીજે અવસરે માનવીને નિરાશા ઘોળી ઘોળીને પીવી પડે છે. એવા કસુંબા–કદ્વી ૧૮૪૮ ના પૂર્વકાળમાં ને ૧૮૬૫ ના ઉત્તરકાળમાં એમ બે વાર દલપતરામને પરાજ્ય ને દિશાઅન્ધકારના ઘૂંટડા પીવા પડયા છે એમાંનો આ અવસર અધિકો જીવનમન્થનકારી ને તેથી અન્તે અધિકો કલ્યાણકારી હતો.

દલપતરામ કહે છે કે આ બધાં કારણોથી પોતે છેક જ હતાશ થઇ ગયા હતા. ને પછી સામળભટ્ટના જેવી પ્રતિજ્ઞા કરીને બેઠા કે હવે તો કોઇ તેડાવે તો જ જવું, નહિ તો જવું નહિ.

પોતાના જીવનચરિતની નોંધમાં દલપતરામ લખાવે છે કે 'એ અરસામાં રાત્રીમાં મ્હને સ્વપ્નાં આવતાં ત્હારે એમ થતું કે હું ઉડું છું. વળી એમ થતું કે જાણે અમથો કાંઇક શેરીમાં બેઠો હોઉં ને ધૂળ ફેરવું ત્હારે વઢવાણમાં ચાલતા રાતાચોળ ચાર ખૂણાળા ચોકિયા પૈસા જ પૈસા હાથ આવતાઃ કોઇ વખત દસ, કોઈ વખત પાંચ; કોઇ વખત

ત્રીસ–બત્રીસ પણ નીકળતા; ધૂળમાંથી કાંકરા નીકળે છે એમ નીકળતા.'

ભૂતકાળના તેજછાયાના પડછાયા તો પ્રત્યેક માનવીના અન્તર્દેશે પડેલા હોય છે; પણ વિધાતાના રસાયનથી રસાયેલા આત્માઓ આવતા ભવિષ્યના ઓળા પણ ઝીલે છેઃ પછી જેટલી એ દૈવી રસાયનની વિશેષતા, એટલી એ ભાવીના પડછાયા ઝીલનારની પણ વિશેષતા. પડછાયા બધા કંઇ પુરુષની પાછળ જ નથી ચાલતા, કેડી દાખવતા પુરુષનાં પગલાંમાં આગળ આગળ પણ ચાલે છે. આંખ એ આત્માની આરસી છે, પણ પરને કાજ; હૈયું એ આત્માની આરસી છે, તે પોતાને કાજ. સંચિત એટલે જન્માન્તરનાં વાવેલાં, પણ ભવિષ્યની વાડીઓમાં પાંગરનારા, નિર્માણમન્ત્ર. પ્રત્યેક માનવીનુ સંચિત એટલે ભૂતભાવીનો સંગમભંડાર. ને જેટલાં સરોવરજળ નિર્મળાં, એટલા સરજળમાંના અભ્રપડછાયા પણ નિર્મળા; એમ જેટલાં અન્તર્જળ નિર્મળાં, એટલા અન્તરમાંના ભૂતભાવીના પડછાયા પણ નિર્મળા. ભૂતભાવીના એ ઓળાઓ દલપતરામને ત્હારે ઝંખાતા, પણ રહેમજાતા નહિઃ ઝંખાતા; પણ ગહન, અગોચર, આભમાંના કાળલેખના જેવા.

મનમાં દલપતરામ એક ઘાટ ઘડતા હતા, ત્હારે વિશ્વવિધાત્રી બીજો જ ઘાટ ઘડી રહી હતી. कर्तुम्, अकर्तुम्, अन्यथा कर्तुम् એ મહામાયાનો મહિમા અદ્દભુત જ છે. સ્વયં ભગવાને મહામાયાને मम माया दुरत्यया ભાખેલી છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૩ ના નવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે સ્કોટલાન્ડનો એક સપૂત હિન્દુસ્થાનને કિનારે ઉતર્યો; અને અહમદનગર ખાનદેશ મુંબઈ એમ ફરતો ફરતો ત્રણેક વર્ષે

૧૮૪૬ ના નવેમ્બર માસમાં ગુજરાતના પાટનગરે આવ્યો. એ પચ્ચીશેક વર્ષના જુવાનડાને ગુર્જરરાષ્ટ્રના ક્ષત્રિય વીરોનો રાસો લખવાના કોડ જાગ્યા. સ્કૉટલાન્ડની યે વીરભૂમિ–પ્હાડપાથર્યો ગિરિમંડળના યે ઉત્તરદેશમાં એના વંશનું વતન આબરડીનમાં હતું. એના દેશબન્ધુ કર્નલ ટૉડે રાજસ્થાનના ક્ષત્રિયત્વની અમર ગાથા લખી હતી, ને ગ્રાન્ટ ડફે સિંહાદ્રિના સિંહોના ઇતિહાસરાસા રચ્યા હતા. આ જોગાનુજોગે ગુજરાતની ક્ષત્રિયવટનાં આકર્ષણ આવ્યાં. ગુજરાતનાં વન, ગુજરાતનાં ખંડેરો ને મન્દિરો, ગુજરાતનાં ઇતિહાસ ને મહિમા, ગુજરાતની સુઘડ સંસ્કૃતિ, રોમ ને ગ્રીસથી યે પ્રાચીન ગુર્જરભોમના શ્રીકૃષ્ણપુરાણા કાળ-લખ્યા કાંડ વાંચવા ને વંચાવવાના એને અભિલાષ થયા. ટૉડ ડફ માલ્કમ ફોર્બ્સઃ એ સ્કૉચ સજ્જનોએ ભારતના વીરત્વને ઓળખ્યુ, ઓળખાવ્યું, બિરદાવ્યું છે વીર વીરને પિછાને. બ્રિટિશ રાજ્યમહારાજ્યના વડાપ્રધાન મિ. મેકડોનાલ્ડે કહ્યું છે કે It requires a Highlander to understand a Rajput. ડુંગરવાસી નહિ, પણ પર્વતમંડળની યે ઇશાનમાં મૂળે સાગરવાસી એ કુટુંબના સ્કૉટવંશજ ફારબસે ગુજરાતની ક્ષત્રિયવટને ઓળખી; ગુજરાતનાં સરોવરો ને કુંજોમાં, ડુંગરમાળ ને વનોમાં સ્કૉટલાન્ડને જોયો. એને થયું કે ટૉડે રાજસ્થાનનું મહાભારત લખ્યું છે, હું ગુર્જરરાષ્ટ્રનું રામાયણ રચું. સ્કૉટલાન્ડનો એ સપૂત તે એલેકઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સ–કવીશ્વર દલપતરામના પરમ મિત્ર ફારબસ સાહેબ, ફારબસવિરહના ધીરોદાત્ત નાયકઃ અને ફારબસરચ્યો ગુજરાતની ક્ષત્રિયવટનો રાસો તે રાસમાળા.

ફાર્બસના સદભિલાષો ગુજરાતને અનેક રીતે ફળ્યા છે. એના અભિલાષે ગુજરાતમાં પ્રથમ છાપું છપાયું, પ્રથમ પુસ્તકાલય થયું, પ્રથમ નિશાળ મંડાઇ, પ્રથમ કન્યાશાળા સ્થપાઇ, નવા ગ્રન્થો રચાયા, જૂના ગ્રન્થો સંગ્રહાયા, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ શોધાયો, અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી જન્મી, મુંબઇમાં ફારબસ ગુજરાતી સભા થઈ ગુજરાતની વાડીઓમાં ફારબસે એવા એવા આંબા વાવ્યા. દલપતરામ એ સૌમાં ફારબસના સહચારી જોડિયા; અને પછી એમણે કવિતારસના પાણી પાઇ પાઇ મિત્રવાચ્યા એ આંબા ઉછેર્યા. ફારબસરોપ્યો એ એકએક આંબો દલપતરામના પ્રતાપે આજ કબીરવડ જેવડો ફૂલ્યોફાલ્યો છે. પણ ફારબસે ગુજરાતને દીધેલાં અમર વરદાન તે બેઃ રાસમાળા ને દલપતરામ. વઢવાણથી તેડાવી ફારબસે દલપતરામને ગુજરાતને પાટનગરે સ્થાપ્યા. ફારબસે દલપતરામને ગુજરાતને ઓળખાવ્યા, ને કહ્યું કે સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળે નવસંસ્કૃતિને ઘડનારો આ ત્હારો યુગપુરુષ.

કર્નલ ટૉડે રાજસ્થાનની ગાથા લખી ત્યહારે ત્હેમની કને એક જતી હતા. જૂના કવિઓનાં કાવ્યો ને રાસાઓ એ જતી શોધી લાવતા, કર્નલ ટૉડને એમના અર્થ કહેતા, દેશના રીતરિવાજ સ્હમજાવતા, પ્રાચીન ઇતિહાસતીર્થોની દન્તકથાઓ વર્ણવતા, હિન્દની સંસ્કૃતિના માહિતગાર કરતા. અર્થસ્ફોટન સંગ્રહસૂચન પૂરવણી સંસ્કારઉદ્બોધનનો ભાષ્યધર્મ જતીજીનો હતો. રાસમાળા રચવામાં એવા સહાયક ને ઉદ્બોધક ગુર્જર યતિજી ફારબસને જોઇતા હતા, કે જે વ્રજભાષા ને ચારણી ભાષામાંના જૂના રાસાઓના અને સંસ્કૃત

પ્રાકૃત ને જૂની ગુજરાતીમાંના જૈનરાસાઓના અર્થ ઉકેલાવે, ને પ્રજાના અણસ્હમજાતા રીતરિવાજ સંસ્કારપ્રકરણો અને સંસ્કૃતિના થર ઉપર લખેલા કાળમન્ત્રો ભણાવે. આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ રાસાઓના કાવ્યગ્રન્થોમાં હતો; એટલે ઇતિહાસસંશોધનને અંગે કવિતાનો શોખ પણ ફાર્બસને જાગ્યો હતો. કવિતા સ્હમજનાર ને સ્હમજાવનાર, ઇતિહાસ ઉકેલાવનાર, દેશાચારના અન્તરરહસ્ય ભાખનાર, પ્રજાની કાળપગલીઓમાંની રેખાઓમાંના અક્ષર વાંચીને વંચાવનાર, કર્નલ ટૉડને મળ્યો હતો એવો દેશની સંસ્કૃતિનો ભોમિયો, ફારબસ સાહેબ શોધતા હતા. ફારબસને માત્ર નોકરી ન્હોતી કરવી કે અમલ ન્હોતો કરવો; ફારબસને તો ગુજરાતની કાળવહી વાંચી વાચીને વંચાવવી હતી. એ કાળવહીની લિપિ ભણાવનારને, ગુજરાતની કાળવહીના વહીવંચાને ફારબસ સાહેબ શોધતા હતા.

લોકભાષામાં શિક્ષક કહે છે, પાદરીઓ પંડિત કહે છે, મુસાફરો ભોમિયો કહે છે; એવા ઇતિહાસગ્રન્થોના, કાવ્યકલાના, ગુર્જરપ્રજાના દેશાચાર ને સંસ્કૃતિસંસ્કારના કવિપંડિતને ફારબસ સાહેબ ઝંખતા હતા.

પ્રથમ તો ફારબસે અમદાવાદના વીસનગરા નાગર કવિ ઉત્તમરામજીને બોલાવી પાસે રાખ્યા; સન્તોષ ન થયો. પછી પ્રાચીન કવિઓના વતનરૂપ વિજાપુરથી એક બ્હારોટ કવિરાજને તેડાવી રાસાઓ ભણવા માંડયા; સન્તોષ ન થયો. પછી નડિયાદથી કવિ રણછોડ બ્હારોટને બોલાવ્યા, પણ સન્તોષ ન થયો. ઇતિહાસસંશોધકનો, કવિતરસિયાનો,

પ્રાચીન સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિના વિદ્યાર્થીનો મુમુક્ષુઆત્મા પરિતર્પાયો નહિ.

અમદાવાદમાં ફારબસ સાહેબ આસિસ્ટન્ટ સેશન્સ જજ હતા તે સમયે શ્રી ભોળાનાથ સારાભાઈ અમદાવાદની દિવાની અદાલતમાં નવાસવા મુનસફ હતા. છવ્વીશેક વર્ષના ભોળાનાથભાઈનું નોકરીનું એ પ્રથમ પગથિયું હતું. એમનું કુટુંબ સાહેબલોકમાં આવરોજાવરો સારો રાખતું. તેઓ ને ફારબસ બન્ને કંપની સરકારના એક જ ખાતાના અમલદારો હતા એટલે ઘણી વેળાએ મળતા. એક વેળા ફારબસ સાહેબે એ અમલદારબન્ધુને વાતચીતમાં કહ્યું કે ત્હમારી જાણમાં કો સારા કવિ હોય તો મ્હારે જોઈએ છીએ. દલપતરામ પાસે ભોળાનાથભાઈ પિંગળશાસ્ત્ર ભણ્યા હતા ને દલપતરામનો એમને સારો પરિચય હતો; એટલે ભોળાનાથભાઈએ સાહેબને પોતાના કાવ્યગુરુનું નામ કહ્યું, પોતાનો ને પોતાના પિતાનો પરિચયપ્રસંગ વર્ણવ્યો, કાવ્યગુણો ભાખ્યા. સાહેબે કહ્યું એમને લાવજો. ભોળાનાથભાઈએ કહ્યું કે એ તો હમણાં એમને વતન વઢવાણ રહે છે; અંહી તો બેએક વર્ષ ઉપર હતા ફારબસ સાહેબે કહ્યું ત્હારે એમને વતનમાંથી તેડાવો: મ્હારે એમનું કામ છે.

સાહેબે તો કહ્યું કે બોલાવો; પણ ન્હોતું ત્હારે તારખાતું કે ટપાલખાતું કે આગગાડી કે દલપતરામને તાર કરાય, કાગળ લખાય, કે માણસ મોકલાય. વિચાર કરીને ભોળાનાથભાઈ અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાભાઈને મળ્યા. હેમાભાઈ શેઠની પેઢી વખતચંદ ખુશાલચંદના નામથી વઢવાણમાં ત્હારે ચાલતી હતી. શેઠનો કાગળ એ પેઢીના

મૂનિમ ઉપર લીધો; ને ભોળાનાથભાઈએ પણ સાથે દલપતરામને કાગળ લખ્યો કે એક સાહેબને કવિતાનો શોખ છે, કવિતા ભણવી છે, કવિને પાસે રાખવા છે, માટે આ વાંચી તરત આવશો. કાગળો લેઈને ખાસ ખેપિયો વઢવાણને માર્ગે પડ્યો. લોકહિતવાહક એવા ખેપિયા આપણા ઈતિહાસમાં વિરલ ગયાઆવ્યા હશે.

સં. ૧૯૦૪ ની નવરાત્રીમાં જગદંબાના કલ્યાણદૂત જેવો ખેપિયો વઢવાણ વખતચંદ શેઠની દુકાને આવ્યો. મૂનિમે દલપતરામને દુકાને તેડાવ્યા; એમના ઉપરનો કાગળ આપ્યો, પોતાના ઉપરનો કાગળ વંચાવ્યો. દલપતરામ કહે છે કે 'કાગળ વાંચીને બહુ સન્તોષ જેવું લાગ્યુ નહિ. મનમાં એમ થતું કે સાહેબ શું ? ને આપણે શુ ? આપણી કવિતામાં એ સ્હમજે શુ ?' દ્વારકાથી સુદામાપુરીમાં પાછા વળ્યે નિજની ઝુંપડીને સ્થાને સુવર્ણમન્દિર બનેલાં તે પ્રથમ દર્શને સુદામાજીએ ઓળખ્યાં ન્હોતાં એવું દલપતરામનું થયું. ઘડીક મનમાં ઘોળાયાં કીધું કે જવું કે ના જવું ? ને આપણા મહાકવિ પ્રેમાનન્દ કહે છે તેમ

ઋષિ આવાગમન હિન્ડોળે ન્હ્હડ્યા.

સાહેબના પ્રથમ ન્હોતરે થયેલાં એ આશ્ચર્ય ને વિધિની અગમ્યતા વર્ષો પછી પણ ઉતર્યાં ન હતાં, એવાં જ અગમ્ય રહ્યાં હતાં. વીશેક વર્ષ પછી ફારબસવિરહમાં દલપતરામે ઉચ્ચાર્યું છે કે,

કહ્યાં ફિન્લાક અંગરેજ ? ક્હ્યાં હું વિપ્ર આંહીનો ?

અનવો જ અશક્ય બનાવ બને, વરતાય નહી વિધિકૃત્યની વાત,
દિવમાહિ દિવાકર દૂર વસે, જળમાહિ જુવો જનમ્યુ જળજાત,
કદિ કાગળપત્ર પિછાન નહી, ઉપજી કશી રીતથી પ્રીત અઘાત ?
પ્રિય ! ક્યહાં તુજ ને મુજ મિત્રપણું થવુ ? ક્યહા ઇંગ્લાંડ ? ક્યહાં ગુજરાત ?

સદાત્માઓને અન્તે સદ્વિચાર પ્રગટે છે ને સન્નિર્ણય સૂઝે છે. વૃદ્ધ, હિતસ્વી, અનુભવી, શ્રીજીને મળેલા, મૂળજી શેઠની દલપતરામે સલાહ પૂછી. શેઠે આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો કે ‘ સુખેથી જાવ; સુખી થશો ને કીર્તિ પામશો. ’ કો તેડાવે તો જ જવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પળાતી હતી, ને તેડું આવ્યુ હતું. મનને મનાવી દલપતરામે નિર્ણય કીધો કે ‘ તો પણ ચાલો. ’

ઇસ્વી ૧૮૪૮ ના ચૈત્ર માસમા માતુશ્રી અમૃતબાનું વર્ષી વાળ્યું હતું, ને એ માતૃઋણ બાકી ન્હોતું. પિતા તો એ પૂર્વે કૈવલ્યપદને પામ્યા હતા. દિનકરરામ બ્રાહ્મણી ક્રિયમાણના, ને સારા હસ્તાક્ષર લખતા તેથી લહિયાના, બ્રાહ્મણઉદ્યોગોમા સ્થાયી થયા હતા એટલે એ બાહુભાવની ચિન્તા પણ ઉતરી હતી દલપતરામને માથે હતો એક પોતાનો જ કુટુંબભાર. નવરાત્રી વીતી હતી, દસેરા ને શરદપુનમ હમણા જ ગયા હતા ઓકટોબરના ઉત્તરાર્ધમા ચન્દની પડવાની ચન્દનછાટી તિથિએ સસારનો વિશાળો મહાસાગર ખેડવાને દલપતરામ વતનમાથી નીકળ્યા. એમ આજથી નેવુંક વર્ષ ઉપર મનોરથોના સ્વપ્ના સેવતો, અઠ્ઠાવીશેક વર્ષનો એક કાઠિયાવાડી જુવાનડો સાગ ગુજરાતને સદ્બોધવાને ગુજરાતને માર્ગે પડયો.

પ્ર. ૧૦, પા. ૨૨૬

માતાપિતાને વળાવ્યાં હતાં એટલે વડિલનાં વાત્સલ્ય પાછળ બોલાવે એમ હતાં નહિ. મઠ ને મન્દિરોમાં ત્ય્હારે આપણી બ્રહ્મવિદ્યા હતી, ને વ્રજભાષા ને ગીર્વાણ ભાષામાં ત્ય્હારે આપણાં કાવ્યશસ્ત્રો હતાં એ એણે યથાશક્તિ ભાતે ભરી લીધાં હતાં. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો તે વખતનો તેજનિર્મળો 'સદ્ધર્મ' ને 'પુણ્યનિર્મળો સદાચાર જીવનકોઠારે સભર સંઘર્યો હતો. ગદ્ધાપચ્ચીશીને પાછળ મૂકીને, સામળશાહી સ્ત્રીચાતુરીની કવિતાને અગ્નિઝાળને અર્પીને, કાવ્યચર્ચાના પ્રસંગો જીતીને, રાજસ્થાનોના અનુભવો સારવીને, કચ્છમાંડવીથી બરકાલ ને આરાસુરથી શુકલતીર્થ સૂધીનું ગુજરાતનું દેશાટણ પરિવ્રાજકની રીતે કરીને, ચારણોના વતન મૂળી ગામમાં દેવાનન્દ જેવા સન્તકવિ પાસેથી કાવ્યદીક્ષા પામીને, અર્ધી સદી સૂધી પોતાની નવકવિતા ગાઈ ગાઈ ગુર્જરલોકને ઉદ્‌બોધવાને, સાહેબને ભણાવવાને, ગુજરાતે નવો યુગ ઘડવાને પરિવ્રાજક પેઠે પાયે ચાલી એ જુવાનજોધ, નવયુગનો પ્રથમ પરિવ્રાજક, વતનમાંથી ચાલી નીકળ્યો. પણ આઘેનાં એ ઉજમાળાં ભવિષ્ય ત્ય્હારે એને સ્પષ્ટ ન્હોતાં દર્શાતાં. ઝાલાવાડના ખારાપાટમાંનાં ઝાંઝવાંનાં જેવી ત્હો યે કાંઇક કાંઇક મૃગજળની ઝાંખ એને ઝંખાતી. પણ પુણ્યાત્માને માયાનાં મૃગજળે સાચ થઇ સન્મુખ ઉભે છે, એમ અન્તે એનાં મૃગજળે સાચાં પડયાં.

માતપિતાને વળાવીને દલપતરામે વતન છોડયું. અમદાવાદની વાટ તો દલપતરામને સુપરિચિત હતી. વઢવાણથી નીકળી રામલે થઇ દલપતરામ લીંબડી આવ્યા, ને લીંબડીથી ધોળકે થઇ અમદાવાદ ગયા. પન્થે પ્રવા-

સીને શરદના તાવની ઝપટ લાગી હતી, પણ તે પીપર ને મધને ગરમાવે ઉતરી હતી.. લીમડીમાં જ દલપતરામને શુભ શુકન થયા ને સફરસંગાથી મળ્યા. શ્રી હરિની વિશ્વયોજના અકળિત છે. ભવસાગરે એકાકી જહાજની પેઠે એકલમલ્લ દલપતરામ નવસંસાર ખેડવાને વતનમાંથી નીકળ્યા, પણ પ્રથમ મજલે જ એમને સંગાથ સાંપડયો. એ માત્ર પન્થ-સંગાથ ન હતો, જીવનસંગાથ હતો; ને બન્ને હયાત હતા ત્ય્હાં સૂધી અખંડસંગાથ રહ્યો. વઢવાણથી દલપતરામ અમદાવાદ જવાને નીકળ્યા એ જ તિથિએ લીમડીના એક શાહુકાર, શેઠ મલીચંદ જેચંદ, વ્યાપાર ખેડવાને ને ગુજ-રાતનાં મ્હોટાં બજારોમાં નસીબ અજમાવવાને, લીમડીથી નીકળ્યા હતા. ચાર બેસાડુઓએ મળી, લીમડીથી અમદા-વાદનો પ્રત્યેકનો દોઢ દોઢ રૂપીઓ ભાડુ ઠરાવીને છકડો ભાડે કર્યો હતો. એ ગ્રહયોગ જ દૈવયોગ હશે કે બન્ને ય સફરસંગાથીઓને લૂબે ને ઝુંબે ફળ્યો. બન્ને ય અમદાવા-દના વતની થયા, નિજ નિજને ચોરે મોડવી થયા, પોતપો-તાના દિશાદેશે પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવ પામ્યા, જાહોજલાલી જમાવી ને માણી, ને આયુષ્યભરની મૈત્રી ભોગવી. શેઠ મલીચંદ જેચંદની ગાડી પાછળ પાછળ ચાલતા ચાલતા દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા. વાવકૂવેથી એ બ્રાહ્મણ પાણી ભરી લાવતો ને પ્રવાસસંગાથીઓને પાતોઃ એ શ્રીમાળી તો સમસ્ત દેશને પાણી પાવાને નીકળેલો હતો ને ? અમદાવાદના માણેકચોકમાં શેરાફી પેઢી સ્થાપવાને લીમ-ડીથી પોતે કેટલો લક્ષ્મી લઇ જાય છે તે મલીચંદ શેઠ જાણતા હતા. પણ એ વહિયાવટી શેઠ ન્હોતા જાણતા કે

એમની ગાડીની પાછળ પાછળ ચાલતો વઢવાણનો પરિવ્રાજક બ્રાહ્મણ પોતાના ઝોળામાં કેવીક આત્મલક્ષ્મી ગુજરાતની નગરીઓને વધાવવાને લઈ જતો હતો.

વઢવાણ એટલે વર્ધમાનપુરી; મહાવીર સ્વામીના વારાનું પ્રાચીન નગર; બ્રાહ્મણ ને જૈન સંસ્કૃતિઓનું જૂનું ધામ. અને ફારબસ એટલે ભરતખંડમાં આવતી નવસંસ્કૃતિનો સુજન ને સુઘડ સંસ્કારજોધ. ટોડનાં પગલાંમાં પગ મૂકી એને ગુજરાતની ક્ષત્રિયવટને પૂજવી હતી; એની ઝોળી નવયુગની ભાવનાઓથી ભરેલી હતી. દલપતરામમાં પ્રાચીનતાનું ઉત્તમ ઉત્તમ સંગ્રહાયું હતું, ફારબસમાં અર્વાચીનતાનું ઉત્તમ ઉત્તમ સંગ્રહાયું હતું. વર્ધમાનપુરીમાંથી દલપતરામ અમદાવાદ ચાંદાસૂરજને સાહેબને બંગલે ગયા એ જાણે પ્રાચીનતાનાં ગૌરવ ને મહિમા અર્વાચીનતાની મહેમાનીએ ઉતર્યા; એ જાણે પૂર્વપશ્ચિમના પૂરપ્રવાહ મળ્યા. ગુજરાતનું ધન્ય ભાગ્ય કે એના નવયુગનાં મંડાણ મંડાતાં હતાં એ વિરલ ને અદ્‌ભુત ઇતિહાસયોગે–પ્રાચીન અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળે ફારબસ ને દલપતરામ જેવા દીર્ઘદર્શી ઠરેલબુદ્ધિ દેશહિતચિન્તક પુણ્યાત્માઓનો સુયોગ ગુજરાતને લાધ્યો. ફારબસ ને દલપતની બેલડી નરી આંખ પેખે છે એથી અધિકા ઇતિહાસ ઉચ્ચારતી. સંસ્થાઓ સ્થાપીને, ભાવનાઓ રોપીને, સત્તરેક વર્ષમાં ફારબસ તો અક્ષરવાસી થયો; અર્ધી સદી સુધી કવિતાનાં પાણી પાઇ પાઇને દલપતરામે એ નવવાવેલી ગુર્જરી કુંજોને મ્હોરાવી.

એમ અગ્નિહોત્રીનો કાવ્યદીક્ષિત સપૂત પ્રાચીનતાના વહેણમાંથી અર્વાચીનતાના મ્હડતાં પૂરમાં તરવાને પડ્યો.

卐 卐 卐

સાલવારી

વિક્રમ સંવત	ઈસ્વી સન	
	૫૭૫–૬૨૭	માઘ કવિ
	૬૦૬–૬૧૨	શ્રી હર્ષનો દિગ્વિજય
	૬૨૯–૬૪૫	હ્યુયેનસંગની હિન્દયાત્રા
૧૧૭૬	૧૧૨૦	શ્રીમાળ ભાગ્યું; પાટણ આવ્યા.
૧૫૧૫	૧૪૪૯	મહીધર તરવાડી પાટણમાં હતા. (પાટણથી ઉંડ કોણ ને ક્યારે ગયું?)
૧૬૦૧	૧૫૪૫	બત્તો તરવાડી ઉંડથી ધ્રોળ ગયા.
૧૭૮૦	૧૭૨૪	દેવરામ તરવાડી ધ્રોળથી જામનગર ગયા.
૧૮૩૬	૧૭૮૦	જામનગરમાં ડાહ્યાભાઈનો જન્મ. છપૈયામાં શ્રીજી મહારાજનો જન્મ.
૧૮૪૪	૧૭૯૮	નીલકંઠ બ્રહ્મચારી ગુજરાતે આવ્યા.
૧૮૬૯	૧૮૧૩	ડાહ્યાભાઈ જામનગરથી વઢવાણ આવ્યા.
૧૮૭૦	૧૮૧૪	ડાહ્યાભાઈનું અમૃતબા સાથે લગ્ન: બીજો ઘરવાસ.
૧૮૭૨	૧૮૧૬	જેઠોરબાનો જન્મ.
	૧૮૧૮ ૨૪ મી મે	મહારાણી વિક્ટોરિયાનો જન્મ
૧૮૭૬ મહા શુદ ૬–૭,	૧૮૨૦ ૨૧ મી જાનેવારી	દલપતરામનો જન્મ: ચમકમ ચોકી.

ભાદ્રપદ		અન્નપ્રાશન
૧૮૭૭	૧૮૨૧ ૭/૭/૨૧	ફાર્બસનો જન્મ
૧૮૭૯	૧૮૨૩	ભાઈ દિનકરરામનો જન્મ
૧૮૮૦	૧૮૨૪	શીતળાની ઘાત
૧૮૮૧	૧૮૨૫	દીવાની ઝાળથી દાઝી જવું. મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીનો જન્મ.
૧૮૮૨	૧૮૨૬	કૃત્રિમ વેદમન્ત્ર
નવરાત્રી		બહુચરાજીએ બાળમોવાળા ઉતરાવ્યા.
૧૮૮૩	૧૮૨૭	ખોટી જનોઈ દેવનાગરી મૂળાક્ષર ઘૂંટવા બેઠા.
ભાદ્રપદ બળેવ		હાંસડી ખોઇ
૧૮૮૪		બારાક્ષરી ભણ્યા.
વસન્ત-પંચમી	૧૮૨૮	ઉપનયન
ફાગણ શુદ ૮		ગઢડામાં શ્રીજી મહારાજનાં દર્શન
ચૈત્ર		પંડ્યાની નિશાળે બેઠા
૧૮૮૫	૧૮૨૯	બહુચરાજી અંબાજી સિદ્ધપુરના સંઘમાં શાસ્ત્રીયવિદ્યા નાસ્તિ વઢવાણમાં સ્વામીના મૂંડિયા
૧૮૮૬	૧૮૩૦	વેદાભ્યાસ, ક્રિયમાણ
ભાદ્રપદ		પિતાનો માર, છૂટું તરભાણું માર્યું. દાદાભાઈની ગાય

	અજવાળિયાંમાં વરત ને ઉખાણા
	શેરીમાંની રમતો
જેઠ ૧૯ ૧૦	સ્વામીનારાયણ અક્ષરધામે ગયા.
૧૮૮૭ ૧૮૩૧	વેદાભ્યાસ; બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, સામ-સંહિતા. હડૂલા; સામળની વાતો વંચાતી.
	વાવતળાવે કિશોરખેલ
૧૮૮૮ ૧૮૩૨	પીતાંબર પંડયો દટાઇ મૂવા
	કાશીએ જવા ઘેરથી નાઠા.
	વેદ ગયો ત્હારે વંશ ગયો.
	બાળકોને લઇ અમૃત બા પીયરમાં જઇ રહ્યાં.
	જેકોરબાનું લગ્ન
૧૮૮૯ ૧૮૩૩	શામળની વાર્તાઓ વંચાતી.
	દલપતરામનું મૂળીબા સાથે લગ્ન.
	કમળલોચની ને હીરાદન્તી–બે કાવ્ય વાર્તાઓ રચી.
૧૮૯૦ ૧૮૩૪ વસન્ત-પંચમી	મૂળીને સમૈયે, ભૂમાનન્દ સ્વામી, વર્તમાન ધારણ કીધાં. વ્રજલાલને સમાધિ.
	ડાહ્યાભાઇ ઘર તજી ધર્મતળાવે જઇ રહ્યા.
	સામળશાહી કમળલોચની. ૨. હીરા-દન્તીને બાળી નાંખી.

ફાગણ		જડેશ્વરમાં દિનકરરામના વાળ ઉતરાવ્યા. વાંકાનેરમાં જેકોરબાને સીમન્તનું મોસાળું પૂર્યું.
ચૈત્ર		વઢવાણમાં દિનકરરામને જનોઇ.
		જેકોરબાના નારાયણનો જન્મ.
શ્રાવણ		મૂળીએ શ્રાવણી પૂજાનાં તુલસી ચ્હડાવવાને. દેવાનન્દ સ્વામીનો સમાગમ ને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ. કકડે કકડે ૭ વર્ષ વ્રજભાષાનો અભ્યાસ; સં. ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૭.
		શિક્ષણપદ્ધતિ વિષયનો મેકૉલેનો ડિસ્પાચ.
૧૮૯૧ શ્રાવણ	૧૮૩૫	ફરી મૂળીએ શ્રાવણી તુલસીપૂજા કાજે. ન્હાનાં ન્હાનાં કીર્તનો કરવા માંડયાં.
૧૮૯૨	૧૮૩૬	કાવ્યદીક્ષાઃ { છન્દશૃંગાર, ભાષાભૂષણ, સત્સંગ શિરોમણિ, વિવેકચિન્તામણિ } (સત્સંગ શિરોમણિ, વિવેકચિન્તામણિ: મુક્તાનન્દ)
૧૮૯૩	૧૮૩૭	
૧૮૯૪	૧૮૩૮	વ્રજભાષા, { બ્રહ્મવિલાસ, ધર્મવંશ પ્રકાશ } બ્રહ્માનન્દ
૧૮૯૫	૧૮૩૯	કેશવદાસજી કૃત કવિપ્રિયાઃ એંગાર ગઢવી પાસેથી.
૧૮૯૬	૧૮૪૦	" રસિકપ્રિયાઃ યતિ લાલચંદજી પાસેથી.
		શિક્ષાપત્રીનો

પોસ શુદ ૧૧	શાકોત્સવ ને શ્રીપુરોત્સવ રચ્યાં.
	ડાહ્યાભાઇએ વેઠામાં સંન્યાસ લીધો.
	વૈષ્ણવાનન્દજી ભૂજ પોશાળમાં ગયા.
૧૮૯૭ ૧૮૪૧ પોસ માસ	જ્ઞાનચાતુરી, કાવ્યચાતુરી } લખવા માંડયા.
જન્માષ્ટમી	વૈષ્ણવાનન્દ સ્વામી ભૂજથી ભણીને આવ્યા. સહાધ્યાયીઓની પરીક્ષા.
૧૮૯૮ ૧૮૪૨	વાગડની મુસાફરી.
	હિનકરરામનું લગ્ન.
ચાતુર્માસ	વઢવાણમાં રામલીલા.
૧૮૯૯ ૧૮૪૩	શીઘ્રકાવ્યનો ઉછેર ને ખિલાવ.
	મૂળીબાને સીમન્ત.
જેઠ માસ	પુત્ર પુરુષોત્તમનો જન્મ.
૧૫ મી નવેમ્બર	ફારબસ મુંબઇને કિનારે ઉતર્યો.
૧૯૦૦ ૧૮૪૪	પ્રથમ રાજસન્માન–ધ્રાંગધ્રે.
કાર્તિક	
માગશર શુદ ૧૪	માધવાનન્દ (ડાહ્યાભાઇ) સ્વામીનુ સરખેજમાં કૈવલ્યપદ.
	નસીબ અજમાવવાને દેશપર્યટન.
	સામતુભાનો પ્રસંગ.
ભાદ્રપદ	સરકારી કચેરીઓની ભાષા ઇંગ્રેજી જાહેર થઈ.
	ડાહ્યાભાઈનું વર્ષી.
૧૯૦૧ ૧૮૪૫	
માગશર	

	સંખેશ્વરને માર્ગે લોદ્રાણી ને ભૂજ.
શનીવાર, વૈશાખ વદ ૧૦	બાપ્પાની પીપર.
જન્મોષ્ટમી	કુસુમ કવિ સાથે કાવ્યચર્ચા.
ભાદરવા	સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર ભણવા વઢવાણથી
શુદ ૭	અમદાવાદ ગયા.
શુદ ૧૦	અમદાવાદ પહોચ્યા. સારસ્વતનો અભ્યાસ.
	શ્રી મણુકીવાળા છોટાલાલભાઈ, શ્રી ગિરધરલાલભાઈ ધ્રુવ, શ્રી સારાભાઈ બાપાભાઈ ના પ્રસંગ ને પરિચય
૧૯૦૨ ૧૮૪૬	ભોળાનાથભાઈને પિંગળ શીખવ્યું.
	જ્ઞાનસ્વરૂપાનન્દ સ્વામી પાસે કુવલયાનન્દનો અભ્યાસ.
	યોગાનન્દ સ્વામીનું ચિત્રકાવ્ય જોઈ ચિત્રકાવ્ય કીધાં.
	કોઠારીની પજવણી.
	પુત્ર પુરુષોત્તમના મૃત્યુસમાચાર.
ભાદ્રપદ	આચાર્યશ્રીની રજા લીધા વિના વઢવાણ જતા રહ્યા.
આમો	માસેક ત્યહાં રહી આચાર્યજીના આગ્રહે પાછા અમદાવાદ આવ્યા.
ઓકટોબર	ફારબસ સાહેબ અમદાવાદમાં આવ્યા.
૧૯૦૩ ૧૮૪૭	છપૈયા માહાત્મ્ય લખવા માંડયું.

મહા વદ ૫	અંજનશલાકાનો મહોત્સવ.
	આચાર્યજીએ શાલપાઘડી ને રૂા. ૩૦ આપ્યા. ભણી ઉતર્યો.
ફૂલડોલ	મૂળી સમૈયે. ત્યહાંથી મહારાજ સાથે કચ્છમાં.
ચૈત્ર શુદ ૩	અમૃતબાનુ અવસાન.
	નિરાશાનું વર્ષ બેઠું. નિશ્ચય.
	ધૂળમાંથી પાંચીકા હાથ આવતા.
જેઠ શુદ ૫	પુત્રી રાયકુંવરનો જન્મ.
૧૯૦૪ ૧૮૪૮	ભાવસારને ધીરધાર, લાંઘવા બેઠા.
વસન્તપંચમી	અંગઉધારનો ઝગડો.
ચૈત્ર	અમૃતબાનું વર્ષી.
નવરાત્રી	અમદાવાદથી બેપિયો આવ્યો ને કાગળ લાવ્યો.
ચન્દની પડવો ઓકટોબર ઉત્તરાર્ધ	ફાર્બસનું તેડુ આવ્યે વઢવાણથી ગુજરાતને પાટનગર અમદાવાદ ગયા.